

РОДНЕ слова

2010/2

(266)

ЛЮТЫ

Рэдакцыйная калегія

доктар філалагічных навук А. Бельскі (намеснік)
 доктар філалагічных навук М. Прыгодзіч (намеснік)
 доктар педагагічных навук М. Яленскі (намеснік)
 доктар мастацтвазнаўства Т. Габрусь
 доктар філалагічных навук У. Гніламедаў
 доктар мастацтвазнаўства В. Дадзіёмава
 доктар філалагічных навук В. Іўчанкаў
 доктар гістарычных навук, доктар архітэктуры А. Лакотка
 доктар філалагічных навук А. Ліс
 доктар філалагічных навук А. Лукашанец
 доктар філалагічных навук В. Максімовіч
 доктар мастацтвазнаўства У. Мартынаў
 доктар філалагічных навук І. Казакова

доктар філалагічных навук А. Ненадавец
 доктар філалагічных навук В. Новак
 доктар мастацтвазнаўства В. Нячай
 доктар педагагічных навук І. Паўлоўскі
 доктар мастацтвазнаўства В. Пракацова
 доктар філалагічных навук В. Рагойша
 доктар філалагічных навук І. Роўда
 доктар філалагічных навук І. Саверчанка
 доктар філалагічных навук В. Старычонок
 кандыдат філалагічных навук М. Трус
 доктар філалагічных навук М. Тычына
 доктар філалагічных навук І. Чарота
 доктар філалагічных навук Т. Шамякіна

Навуковыя кансультанты

Г. Адамовіч, Р. Аладава, М. Аляхновіч,
 Г. Арцямёнак, А. Багданава, З. Бадзевіч,
 А. Белая, Дз. Дзятко, Т. Казакова,
 В. Карамазяў, У. Каяла, В. Лемцогова,
 І. Лепешаў, Е. Лявонава, В. Ляшук,

В. Ляшчынская, А. Макарэвіч, У. Мархель,
 З. Мельнікава, П. Міхайлаў, М. Мішчанчук,
 М. Мушыньскі, М. Новік, В. Рагаўцоў, В. Русілка,
 У. Рынкевіч, У. Сенькавец, А. Солахаў, А. Станкевіч,
 П. Сцяцко, Т. Тамашэвіч, Н. Усава, І. Штэйнер

Рэдакцыйная рада

Р. Бабашка, М. Бубешка, В. Буланда,
 І. Булаўкіна, В. Давідовіч, М. Жуковіч,
 Р. Ільіна, З. Камароўская, В. Кажура,

Л. Лазарчык, А. Марціновіч, Г. Марчук,
 М. Пазнякоў, А. Панфіленка, Т. Прадзед,
 А. Тарайковіч, І. Таяноўская

Над нумарам працавалі

рэдактары:

Андрэй Грыгаровіч (*Методыка і вопыт*: Па новых праграмах, ВУН – школе, Малады даследчык прапануе, Прапануем план-канспект, 3 вопыты работы, Настаўнік прапануе, Рыхтуемса да цэнтралізаванага тэсціравання, Віншуйце!, Урок па мове: тэорыя і практыка; *Калі закончыўся ўрок*: Наша спадчына),

Зоя Падліпская (*Калі закончыўся ўрок*: Літаратурны ветразь),

Крысціна Пучынская (*Літаратура і час*: 3 юбілеем!, Творчы лёс, Майстэрства творцы, Малады даследчык прапануе, Літаратура ў кантэксце часу, Наш каляндар; *Нацыянальная і сусветная культура*: Скарбніца мудрасці, Загадкі псеўданімаў; Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён, Сканворд),

намеснік галоўнага рэдактара
 адказны сакратар
 дзяжурны рэдактар
 літаратурны рэдактары
 вядучы рэдактар літаратурны
 тэхнічны рэдактар
 галоўны бухгалтар
 загадчык прыёмнай

Ларыса Сагановіч (*Мовы рысы непаўторныя*: Рупліўцы, Лінгвістычны досвед, Мова мастацкіх твораў, Малады даследчык прапануе, 3 гісторыі слоў, Да Міжнароднага дня роднай мовы; *Методыка і вопыт*: Новая рэдакцыя правіл беларускага правапісу, У дапамогу настаўніку),

Мікола Трус (*Літаратура і час*: Чароўная маляўнічасць прасторы, У энцыклапедыю “Максім Багдановіч”, Свет славянскага пісьменства; *Нацыянальная і сусветная культура*: Пачынальнікі),

Наталля Шапран (*Нацыянальная і сусветная культура*: Да 200-годдзя Івана Хруцкага, Скарбніца музычнага мастацтва, Мастацтва ў кантэксце часу, Дыялог з карцінай),

Марыя Кныш,
Аляксандр Канановіч,
Андрэй Грыгаровіч,
Ніна Ваніцкая, Вольга Крукоўская,
Алена Салахітдзінава,
Канстанцін Лісецкі,
Валянціна Ракіцкая,
Вольга Барздова.

ЗАСНАВАЛЬНІК:
 МІНІСТЭРСТВА
 АДУКАЦЫІ
 РЭСПУБЛІКІ
 БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА
 «РЭДАКЦЫЯ ЧАСОПІСА
 “РОДНАЕ СЛОВА”»

Часопіс выходзіць
 з 1988 года
 (у 1988 – 1991,
 №№ 1 – 48,
 выдаваўся пад назвай
 “Беларуская мова
 і літаратура ў школе”)

Галоўны рэдактар

**Зоя
 ПАДЛІПСКАЯ**

Падпіска – 2010 3

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

Гарэлік Любоў. Паўстагоддзя на ніве беларускай паэзіі: Светлы геній Рыгора Барадуліна.....	5
Марчанка Алена. Колеравая карціна свету ў апаляданых Якуба Коласа нашаніўскага перыяду.....	9
Мышкавец Ірына. Вядомыя і невядомыя лёсы “Вянок” Максіма Багдановіча.....	12
Манкевіч Алена. “Ён быў паэтам між святароў і святаром між паэтаў”: Да 120-годдзя Казіміра Сваяка.....	15
Баўтрэль Інеса. “Вяду сваю ад сэрца споведзь...”: Слова пра паэзію Пятра Прыходзькі.....	19
Вясюлха Марына. Урбаністычныя матывы ў паэзіі Максіма Танка 1930-х гг.	24
Прохар Маргарыта. Эсхаталагічныя матывы ў творах Івана Шамякіна, прысвечаных чарнобыльскай трагедыі.....	26
Вострыкава Алена. Мастацтва рамана Мілана Кундэры: Раман як пункт адліку.....	30

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Бубновіч Іна. Знакаміты даследчык і педагог: Да юбілею Паўла Сцяцко.....	34
Сцяцко Павел. Слова выразнай структуры, матываванасці і значэння.....	36
Шаўчэнка Міхаіл. Эстэтычная функцыя каляронімаў у праявінай мове беларускай літаратуры.....	38
Жукава Галіна. Сінанімія беларускіх тэрмінаў лексикалогіі і стылістыкі: На матэрыяле “Слоўніка славянскай лінгвістычнай тэрміналогіі”.....	42
Герасімовіч Вольга. Аксіялагічнае паняцце “надзея” ва ўсходнеславянскіх мовах.....	46
Канановіч Аляксандр. Свята моўнага раўнапраўя: Да Міжнароднага дня роднай мовы.....	49

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Лукашанец Аляксандр, Кунцэвіч Любоў, Кандрацена Ірына. Правапіс вялікай і малой літар (§§ 28 – 31). <i>Працяг</i>	51
Зелянко Вольга. Вывучэнне марфемнай будовы слова і словазлучэння ў лінгвакультуралагічным аспекце: Раздзел “Слова ў тэксце”, X клас.....	55
Старасценка Таццяна. Стылістычны аналіз нарыса “Пошукі слова” Янкі Брыля.....	59
Саўко Уладзімір. Навучанне нормам ужывання назоўнікаў на ўроках беларускай мовы ў XI класе: Складненне назоўнікаў.....	61
Міхайлаў Павел, Фацеева Святлана. Заданні па беларускай мове для паўрочнага кантролю ведаў вучняў VIII – IX класаў. <i>Працяг</i>	66

Паляшчук Вераніка. Фарміраванне ў старшакласнікаў маральных якасцей сродкамі роднай мовы і літаратуры.....	70
Садоўнікава Алена. Слова за слова: Абагульняльны ўрок па тэме “Фразеалогія” ў V класе.....	74
Рудзько Анатолій. Бяззлучнікавыя складаныя сказы, знакі прыпынку ў іх: Урок беларускай мовы ў XI, XI’ класах.....	76
Грыдзюшка Тамара. Прыгажосць і гармонія карцін прыроды ў вершы “Зімой” Максіма Багдановіча: Педагагічная майстэрня па беларускай літаратуры ў V класе.....	78
Пшанічная Ларыса. Тэст па беларускай мове.....	80
Чэчат Лілія, Чэчат Алесь. Ад палескіх вытокаў: Настаўніцкі лёс Валянціны Раманцэвіч.....	82
Калечыц Алена, Цясевіч Алена, Пекач Алена. Сінтаксіс беларускай мовы: Урок 4. Галоўныя члены двухсастаўнага сказа. Спосабы выражэння выказніка (даведкі). <i>Заканчэнне</i>	84

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЎРОК

Цялкова Наталля. А ў нас сёння Масленіца: Сцэнарый пазакласнага мерапрыемства.....	86
---	----

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Лаўрык Юры. Кнігазбор Успенскага жаночага манастыра ў Куцейне.....	90
Саламевіч Янка. Выдатны вучоны Саламон Рысінскі.....	93
Томашава Іна. Майстар класічнага нацюрморта: Жывапіс Івана Хруцкага ў экспазіцыі Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь.....	97
Ганул Наталля. Магічная сіла оперы: Асаблівасці опернай паэтыкі Сяргея Картэса.....	102
Корсак Вольга. Асаблівасці музычнага матэрыялу ў навучанні бальнаму танцу.....	106
Шаранговіч Наталля. Падарожжа ў падсвядомае [Алесь Родзін].....	110

Наш каляндар. Публіцыст і паэт Валянцін Тарас (33). Памяці Міхася Яўневіча (54).
Літаратурны ветразь. Трафімава Т. (88).
Паэтычная старонка. Тарас В. Маналог Дон Кіхота (33); Трафімава Т. Вёска пад ліпамі (урывкі з паэмы) (88).
Загадкі псеўданімаў. Янка Саламевіч. <i>І Сібарсач, Р. Сібарсач і іншыя...</i> (96).
Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён на 2010 год: Красавік (23).
Сканворд. Сівы С. (112).
Да ўвагі аўтараў (14).
Да ўвагі аспірантаў (25).

Часопіс уключаны ў Пэралік навуковых выданняў ВАК Рэспублікі Беларусь для друкавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў па філалагічных навуках, мастацтвазнаўстве, культуралогіі, педагагічных навуках (тэорыя і методыка навучання беларускай мове і літаратуры).

У адпаведнасці з Законам аб друку аўтары нясуць адказнасць за дакладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак. Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара.

Пры перадруку спасылка на “Роднае слова” абавязковая.

Патрабаванні да афармлення матэрыялаў і ўмовы для прыняцця матэрыялаў для аспірантаў гл. на сайце часопіса www.rs.unibel.by.

ПАДПІСКА – 2010

Паважаныя калегі!

Мінулы год быў вельмі значны ў нашым агульным клопаце пра роднае слова, мову, літаратуру, культуру нашага народа. Мы шчыра ўдзячныя вам за супрацоўніцтва з часопісам “Роднае слова”.

Больш за дваццаць гадоў мы вядзём дыялог са сваімі чытачамі шляхам узаемаразумення і аб’яднання нашых агульных намаганняў на карысць справе. Часопіс і надалей будзе асвятляць праблемы і перспектывы філалагічнай, педагогічнай і культуралагічнай адукацыі ў рэспубліцы, змяшчаць матэрыялы, арыентаваныя на выкарыстанне ў паўсядзённай працы настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры, адпавядаць запатрабаванням педагогаў, навукоўцаў і даследчыкаў.

Толькі за 2009 год з мэтай папулярызавання і рэкламавання нашага выдання, правядзення асветніцкай дзейнасці сярод педагогаў краіны па пытаннях укаранення Закона Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” супрацоўнікі рэдакцыі сустрэліся з чытачамі і падпісчыкамі часопіса “Роднае слова” ў Мінску, Гомелі, Магілёве, Віцебску, Баранавічах, Слуцку, Дзяржынску, Уздзенскім раёне Мінскай вобласці, БДПУ імя Максіма Танка, БДУ. Кожная сустрэча дазволіла пазнаёміцца з вопытам працы многіх педагогаў краіны і паспрыяла папаўненню рэдакцыйнага партфеля цікавымі артыкуламі і метадычнымі распрацоўкамі.

На чарзе больш цеснае супрацоўніцтва рэдакцыі з мінскім і рэгіянальнымі інстытутамі развіцця адукацыі.

Дарагія сябры! Мы разам шчыруем на ніве нацыянальнай культуры, садзейнічаем павышэнню прафесійнага майстэрства педагогаў і верым, што часопіс запатрабаваны. Таму прапануем вашай увазе вынікі ведамаснай падпіскі па стане на 22 студзеня 2010 г. і спадзяёмся, што прыхільнікаў нашага выдання стане яшчэ болей і ў кожнай з бібліятэк агульнаадукацыйных устаноў і ВНУ краіны будзе на палічцы часопіс “Роднае слова” – верны сябар і дарадца настаўніка роднай мовы...

Лічбы ў дужках абазначаюць колькасць падпісчыкаў на першы і шосты месяцы года.

Брэсцкая вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Баранавічы	75	75	75	4	4	4
Бяроза	9	9	9	1	1	1
Брэст	55	55	55	28	28	28
Ганцавічы	17	17	17	1	1	1
Драгічын	16	16	16	2	2	2
Жабінка	9	9	9	0	0	0
Іванава	7	7	7	7	7	7
Івацэвічы	39	38	38	4	4	4
Камянец	2	2	2	1	1	1
Кобрын	5	5	5	4	4	4
Лунінец	5	5	5	5	5	5
Ляхавічы	18	1	1	0	0	0
Маларыта	2	2	2	0	0	0
Пінск	42	42	42	39	39	39
Пружаны	4	4	4	0	0	0
Столін	7	7	7	7	7	7

Віцебская вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Бешанковічы	2	2	2	0	0	0
Браслаў	11	11	11	0	0	0
Верхнядзвінск	4	4	4	0	0	0
Віцебск	26	26	26	20	20	20
Віцебск (РУПС)	3	3	3	2	2	2
Гарадок	4	4	4	0	0	0
Глыбокае	16	16	16	0	0	0
Докшыцы	1	1	1	0	0	0
Дуброўна	16	16	16	0	0	0
Лепель	2	2	2	1	1	1
Лёзна	3	2	2	1	1	1
Міёры	11	0	0	0	0	0
Наваполацк	9	9	9	7	7	7
Орша	42	13	13	9	9	9
Паставы	2	2	2	1	1	1
Полацк	24	24	24	21	21	21
Расоны	12	12	12	0	0	0
Сянно	7	7	7	0	0	0

Вобласць	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Брэсцкая	312	294	294	173	173	173
Віцебская	233	196	196	63	63	63
Гомельская	353	348	344	204	204	203
Гродзенская	220	186	186	127	127	127
Магілёўская	117	108	108	74	74	74
Мінск	116	115	115	110	110	110
Мінская	443	375	375	224	224	209

Талачын	7	1	1	0	0	0
Ушачы	3	3	3	0	0	0
Чашнікі	3	3	3	1	1	1
Шаркаўшчына	17	17	17	0	0	0
Шуміліна	8	8	8	1	1	1

Гомельская вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Брагін	20	20	20	20	20	20
Буда-Кашалёва	31	29	29	17	17	17
Ветка	8	4	1	0	0	0
Гомель	33	32	32	16	16	16
Гомель (РУПС)	11	11	11	2	2	1
Добруш	34	34	34	20	20	20
Ельск	5	5	5	2	2	2
Жыткавічы	3	3	3	3	3	3
Жлобін	24	24	24	2	2	2
Калінкавічы	44	44	44	42	42	42
Карма	6	6	6	6	6	6
Лельчыцы	12	12	12	12	12	12
Лоеў	13	13	13	3	3	3
Мазыр	30	30	30	3	3	3
Нароўля	4	4	4	0	0	0
Акцябрскі	3	3	3	1	1	1
Петрыкаў	4	4	4	5	5	5
Рагачоў	12	12	12	10	10	10
Рэчыца	24	24	24	22	22	22
Светлагорск	23	23	23	5	5	5
Хойнікі	4	4	4	2	2	2
Чачэрсск	14	14	14	13	13	13

Гродзенская вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Астравец	22	3	3	0	0	0
Ашмяны	3	3	3	0	0	0
Ваўкавыск	8	8	8	2	2	2
Воранава	13	12	12	2	2	2
Вялікая Бераставіца	3	3	3	3	3	3
Гродна	22	22	22	22	22	22
Гродна (РУПС)	33	31	31	31	31	31
Дзятлава	4	4	4	1	1	1
Зэльва	5	2	2	0	0	0
Іўе	5	5	5	0	0	0
Карэлічы	14	14	14	1	1	1
Ліда	29	29	29	27	27	27
Масты	26	26	26	26	26	26
Навагрудак	9	9	9	0	0	0
Свіслач	8	8	8	7	7	7
Слонім	2	2	2	2	2	2
Смаргонь	11	3	3	3	3	3
Шчучын	3	2	2	0	0	0

Магілёўская вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Асіповічы	13	13	13	13	13	13
Бабруйск	27	25	25	14	14	14
Быхаў	3	3	3	0	0	0

Бялынічы	1	1	1	0	0	0
Глуск	3	3	3	0	0	0
Горкі	5	5	5	3	3	3
Дрыбін	2	2	2	0	0	0
Касцюковічы	4	4	4	0	0	0
Кіраўск	3	3	3	0	0	0
Клімавічы	5	1	1	0	0	0
Клічаў	2	2	2	2	2	2
Краснаполле	2	2	2	1	1	1
Крычаў	10	10	10	10	10	10
Круглае	4	0	0	0	0	0
Магілёў	23	23	23	21	21	21
Магілёў (РУПС)	2	2	2	2	2	2
Мсціслаўль	9	9	9	8	8	8
Слаўгарад	5	5	5	0	0	0
Хоцімск	3	2	2	0	0	0
Чавусы	2	2	2	0	0	0
Чэрыкаў	2	2	2	2	2	2
Шклоў	1	1	1	0	0	0

Мінская вобласць

Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Барысаў	22	22	22	21	21	21
Беразіно	2	2	2	0	0	0
Валожын	27	22	22	2	2	2
Вілейка	24	24	24	4	4	4
Дзяржынск	29	29	29	8	8	8
Жодзіна	14	9	9	4	4	4
Капыль	22	22	22	22	22	22
Клецк	26	26	26	26	26	26
Крупкі	24	0	0	0	0	0
Лагойск	6	6	6	6	6	6
Любань	4	4	4	3	3	3
Маладзечна	16	16	16	14	14	14
Мінск (РУПС)	18	18	18	18	3	3
Мядзел	10	10	10	2	2	2
Нясвіж	28	4	4	0	0	0
Пухавічы	34	34	34	18	18	3
Салігорск	6	6	6	4	4	4
Слуцк	49	49	49	48	48	48
Смялявічы	10	0	0	0	0	0
Старыя Дарогі	18	18	18	18	18	18
Стоўбцы	9	9	9	0	0	0
Узда	19	19	19	2	2	2
Чэрвень	26	26	26	22	22	22

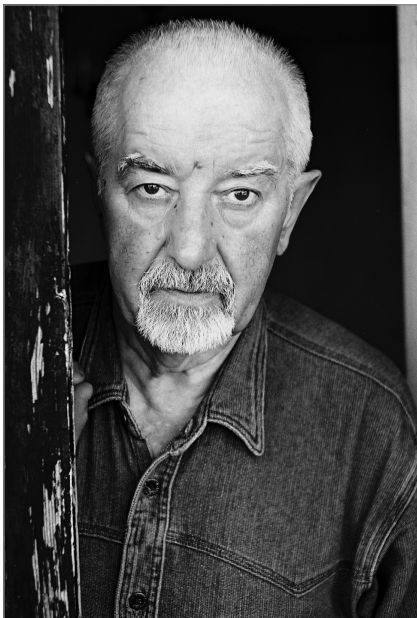
Населены пункт	Колькасць па месяцах					
	1	2	3	4	5	6
Мінск	116	115	115	110	110	110

Часопіс “Роднае слова” распаўсюджваецца па падпісцы. Толькі невялікая колькасць экзэмпляраў прадаецца ў Мінску ў магазіне “Акадэмія-кніга” (пр-т Незалежнасці, 72, станцыя метро “Акадэмія навук”) і ў кніжным кіёску ў галоўным корпусе БДПУ імя Максіма Танка (вул. Саўецкая, 18, першы паверх).

ПАЎСТАГОДДЗЯ НА НІВЕ БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ

СВЕТЛЫ ГЕНІЙ РЫГОРА БАРАДУЛІНА

З чаго пачыналася творчасць народнага паэта Беларусі Рыгора Барадулiна? Вядома ж, з павышанай увагі да роднага слова. У студэнцкія гады, калi вучыўся ў Беларускам дзяржаўным універсітэце (1954 – 1959), у інтэрнацкім пакоі Р. Барадулiна збіраліся філолагі, журналісты (Сымон Благун, Генадзь Бураўкін, Мікола Гіль, Васіль Зуёнак, Юрась Свірка, Міхась Стральцоў), з якімі ён сябраваў, чыталі і абмяркоўвалі свае творы. “Барадулiн смакаваў слова, – зазначаў Міхась Стральцоў. – Вычытваў то тое, то другое са свайго заповітнага блакноціка, выпытваў, ці ёсць такое ў маёй магілёўскай гаворцы. Яго захапляла мажлівасць даць свайму ўшацкаму слову высокі пасады у мове агульналітаратурнай. Так ён сам не гаварыў, так я здагадаўся” [1, с. 6]. Здагадка Міхася Стральцова, як пацвердзіў час, спраўдзілася. Дзякуючы іскрамётнаму таленту, багатаму метафарычнаму мысленню, віртуознаму майстэрству паэта мова матчына, мова Ушацчыны, узведзена на высокі літаратурны пасады.

Першыя вершы Рыгора Барадулiна з’явіліся ў друку ў 1953 г. Падзеяй у яго жыцці стала першая кніга “Маладзік над стэпам” (1959). У тым

годзе ён скончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. За паўстагоддзя напружанай творчай працы з’явіліся ў друку дзесяткі кніг вершаў і паэм, лірыкі і ліра-эпасу, сатыры і гумару, вершаў для дзяцей, перакладаў на беларускую мову твораў шматлікіх сусветных паэтаў.

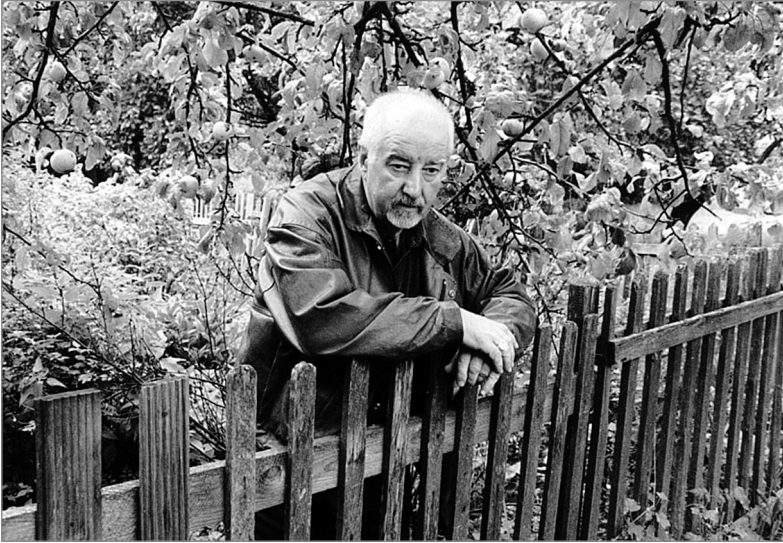
Студэнцкія будні і святы, побыт і праца маладых цалiннікаў, сярод якіх быў і сам паэт, смутак расстання з родным домам, лісты ад маці, яе паведамленні пра навіны вясковага жыцця, радасць вяртання ў родныя мясціны, пейзажныя замалёўкі, лірычны жывапіс – такі асноўны змест кнігі “Маладзік над стэпам”, дзе ўсё падаецца ў светлых аптымістычных колерах. Тут поруч суіснуюць малюнкi свайго, роднага, блізкага, ушацкага, і далёкага, нязвыклага, чужога, але выявы цалiннага, стэпавага ландшафту абавязкова ўзнаўляюць у памяці прыкметы роднага краю (“Маладзік над стэпам”):

*Цыгаркі круцяць трактарысты.
Глядзіць на фары суслік слепа.
І маладзік, крамяны, чысты,
Растком прарэзаўся над стэпам.
А недзе там, на Беларусі,
Павіс над борам задумённым,
І за сялом ён чуе, мусіць,
Як пара шэпчацца пад клёнам [1, с. 38].*

У вершы “Ліст з дому” лірычны герой (двайнік аўтара) “сёмы раз, забыўшы стому”, перачытвае паведамленні пра падзеі, што адбываюцца дома, у роднай вёсцы. Ва ўяўленні ён даўно ўжо там, на Ушацчыне.

Паэзія Рыгора Барадулiна пачыналася некалькі вельмі натуральна і нязмушана. Ці не таму, што яго лірычны герой цалкам аўтабіяграфічны, узяты з самых глыбін народнага жыцця, якое ён ведае з маленства?

Вершы Рыгора Барадулiна з самага пачатку былі прыхільна сустрэты чытачамі і крытыкай. Мікола Арочка, Варлен Бечык, Янка Брыль, Рыгор Бязрозкін, Васіль Вітка, Анатоль Вялюгін, Алег Лойка, Янка Шпакоўскі – усе адзначалі востры зрок, чуйны слых, “мускулістыя”

У матчыным садзе. 2001 г. Фота С. Шапрана.

радкі паэта. Яркі, непаўторны талент, імгненная рэакцыя на звычайныя, здавалася б, жыццёвыя сітуацыі, смелая метафарычная вобразнасць – усё гэта абумоўлівала павышаную цікавасць да творцы, якая ўзрастала з кожнай новай яго кнігай: “Рунець, красаваць, налівацца!” (1961), “Нагбом” (1963), “Неруш” (1966), “Адам і Ева” (1968), “Лінія перамены дат” (1969), “Вяртанне ў першы снег” (1972), “Рум” (1974), “Свята пчалы” (1975), “Абсяг” (1978), “Белая яблыня грому” (1979), “Вечалле” (1980), “Амплітуда смеласці” (1983), “Маўчанне перуна” (1986).

Напэўна, нікому з прадстаўнікоў філалагічнага пакалення крытыкі не аддавалі столькі ўвагі, колькі Рыгору Барадуліну. Часам гэта выклікала яго адпаведную негатыўную рэакцыю. Паэт прасіў цішыні: *“Да дрыжыкаў надакучыла / Сябе адчуваць маладою бульбай, / Якую пад мерны графінны булькат / Крытыкі шчодро акучваюць”* [2, с. 73 – 74].

Паступова пашыраюцца тэматычныя абсягі, узбагачаецца індывідуальны слоўнік, ускладняецца метафарычнасць мыслення творцы. Вобразная палітра набывае новыя фарбы і адценні колераў. Паэт настойліва звяртаецца да фальклору, уводзячы ў свае творы народныя досціп, прымаўкі, прыказкі, загадкі, лічылкі, дражнілкі, прыпеўкі і фрагменты песень вясёлых, гарэзліва-жартаўлівых і сумных – песень-плачаў, галашэнняў (“Мохам зязюльчыным ідуць маладзіцы...”, “Матчыны песні”, “Бяроза з лістам гаварыла...”).

Талент Рыгора Барадуліна па-новаму раскрыўся ў кнізе **“Рунець, красаваць, налівацца!”**, дзе акрэсліваюцца два асноўныя напрамкі драматычнага перажывання лірычнага героя: неабходнасць сувязі з бацькоўскім домам у хрэстаматыйна вядомым вершы “Трэба дома бываць

часцей” (пазней працяг тэмы знаходзім у вершы “Наведвайце бацькоў...”) і ў вершах пра апаленае вайной дзяцінства (“Стэарынавая свечка”, “Жароўня”, “Труба”, “Палата мінёраў”, “Хлебнічак”, “Цялушка”).

Да тэмы вайны паэт звярнуўся яшчэ ў першай кнізе, дзе ў вершы “Бацьку” прагучаў матыў чакання з вайны самага блізкага і роднага чалавека, але гэта былі яшчэ толькі подступы да ўсведамлення вайны як усеагульнай трагедыі беларускага народа.

Асірацелае, паўгалоднае дзяцінства ваенных і пасляваенных гадоў, лёс падлеткаў, скалечаных смертаноснымі “цацкамі”, пакінутымі вайной, што адступіла на захад, – новая старонка ў творчасці паэта і біяграфіі яго лірычнага героя, выяўленая ў вышэйназваных вершах. Паэт здолеў данесці да чытача ўсю глыбіню перажыванняў і сапраўдны душэўны боль скалечанага вайной пакалення, якое зведала ўсе жахі мінулага ліхалецця, калі дзеці без пары становіліся дарослымі.

У крывавым віры ваенных падзей Рыгор Барадулін імкнецца разгледзець трагедыю кожнага асобна ўзятага – дарослага або дзіцяці: *“...і сонца смех, / і аблачынак апошні снег / п’ю з неба, / як з поўнага кубка, / нагбом, / бо сувязны не дапіў...”* [1, с. 79].

Не ўратавала родная зямля ад кулі і палоннага беларускага салдата ў вершы “Гналі роднай зямлэй палонных...”. Апошнім развітальным акордам у свядомасці забітага прамільгнула думка пра заповітныя мясціны бацькоўскай зямлі: *“За прыгоркам бацькоўская хата... / За балотам вёска на выспе”* [1, с. 138].

Цесна пераплятаюцца ў лірычна-драматычным роздуме Рыгора Барадуліна мінулае і сучаснае, асабістае і агульначалавечае. Гэтыя рысы ўвасоблены ў светлых вобразах бацькоў, захаваных у памяці сына, сагрэтых яго вялікай любоўю:

*Як свята,
на вечарах
Чакаў я з работы бацьку,
Ён сонцам,
зямлёю пах.
Яго я здалёку бачыў* [1, с. 138].

Гэта радкі з “Трыпціха”, які складаецца з “Уступу” і трох невялікіх паэм: “Бацьку” (1961), “Куліна” (1962), “Матчына хата” (1963).

У суровым летапісе адной беларускай сям’і прачытваецца трагедыя роднага краю пад на-

валай варожай акупацыі. Бацька не вярнуўся з партызанаў. Для сына ён назаўсёды застаўся маладым, працавітым, дужым і мужным. Хату бацькі за сувязь яго з партызанамі немцы спалілі пры адступленні.

Маці Акуліна Андрэеўна ва ўяўленні сына бачыцца такой, якой была ў паўсядзённым жыцці. Вобраз цалкам узяты з натуры. Дзякуючы яе руплівым рукам і вясковай талацэ над папялішчам, над голадам і пасляваеннай разрухай сімвалічна паўстала *матчына хата*, якая адразу павяля размову з сонцам: *“Узыходзіла сонца – глядзела ў вакно, / Вышэй падымалася – другое лаішчыла”* [1, с. 153].

Вобраз маці найбольш поўна раскрываецца ў многіх вершах і ў *“Трыпціху”*, у паэмах *“Вяртанне ў першы снег”* (1964) і *“Блакада”* (1968).

Дакументальна-спавядальны *“Трыпціх”* – неабходнае звяно ў гістарычнай памяці беларускага народа, узноўленай талентам паэта. Тры невялікія паэмы прадвызначылі падыход да больш маштабнага асэнсавання тэмы вайны ў паэмах *“Блакада”* і гераічным эпасе *“Балада Брэсцкай крэпасці”* (1974).

Паэт не перабольшвае той уклад, які зрабілі беларускія жанчыны ў пасляваеннае аднаўленне разбуранай вайной гаспадаркі, бясплатна адпрацоўваючы не толькі за сябе, але і за тых, хто не вярнуўся з вайны: *“Бывала, / І брыгадзірам гадзілі. / За трох касілі, / За двух аралі. / За плугам і ў плузе / сваё адхадзілі”*.

Акуліна Андрэеўна і прала, і ткала, абшывала ўвесь пасёлак: *“Са старога новае вымоджвала”* (*“Быў амаль з іголачкі апрануты...”*). Старанная працаўніца, увішняя і руплівая гаспадыня, яна мела ад прыроды багатую, уражлівую душу, талент спявачкі і незвычайную чуйнасць да слова. Паэт называў яе *“стыхійна вялікім філолагам”*:

*Не ведаючы тэорыі вольных вершаў,
Не чуўшы нічога
Пра факт існавання авангардызму,
Мама
Лісты мне пісала верлібрам
Без знакаў прыпынку,
Без абавязковых вялікіх літар* [1, с. 114].

Зямны, рэальны вобраз маці за апошнія рысай зліваецца з вечнасцю, набываючы рамантычнае асвятленне. Пры жыцці Акуліна Андрэеўна паважала народныя традыцыі. Жыццёвы вопыт, веданне народных звычаяў і абрадаў, царкоўных свят яна перадала сыну, чым шчодро ўзбагаціла яго паэтычны дар. У памяці Рыгора Барадуліна маці назаўсёды засталася *вогнепаклонніцай*, якая шанавала агонь, святло, цяпло і сонца (верш *“Вогнепаклонніца”* ў кнізе *“Вечалле”*).

Усё больш выразна адчуваецца хрысціянскія матывы ў творчасці 1990 – 2005 гг. У кнігах *“Самота паломніцтва”* (1990), *“Міласэрнасць плахі”* (1992), *“Евангелле ад Мамы”* (1995), *“Лісты ў Хельсінкі”* (2000), адрасаваныя Васілю Быкаву, *“Ксты”* (2005) паэт звяртаецца ў малітвах да Бога, просіць заступніцтва за Беларусь і беларускі народ. Побач з вобразамі бацькоў асноўнымі, скразнымі паўстаюць *Радзіма, Беларусь, Бацькаўшчына*.

Сёння па творах Рыгора Барадуліна можна вывучаць беларускі фальклор, і ў гэтым бачыцца перш за ўсё заслуга Акуліны Андрэеўны. Яна і бабуля Малання Несцераўна ведалі безліч песень, казак, прыказак, загадак, выслоўяў, замоў, заклінанняў, малітваў, лічылак, дражнілак і з маленства далучалі будучага паэта да багатых крыніц народнай мудрасці. Сведчаннем – паэмы *“Вяртанне ў першы снег”*, *“Блакада”*, *“Аблачынка-самабранка”* (у кнізе *“Міласэрнасць плахі”*), два песенныя цыклы *“Бяроза з лістам гаварыла...”* і *“Матчыны песні”* (у кнізе *“Рум”*).

Змест і стыль ліра-эпічнай паэмы *“Вяртанне ў першы снег”* у многім вызначаюцца сувязю з народнымі традыцыямі, абрадамі, звычаямі. Сляды на чыстым снезе да матчынай хаты абуджаюць у памяці згадкі дзяцінства, вяртаюць у сімвалічны *першы снег* школьнага сяброўства і кахання. Нідзе не адчуваеш сябе так, як у роднай хаце, сагрэтай клопатам матулі, асветленай яе лагоднай усмешкай. *“Як ціхая аблачынка, / Як аб’інелая арабіна”* – так замілавана выявіць свае глыбокія пачуцці мог толькі па-сапраўднаму ўдзячны сын:

*Маці ставіць на стол гарнушак,
Цёплы ад сырадою.
Я ў роднае слова вярнуўся,
Без яго –
Сірата сіратаю* [1, с. 180].

Кожны прыезд дадому – гэта, безумоўна, і вяртанне да невычэрпных скарбаў роднага слова і яго прыхаванай моцы. Неабходнасць сувязі з зямлёй бацькоў – абавязковая ўмова для ўзможнення таленту творчай асобы, што пастаянна падкрэсліваецца ў вершах і паэмах Рыгора Барадуліна (*“Трэба дома бываць часцей”*, *“Наведвайце бацькоў...”*, *“Верасовачка”*, *“Мая Бацькаўшчына”*, *“Зямля бацькоў”*, *“Вяртанне на кругі свае”*, *“Бацькаўшчына”*, *“Спадчына”*, *“Прыцягненне Віцебскай зямлі”*, *“Вечалле”*).

Ад родных каранёў, з глыбінь жыцця прыйшлі ў паэзію Рыгора Барадуліна цудоўныя словы-самацветы (*нагбом, дзятлінка, Верасовачка, неруш, Вечалле*), часта вынесеныя ў назвы вершаў і кніг. *Верасовачка* – гэта хутар, дзе 24 лютага 1935 г. нарадзіўся паэт. Хутар нале-

жаў да вёскі Гарадок, быў родным “востравам” паэта. “**Неруш**” – адна з найлепшых кніг Рыгора Барадуліна. У ёй адкрываюцца забытыя постаці мінуўшчыны і сучаснасці, рэвалюцыйна-гістарычныя ды асветніцкія традыцыі Беларусі (Скарына, Урублеўскі, Каліноўскі, Быкаў, Караткевіч – асобы, што згадваюцца ў творах паэта). Слова “**Вечалле**” (так называецца возера на Ушаччыне, а таксама кніга і верш паэта) асацыіруецца з вечнасцю: “Спадчыннае возера маё, / Вечнасцю прасвечанае / Вечалле” [1, с. 19]. Тут на маляўнічых берагах праходзілі будні і святы бацькоў, дзядоў і бабулек. Паэт з пашанай прыгадвае бацьку з вудаём у руцэ, човен дзёда Грышкі. “Голас мамы / Чулі берагі, / Ехала з вяселлем / Баба Грышчыха” [1, с. 20].

Лірычны герой у сваіх пачуццях захаплення навакольным светам, любові да ўсяго жывога цалкам зліваецца з прыродай:

*Драч крычыць у густым тумане,
Быццам хто яго, дурня, рэжа.
Я прыслухаўся –
Праз мяне
Прарасла
Белавежа.
Аплялі мяне карані –
Працавітыя вязні зямныя* [1, с. 102].

Даўно заўважана барадулінскае віртуознае майстэрства гукапісу і гукапераймання, выдатныя ўзоры якога знаходзім у вершы “Вя с нова я замалёўка на беразе Ваўчэнскага возера”. Падслуханыя рулады салаўінага спеву дасціпна ўплятаюцца ў паданне пра старога Іцку:

*– Іцак, Іцак!
Дзёгаць выцек –
Кап, кап,
Цююрр-руру!..* [1, с. 82].

«Паэт вяртае слову, – зазначала Л. Тарасюк, – яго першародную актыўнасць, вобразнасць, калі ўсякія сувязі яшчэ свежыя, новыя, неспазнаныя, калі адкрывае іх не граматычны закон, а здзіўленне, своеасаблівае дзіцячая гульня ўяўлення (фальклор жа і ёсць першая, “дзіцячая” форма мастацкага слова). Асобнае слова ў Барадуліна часта злучаецца з іншым, толькі паўтарыўшыся ў ім».

Творчасць Рыгора Барадуліна засведчыла яго нястомныя пошукі новых вобразна-стылявых сродкаў, формаў мастацкага адлюстравання свету. У 1960 – 1970-я гг. бурныя дыскусіі выклікала яго захапленне паэтычным этымалагізмам, музычнай інструментарыйкай радка, гукапісам, унутранымі рыфмамі.

У апошнія дзесяцігоддзі найбольшая ўвага паэта скіравана да жанру малітвы:

*Божа, паспагадай усім, –
І магутнаму, і слабому,
І відушчаму, і сляпому,
Каб у згодзе жылося ім* [3, с. 149].

Зварот да Усявышняга абумоўлены шчырымі, гуманістычнымі памкненнямі паэта, яго трывогай за лёс зямной цывілізацыі, усяго чалавецтва і беларускага народа.

Шматграннасць таленту паэта засведчана таксама ў зборніках сатыры і гумару “Дойны конь” (1965), “Станцыя кальцавання” (1968), “Няўрокам кажучы” (1971, у сааўтарстве з М. Лісоўскім), “Журавінка” (1973), “Прынамсі” (1977), “Абразы без абразы” (1985), “Бервенізацыя” (1988), “Мудрэц са ступаю” (1988). Дзеціам адрасаваны кнігі “Мех шэрых, мех белых” (1963), “Красавік” (1965), “Раскідач” (1969), “Ай! Не буду! Не хачу!” (1971), “Што было б тады б, калі б” (1977), “Ці пазыхае бегемот?” (1981), “Азбука не забаўка” (1985), “Індыкала-кудыкала” (1986). Вялікую каштоўнасць творчасці Рыгора Барадуліна ўяўляюць пераклады на беларускую мову твораў іншамоўных паэтаў.

Кожны раз, перагортваючы старонкі барадулінскіх кніг, адкрываеш для сябе штосьці новае, нязвыклае. Здавалася б, усё вядомае, і тым не менш магія вершаваных радкоў, вобразаў, музычнага гукапісу зачароўвае і хвалюе па-новаму. Чаму? Таму што голасам паэта прамаўляе само жыццё ў разнастайных праявах. Яго “светлы, аптымістычны талент” (Міхась Стральцоў) дадзены Богам. У многіх вершах і малітвах апошніх дзесяцігоддзяў, асабліва ў кнізе “Ксты”, Рыгор Барадулін звяртаецца да Бога з просьбамі падараваць лепшы лёс радзіме, Беларусі, і свайму народу. У гэтых памкненнях – сутнасць яго паэзіі.

Шматгадовая нястомная праца Рыгора Барадуліна – сапраўдны гонар нацыянальнай літаратуры. Яго талент глыбока ўкараніўся ў жыццё і побыт беларускага народа, з якога ён прарастаў і якому справядліва належыць. Шматграннасць творчай індывідуальнасці паэта ўяўляе цікавасць для ўсіх, хто любіць родны край. Зычым Рыгору Іванавічу доўгіх гадоў жыцця і новых творчых адкрыццяў і будзем вучыцца ў яго шанаваць бацькоўскую зямлю і матчыну мову.

Спіс літаратуры

1. **Барадулін, Р.** Выбраныя творы : у 2 т. / Р. Барадулін. – Мінск : Маст. літ., 1984. – Т. 1 : Вершы.
2. **Барадулін, Р.** Лінія перамены дат / Р. Барадулін. – Мінск : Маст. літ., 1969.
3. **Барадулін, Р.** Ксты / Р. Барадулін. – Мінск : Рымска-каталіцкая парафія Святога Сымона і Святой Алены, 2005.

Любоў ГАРЭЛІК,
кандыдат філалагічных навук.

КОЛЕРАВАЯ КАРЦІНА СВЕТУ Ў АПАВЯДАННЯХ ЯКУБА КОЛАСА НАШАНІЎСКАГА ПЕРЫЯДУ

З глыбокай старажытнасці кожны этнас ствараў уласную *карціну свету* – глабальны вобраз, які з’яўляецца вынікам яго духоўнай дзейнасці, вызначае месца ў свеце, найбольш інтэгральна ўвасабляе культуру. Само слова *карціна* падкрэслівае, што гэта не аналіз, а панарамны паказ праз сістэму ўяўленняў пра светабудову. У традыцыйнай карціне свету носбітамі пэўнай культуры выдзяляюцца розныя структурныя часткі, сферы, катэгорыі ў адпаведнасці з асаблівасцямі пазнання, спосабамі асэнсавання і арганізацыі рэчаіснасці [10, с. 21].

Дзякуючы сваёй універсальнасці карціна свету знаходзіць самыя разнастайныя праявы ў мастацтве, філасофіі, літаратуры і г. д. Кожны пісьменнік у залежнасці ад спецыфікі светабачання, эстэтычных ідэалаў стварае ўласную карціну свету, якая, у сваю чаргу, з’яўляецца паменшанай праекцыяй агульнанацыянальнай. А. Бельскі адзначае, што “той ці іншы аўтар надае асаблівую ўвагу ці нават перавагу пэўным мастацкім элементам” [2, с. 144]. Карціна свету можа складацца з розных кампанентаў – складнікаў культуры: колераў, лічбаў, прасторава-часавых характарыстык і інш. Кожны аўтар вызначаецца асаблівым светаадчуваннем, абірае той кампанент нацыянальнай культуры, які найбольш адпавядае асаблівасцям яго эстэтычных устаноў. У светаадчуванні пісьменніка – “часцінка светаадчування яго народа, якое творца выказвае сваёй мастацкай практыкай” [7, с. 230].

Мы звернемся да характарыстыкі колеравай карціны свету Якуба Коласа як стваральніка беларускай класічнай літаратуры, прадстаўніка “нацыянальнага стылю”, пачынальніка адной з найбольш магутных традыцый у айчыннай прозе і захавальніка анталагічных асноў існавання беларусаў. Колеравая карціна свету ў яго асобных творах з’яўляецца часткай агульнага нацыянальнага вобраза свету і дае ўяўленне пра асаблівасці беларускай літаратуры. Аналіз карціны свету ў яе колеравых праявах дазваляе рабіць пэўныя філасофскія абгульненні, бачыць вобраз быцця як цэлага, прапушчаны праз свядомасць Якуба Коласа.

Разгледзім больш падрабязна колеры, што выкарыстоўвае пісьменнік для стварэння ўласнай карціны свету ў апавяданнях нашаніўскага перыяду: “Думкі ў дарозе” (1906), “Нёманаў дар” (1912), “Дзеравеншчына” (1912), “У старых дубах” (1912), “Недаступны” (1912), “Тоўстае па-

лена” (1912), “Адгукнуўся” (1913), “Малады дубок” (1913), “Сірата Юрка” (1914), “На начлезе” (1914).

Выбар класікам пэўных колераў звязваецца з асаблівасцямі ландшафту, “прасторавай сеткай каардынат”, якія праходзяць, “як праз прызму, праз сэрца і розум мастака” [9, с. 102]. Т. Шамякіна звяртае ўвагу на тое, што “ў кожнай нацыі свая сістэма каардынат у поглядах на свет, якая залежыць ад умоў фарміравання таго ці іншага народа: геаграфічнага становішча, клімату, флоры і фауны, а таксама ад гістарычных падзей, што адбываліся на тэрыторыі, заселенай пэўным этнасам” [9, с. 102]. Таму аналіз пейзажаў у творах пісьменніка дапамагае ў значнай ступені зразумець характар яго таленту, умовы фарміравання яго светапогляду, непаўторнага стылю. У дадзеным выпадку менавіта нацыянальны пейзаж паўстае ў творах Коласа як адзін з тыповых вобразаў, з’яўляецца ідэйным цэнтрам увасаблення эстэтычных і філасофскіх ідэй пісьменніка. Асаблівасці структуры беларускай прасторы абумоўліваюць і выбар пэўных колераў для ўвасаблення найбольш тыповых рэалій, характэрных для нацыянальнага космасу беларусаў.

У нашаніўскіх апавяданнях Якуба Коласа асноўныя колеры – *сіні* і *зялёны*. Фарбы ў творах простыя, чыстыя, амаль пазбаўленыя паўтонаў. Яны ў цэлым характарызуюць менавіта беларускую прыроду. У згаданых вышэй апавяданнях сустракаем наступныя колеравыя характарыстыкі: *зялёная трава*, *зялёны луг*, *зелянец* *смачнаю травой*, *кашлатыя зялёныя лапы елкі*, *сіняватая смуга*, *прасторы сініх нябёсаў* і інш. Глыбокае сімвалічнае значэнне сіняга і зялёнага колераў закладзена яшчэ ў старажытнасці, калі яны ўваходзілі разам з бела-чырвона-чорным трыкалорам у лік асноўных. Колераабзначэнні *сіні* і *зялёны* былі вядомыя і праславянскай мове-аснове – продку ўсіх сучасных славянскіх моў. Прыметнік *зялёны*, з дапамогай якога можна сёння абазначыць колер канкрэтнага прадмета, спачатку ўжываўся для наймення колеру раслін (лісця, травы). У многіх славянскіх мовах захаваліся назвы раслін, іх відаў, утвораныя непасрэдна ад гэтага кораня: *зелле*, *зёлкі* і інш. [6, с. 33].

Зялёны звязаны з ніжняй сферай свету. Гэта колер травы і дрэў, жыцця (адсюль, верагодна, ён звязаны з ідэяй надзеі, маладосці). У рэчышчы старадаўняй народнай традыцыі ў апавяданні “Сірата Юрка” пісьменнік гаворыць пра ўзнікнен-

не новага жыцця: “Вясною, як пачынаў ажываць свет, выбілася з зямлі тоненькая, чырванаватая травінка. <...> Танюсенькая ножка, а на ёй угары, на два пальцы ад зямлі, выплелася з яшчэ болей тоненькіх, **зялёных** нітачак-травінак, прыгожая каробачка...” [4, с. 180]. Колер травы яшчэ кволы. Яна спачатку чырванаватая: зеляніна толькі прабіваецца. Аднак прага жыцця настолькі моцная, што ў выніку перамога зялёны колер, прайдзе час, і забуюць па зямлі травы і кветкі.

Часам пісьменніку неабавязкова называць зялёны колер. У кантэксце колеравае значэнне можа набываць зусім іншы прыметнік, які знаходзіцца ў адпаведным семантычным акружэнні. Так, азначэнне *малады* ў пэўным кантэкście становіцца роўным колераабзначэнню *зялёны* (на падставе асацыяцый, якія традыцыйна выклікае зялёны колер, – новае жыццё, юнацтва, маладосць): “Здавалася, што хмарка не магла стрымацца, каб не шапянуць чагось прыемнага **маладой зялёненькай** траўцы і **маладзенькім** лісточкам на дрэвах, якія яшчэ нясмела выглядалі з сваіх калысачак на белы свет” [4, с. 119]. З дапамогай азначэння *малады* і *зялёны* Колас стварае не адну карціну прыроды, якая прачынаецца ад сну і набірае жыццёвую моц: “Ён пазіраў на **зялёныя** пагоркі, на **маладыя** ўсходы ярыны...” [4, с. 186].

Зялёны – колер расліннасці, якая неабходна для існавання мільёнаў істот жывёльнага свету. Акрамя таго, зялёны – галоўны тон лета, калі прырода ўжо перажыла вясну і напоўнена самазадаволеным спакоем: “Адрэзаная лука борзда засцілалася **зялёнаю** травой, і коні з вялікаю ахвотаю ўжо скублі яе...” [4, с. 71]. З дапамогай колераабзначэння *зялёны* Колас стварае карціны, глыбокія па сваім сэнсавым нападуненні: “Там ляжыць **зялёны** луг, а за лугам цягнецца высокі і заўсёды пануры лес. <...> Асабліва нешта страшнае і непрыветнае прыдаваў яму густы алешнік, што **зялёным** доўгім валам цягнуўся каля самага лесу. Цяпер жа гэты лес быў такі мілы і жаданы, што каб прымеў, то абняў бы яго і пацалаваў” [4, с. 108]. Ва ўспамінах маленькага хлопчыка Міхалкі ў апавяданні “Дзевачына” далёкі лес з цёмнага і панурага ператвараецца ў блізкую сэрцу мясціну, якая ўяўляецца густым алешнікам – вялікім зялёным шчытом, валам, што абараняе ад варожага знешняга свету. У некаторых выпадках зеляніна ўспрымаецца ў якасці неад’емнага элемента пейзажнага дэкару, стварае пэўны ўзнёслы настрой: “Не так далёка ад гэтуль стаіць іх сяло. Царква весела выглядае сваімі высокімі вежамі з **зялёнага** вянка стройных ліпак і купчастых бяроз...” [4, с. 185].

Зялёны колер асабліва часта згадваецца ў апісаннях лясных дрэў. Колас, акрамя таго што звяртае ўвагу на вечназялёны колер дрэў, лічыць важным падкрэсліць іх маладосць: “На гэтым месцы,

дзе рос дуб, мала вызначылася прастору, і **маладыя** высокія елкі ўжо разгарнулі свае кашлатыя **зялёныя** лапы і занялі месца дуба” [4, с. 150]. Асабліва ярка зялёны выглядае на фоне белага снегу: “**Маладыя** хвойкі рэзка выдзяляліся сваімі **зялёнымі** вярхамі на снежным полі...” [4, с. 146]. Зялёная маладая хвойка быццам атаясамліваецца з маладой сарамлівай дзяўчынай, а зялёны колер нагадвае пра маладосць і радасць у сувязі з нараджэннем кожнага новага жыцця: “Яна падымала сваю галоўку так, што шапачка яе скінулася і **зялёныя** голачкі разышліся, пачалі раскрывацца, як бы смяяліся, пачуўшы такую прыгожую песню. Прыбегшы з-за ўзгорка, ціхі веснавы ветрык не мог утрымацца, каб не пацалаваць **маладую** хвойку. А яна ад радасці задрыжала ўся...” [4, с. 181]. Ужо на падставе разгледжаных прыкладаў можна сцвярджаць, што ў апавяданнях Якуба Коласа “месца зялёнага зусім выключнае і паколькасці, і па якасці” [5, с. 63].

Калі зялёны колер звязаны з ніжнімі сферамі свету, то сіні – напамін пра неба, месца жыхарства бостваў і спадарожнік дзённага святла. Ва ўсходняй хрысціянскай культуры сіні колер успрымаўся як сімвал трансцэндэнтнага свету, асацыяваўся з адвечнай боскай ісцінай. Сіні колер уваходзіць у лік тых, якія нясуць на сабе боскае ззянне.

Найбольш выразна ідэю глыбіні і бяскончасці, моцнай духоўнай прывабнасці сіняга колеру як колеру неба Колас увасобіў у апавяданні “Думкі ў дарозе”. Зварот да далёкага сіняга неба – гэта зварот да адвечнай незгасальнай таямніцы, непарушнай ісціны, да ўсёмагутнага і далёкага боства, пад уладай якога знаходзіцца лёс Сусвету: “А неба! Далёкае, няведамае, **сіняе** неба! Тысячы, мільёны гадоў пазіраеш ты, без болю, без трывогі, пазіраеш на ўсіх роўна: на чалавека, на звера, на птушку, на самую меншую мушку, на жывых і нежывых...” [4, с. 15]. У далёкага сіняга неба шукаюць літасці і выратавання: “Далёкае неба, **сіняе** неба! Чаму не дасі адказу на нашу пакуту, на нашы надзеі, на нашы блуканні?” [4, с. 15].

Рускі мастак В. Кандзінскі адзначаў галоўную ўласцівасць сіняга колеру – глыбіню. Аптычная глыбіня сіняга выклікае па асацыяцыі думкі і пачуцці вельмі сур’эзнага парадку: «...дар паглыбленасці сустракаем мы ў сінім. Схільнасць сіняга да паглыблення настолькі вялікая, што яго інтэнсіўнасць расце менавіта ў больш глыбокіх тонах і робіцца больш характэрнай унутрана. Чым глыбей робіцца сіняе, тым больш кліча яго чалавека да бяскончасці, абуджае ў яго прагу чысціні і, зрэшты, звышпачуцтвага. Гэта фарба і колер неба такі, як мы яго сабе ўяўляем пры гучанні слова “неба”» [3, с. 44].

Колас не знаходзіць слова, каб вызначыць, што такое неба. Гэта самая немагчымая, метафізіч-

ная і дзіўная субстанцыя. Дзіўным і загадкавым яго робіць якраз насычанасць колеру: “Далёкае неба! **Сіняе** неба! Што ёсць на свеце дзіўнейшае, як ты?” [4, с. 15]. Неаднаразова ў розных апавяданнях падкрэсліваецца недасягальнасць і неабсяжнасць сініх нябёсаў: “Пастаяўшы, павольна, адзін за адным, уздымаліся яны ўгару, <...> насіліся ў неаглядным прасторы **сініх** нябёсаў...” [4, с. 99]. Письменнік стварае запамінальны мастацкі вобраз, дзе выразна заўважаецца асацыяцыя сіняга колеру з бязмежнасцю, вечнасцю і боскай прыналежнасцю. Таму колераабзначэнне “сіні” можна разглядаць у такім выпадку як глыбокі мастацкі сімвал [1, с. 40].

Сіні колер характарызуе і нашу зямлю, сімваламі якой сталі сінія азёры, блакітна-срэбныя стужкі рэчак, сінія шапкі стогадовых казачных дуброў, якія ўздымаюцца за небакраем, сінія разлогі, якія збягаюць за далягляд. На нашу думку, з дапамогай якраз сіняга колеру Якуб Колас падкрэслівае бязмежнасць і шырыню беларускіх прастораў. Сіні колер набывае паверхня, якая знаходзіцца на некаторай адлегласці і, здаецца, збягае ад нас. Адсюль, верагодна, і паходзіць гэты вобраз сініх даляў, сіняй далечыні, які трывала ўвайшоў у творы Коласа.

Сінеча ахутвае далягляд, вабіць да сябе дапытлівы розум і неспакойную душу не толькі дарослага, але і дзіцяці: “...а там, яшчэ далей, ледзьледзь выступалі з **сіняватай** смугі стрэхі сляніскіх хат. І так моцна пацягнула Міхалку туды, што аж душа яго млела...” [4, с. 107]; “Далёкая цёмная палоска лесу абвязалася наміткаю **сіняватай** смугі, як маладзіца хусткаю, каб не пякло сонца” [4, с. 90]; “**Сіняваты** дымок уздымаўся клубочкамі на свежым паветры і борзда прападаў, а разам з ім прападалі і трывожныя думкі” [4, с. 146].

У некаторых выпадках письменнік спалучае ў адной карціне сіні і зялёны колеры, стварае ўсяго некалькімі штрыхамі ідылічны беларускі пейзаж, спалучае асноўныя сімвалы існавання нацыі: “**Ён** пазіраў на **зялёныя** пагоркі, на маладыя ўсходы ярыны. Над ім расцілалася **сіняе** неба. Па небе плылі такія слаўныя хмаркі...” [4, с. 186].

Сіні і зялёны колеры – асноўныя ў колеравай карціне свету апавяданняў Якуба Коласа, але не адзіныя. Яны з’яўляюцца трапнай характарыстыкай, мастацкай дэталлю ў адлюстраванні спецыфікі аўтарскага светабачання і асэнсаванні народнай традыцыі. Аднак Колас як сапраўдны мастак, надзелены шырокім эпічным талентам, які бачыў свет ва ўсёй разнастайнасці яго праў, безумоўна, выкарыстоўваў і іншыя колеры (напрыклад, пры стварэнні вобразаў **чырвоных** зарніц, **жоўтага** рачнога пяску, які абрамляе берагі Нёмана, і інш.), але яны ў дадзеным кантэксце не валодаюць такім істотным значэннем, як вышэйзгаданая сіне-зялёная колеравая гама.

Такім чынам, выбар Коласам у асноўным зялёнага і сіняга колераабзначэнняў для апісання ўласнай карціны свету ўвасабляе цэласнае спасціжэнне чалавекам Сусвету і быцця праз прызму спецыфічных нацыянальных рыс і асаблівасцей характару, эстэтычных устаноў. Гэтыя рысы і характар звычайна абумоўлены прасторавымі вымярэннямі, своеасаблівымі ўяўленнямі, што ўзнікаюць і зберагаюцца на ўзроўні генетычнага кода народа і садзейнічаюць захаванню яго духоўнай сутнасці. Адлюстроўваючы ў мастацкай карціне свету праз колераапісанні асноўных локусаў традыцыйную жыццёвую філасофію беларуса, письменнік выяўляе сваю душэўную повязь са светам. Паколькі колеравая карціна свету, створаная Якубам Коласам у апавяданнях нашаніўскага перыяду, адлюстроўвае спецыфіку, эстэтыку ментальнасці беларусаў, якая складвалася на працягу стагоддзяў іх існавання, то можна лічыць яе складнікам агульнага нацыянальнага вобраза свету.

Спіс літаратуры

1. **Бабіч, Ю.** “А неба сіняе-сіняе – аж перасіне...” : Сіні колер у творах беларускіх письменнікаў / Ю. Бабіч // Роднае слова. – 2009. – № 1. – С. 40 – 43.
2. **Бельскі, А.** Паэзія Алесь Письмянкова ў колерах і пахах / А. Бельскі // Галасы і вобразы / А. Бельскі. – Мінск : Лит. і Искусство, 2008. – С. 144 – 157.
3. **Кандинский, В.** О духовном в искусстве / В. Кандинский // Труды Всероссийского съезда художников в Петрограде : в 2 т. – Пг., 1914. – Т. 1. – С. 44.
4. **Колас, Я.** Збор твораў : у 14 т. / Я. Колас. – Мінск : Маст. літ., 1973–1975. – Т. 4 : Апавяданні 1906 – 1917. – 1973.
5. **Миронова, Л. Н.** Цвет в изобразительном искусстве / Л. Н. Миронова. – 2-е изд. – Минск : Беларусь, 2003.
6. **Разладава, М.** Этымалогія колераабзначэнняў беларускай мовы / М. Разладава // Роднае слова. – 2003. – № 12. – С. 32 – 34.
7. **Пяткевіч, А.** Рака, што працякла праз сэрца : Вобраз Нёмана ў творчасці Якуба Коласа / А. Пяткевіч // Роднае слова. – 1997. – № 11. – С. 20 – 29.
8. **Шамякіна, Т. І.** Нацыянальны космас беларусаў і літаратура (да пастаноўкі праблемы) / Т. І. Шамякіна // Шляхам стагоддзяў : матэр. дзвюх канферэнцый аднаго года : Ягелонскі ун-т (Кракаў) – 20 – 25 лют. 1989; Беларускі ун-т (Мінск) – 23 – 28 кастр. 1989; пад рэд. А. А. Лойкі. – Мінск : Універсітэцкае, 1992. – С. 78 – 87.
9. **Шамякіна, Т. І.** Элементы беларускай геасофіі як аснова нацыянальнай літаратурнай класічнай традыцыі / Т. І. Шамякіна // Беларуская філалогія : зб. навуковых прац вучоных філалагічнага факультэта Белдзяржуніверсітэта; пад агульн. рэд. І. С. Роўды. – Мінск : ВТАА “Права і эканоміка”, 2003. – С. 97 – 105.
10. **Швед, І.** Дэндралагічны код беларускага традыцыйнага фальклору: манаграфія / І. Швед; НАН Рэспублікі Беларусь, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы; Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : УА “БрДУ імя А. С. Пушкіна”, 2004.

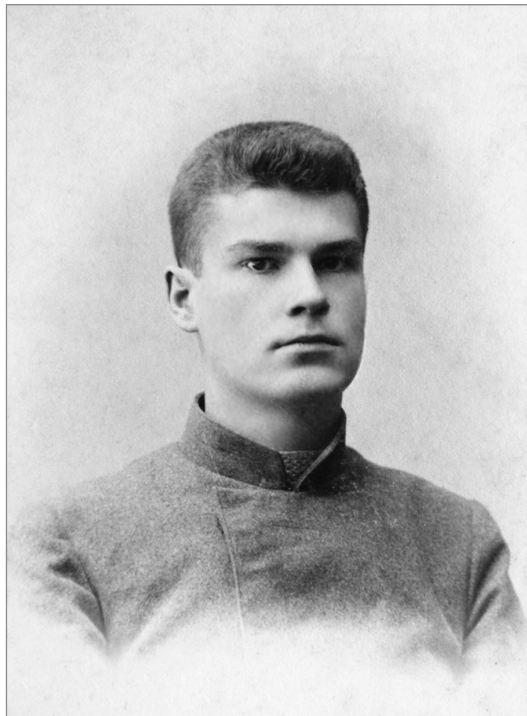
Алена МАРЧАНКА,
аспірантка кафедры
беларускай літаратуры і культуры БДУ.

Артыкул рэкамендаваны да друку доктарам філалагічных навук прафесарам Таццянай Шамякінай.

ВЯДОМЫЯ І НЕВЯДОМЫЯ ЛЁСЫ “ВЯНКОЎ” МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

*Ў краіне светлай, дзе я ўміраю,
У белым доме ля сінняй бухты,
Я не самотны, я кнігу маю
З друкарні пана Марціна Кухты.*

М. Багдановіч.

“Вянок” – адзіны прыжыццёвы зборнік вершаў Максіма Багдановіча – надрукаваны ў 1913 г. у Вільні, у друкарні Марціна Кухты, невялікім тыражом. Энцыклапедычны даведнік “Кніга Беларусі” падае лічбу 2000 асобнікаў. Вельмі хутка мы будзем адзначаць слаўны юбілей – 100-годдзе зборніка. За гэты час шмат давалося перажыць беларусам: Лютаўская і Кастрычніцкая рэвалюцыі, дзве сусветныя вайны пракаціліся наваля па краіне, неаднаразова мяняўся палітычны лад... А зборнічак вершаў “Вянок” Максіма Багдановіча ўсё гэтак жа вабіць сваёй непаўторнай чысцінёй, шчырасцю і адкрытасцю думак, прыцягвае ўвагу ўсё новых і новых чытачоў. Застаецца кніга і пад сталай увагай даследчыкаў літаратуры. Яшчэ пры падрыхтоўцы да святкавання 90-годдзя “Вянка” супрацоўнікі Літаратурнага музея М. Багдановіча вырашылі падлічыць колькасць зборнікаў, якія зберагліся да нашага часу, захоўваюцца ў розных установах (архівах, музеях, бібліятэках), а таксама ў прыватных асоб. Тады, у 2003 г., удалося адшукаць

24 асобнікі, што знаходзяцца на тэрыторыі Беларусі і Расіі. Да Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Я кнігу маю...”, прысвечанай гэтай даце, у музеі была арганізавана выстава кніг М. Багдановіча, якія захоўваюцца ў Мінску. Ніна Гарэлік, галоўны захавальнік фондаў, выступіла з паведамленнем аб выніках пошукаў, падрабязна расказала пра найбольш каштоўныя асобнікі, што маюць аўтографы паэта.

Пошук “Вяноў” не спыняецца, навуковыя супрацоўнікі працягваюць гэтую складаную працу. І час ад часу здараюцца сапраўдныя цуды – гэта значыць, што знайшоўся яшчэ адзін зборнічак 1913 г., які захоўвае непаўторны і своеасаблівы дух часу. Так, у 2008 г. фонды Літаратурнага музея Максіма Багдановіча папоўніліся экзэмплярам, які раней належаў Янку Саламевічу, беларускаму даследчыку, аўтару знакамітага “Слоўніка беларускіх псеўданімаў і крыптанімаў XVI – XX стст.”, адкрывальніку некаторых псеўданімаў і крыптанімаў М. Багдановіча.

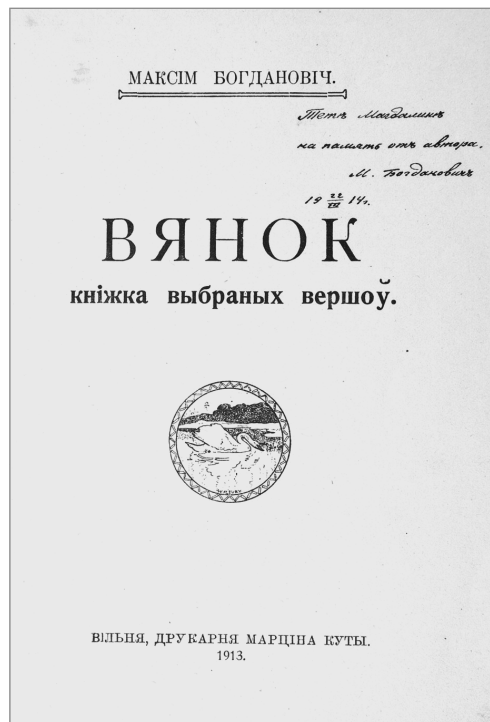
У даследчай літаратуры, ва ўспамінах сучаснікаў Максіма Багдановіча, лістах ёсць звесткі пра асобнікі “Вянка”, лёс якіх да гэтага часу невядомы. На іх і спынім сваю ўвагу.

Самыя вялікія і горкія страты – зборнікі, што належалі самому паэту. Пра гэтыя каштоўныя кнігі сведчыць “Вопіс рукапісаў М. Багдановіча і матэрыялаў да яго біяграфіі”, падрыхтаваны В. Мачульскім, які ўваходзіў у камісію, створаную для выдання твораў пісьменніка. На кафедры гісторыі беларускай літаратуры Інстытута беларускай культуры захоўваўся архіў М. Багдановіча: усяго 14 папак, 12 з якіх перадаў Адам Ягоравіч Багдановіч, бацька паэта. Вось што пісаў В. Мачульскі: «Папка X змяшчае ў сабе 4 паасобнікі “Вянка” М. Багдановіча, з якіх першых два (№№ 1 і 2) – аўтарскія. На іх паэт рабіў свае нататкі. На паасобніку № 1 паэтам адзначаны над кожным вершам яго памер, прычым да трох першых вершаў ім апрача памеру зазначана таксама і строфіка. На экзэмпляры № 2, які знаходзіўся ў Ялце ў часе апошняга падарожжа туды паэта, яго рукою зроблена шмат паправак чарніламі і алоўкам» (пераклад наш. – **I. М.**). Некаторыя з гэтых пра-

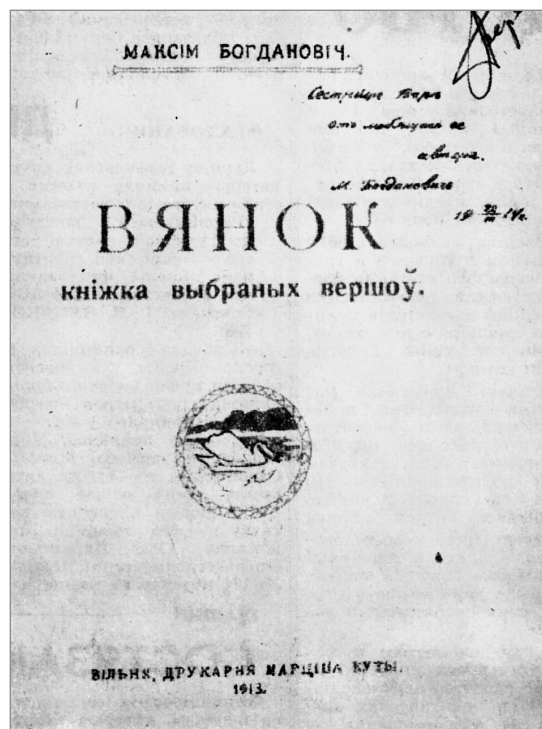
вак былі ўлічаны камісіяй пры падрыхтоўцы першага Поўнага збору твораў М. Багдановіча, што ўбачыў свет у 1927 г. На жаль, пра другія 2 асобнікі аўтар вопісу нічога не паведамляе, і, наогул, лёс усіх гэтых кніг да сённяшняга часу невядомы, таму што архіў паэта страчаны на самым пачатку фашысцкай акупацыі Мінска.

Яшчэ адзін зборнік належаў Мікалаю Рыгоравічу Агурцову, сябру і аднадумцу Максіма Багдановіча, журналісту газеты “Голас”, якая выходзіла ў Яраслаўлі да 1917 г. і была вельмі папулярным выданнем. У гэтай газеце неаднаразова з’яўляліся творы М. Багдановіча: нататкі, фельетоны, рэцэнзіі, вершы. Відаць, у рэдакцыі газеты і адбылося першае знаёмства Мікалая Агурцова і Максіма Багдановіча, якое перарасло ў шчырае сяброўства. У вышэйзгаданым архіве паэта знаходзілася 9 старонак “З успамінаў пра М. Багдановіча” М. Агурцова. Захаваўся толькі невялікі ўрываек са звесткамі пра яшчэ адзін “Вянок” з невядомым лёсам: «Аднойчы М. А. (Максім Адамавіч) прынёс мне вельмі дрэнна выдадзеную кніжачку сваіх вершаў на беларускай мове (“Вянок”), гэта быў падарунак з аўтографам. Я з цікавасцю праглядзеў зборнік...»

Сёння вядома месцазнаходжанне пяці кніг з аўтографамі паэта: тры захоўваюцца ў Літаратурным музеі М. Багдановіча, чацвёртая – у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі (была падаравана гімназічнаму сябру Мікалаю Какуеву, перададзена ў бібліятэку яго пляменнікам Мікалаем Лілеевым),

“Вянок” з дарчым надпісам
Максіма Багдановіча
цётцы Магдалене Гапановіч. 22.03.1914 г.
З фонду Літаратурнага музея М. Багдановіча.

“Вянок” з дарчым надпісам стрыечнай сястры
Максіма Багдановіча Веры Гапановіч. 22.03.1914 г.

яшчэ адна з аўтографам раней належала Мікалаю Ашукіну, яраслаўскаму знаёмаму М. Багдановіча, захоўваецца ў Расійскім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (Масква).

Пра яшчэ адзін зборнік з аўтографам паведамлялася ў расійскай газеце “Горьковский рабочий” ад 16 сакавіка 1983 г. у артыкуле “Дом детства М. Богдановича” Аркадзя Бараховіча, прысвечаным ніжагародскаму перыяду жыцця паэта (1896 – 1908). Да артыкула дадаваўся фотаздымак тытульнага ліста зборніка вершаў “Вянок”, у правым верхнім куце якога – дарчы надпіс паэта: “Сестрице Вере от любящего ее автора. 22.03.1914 г.” (Вера Гапановіч, па мужу Кунцэвіч, – стрыечная сястра Максіма). Пазначана, што гэтая кніга захоўваецца ў сям’і Кунцэвічаў.

Тры зборнікі з аўтографамі паэта і датай “22.03.1914”, якія належалі цёткам Максіма, Марыі і Магдалене, а таксама стрыечнай сястры Нюце, ужо захоўваюцца ў фондах музея. Гэтыя каштоўныя музейныя прадметы былі ў свой час перададзены сваякамі Максіма. Можна меркаваць, што яшчэ адзін экзэмпляр кнігі яны пакінулі сабе, на памяць пра свайго слыннага продка. А. Бараховіч, аўтар артыкула, – муж стрыечнай пляменніцы Максіма, Анастасіі Глебаўны Кунцэвіч, дачкі Веры і Глеба Кунцэвічаў. Разам з жонкай яны перадалі ў музей шмат каштоўных прадметаў. Мы ўпэўнены, што А. Бараховіч планаваў перадаць і апошні экзэмпляр кнігі ў дар музею, таму што пры сустрэчы ў Мінску ў 2001 г. Аркадзь Якаўлевіч гаварыў супрацоўнікам, што збіраецца

вельмі моцна здзівіць, уразіць нас. На жаль, гэта была наша апошняя сустрэча: у 2003 г. ён пакінуў гэты свет. Застаецца спадзявацца, што Максім, сын Аркадзя Якаўлевіча і Анастасіі Глебаўны, які названы ў гонар паэта, захавае архіў свайго бацькі. Спадзяёмся, што калі-небудзь супрацоўнікам музея пашчасціць атрымаць з яго рук кнігу з аўтографам вялікага беларускага паэта.

Наступны зборнік, таямніца лёсу якога не раскрыта дагэтуль, належаў Дзядору Дзмітрыевічу Дзявольскаму. Максім і Дзядор пазнаёміліся і пасябравалі ў час навучання ў Яраслаўскай мужчынскай гімназіі. Успаміны Дз. Дзявольскага пра свайго сябра захоўваюцца ў Літаратурным музеі паэта, ёсць там згадка пра першую сустрэчу, пра захапленні (“...агульным нашым інтарэсам аказалася літаратура, асабліва паэзія”).

Радок з гэтых успамінаў дакументальна сведчыць пра тое, што ў Дзядора быў свой экзэмпляр кнігі вершаў М. Багдановіча. Дзявольскі ўзгадвае верш Максіма, які той напісаў для маленькай пляменніцы сябра Веранікі. Праз сорак гадоў захаваўся ў памяці яго радкі, таму што «лісток з ім, напісаны Максімам, я хаваў у яго зборніку “Вянок”». Думаецца, і гэты зборнік утрымліваў аўтограф М. Багдановіча. Пошукі гэтай кнігі не скончыліся, хоць шансаў не так многа. Пляменніца Дзядора, Ніна Сяргееўна Дзявольская, перадала ў музей паэта шмат рэчаў сям’і Дзявольскіх, на жаль, лёс “Вянка” ёй невядомы.

Апошняя ўзгадка пра арыгінальны зборнік вершаў паэта 1913 г. знаходзім у матэрыяле пад назвай “Собирательство – большое утеше-

ние, или Книжник-легенда”, апублікаваным у газеце “Минский курьер” (№ 54, 20.03.2008). Гэта размова Алеся Карлюкевіча з Віктарам Рабковым, успаміны пра Лявонція Дзмітрыевіча Клока – вядомага мінскага бібліяфіла. У яго зборы захоўвалася каля 10 000 тамоў, значная частка – кнігі па гісторыі Беларусі, славянства, дарэвалюцыйныя выданні, выданні 1920 – 1930-х гг. Сярод гэтых успамінаў выхопліваюцца словы В. Рабкова: «У мяне і зараз перад вачыма стаіць клокаўскі экзэмпляр “Вянка” М. Багдановіча».

Вядомае лацінскае выслоўе “habent sua fata libetti” перакладаецца як “кнігі маюць свае лёсы”. У кантэксце нашага аповеду дадзена фразы набывае своеасаблівае значэнне: кнігі, як і людзі, маюць сваё жыццё. І жыццё гэтае можа вельмі хутка скончыцца, а можа працягвацца бясконца... Лёс многіх асобнікаў кнігі М. Багдановіча невядомы, магчыма, адшукаць іх сляды не атрымаецца ні ў нас, ні ў тых, хто прыйдзе нам на змену. Але не падлягае сумненню тое, што вершы адзінага прыжыццёвага зборніка вершаў Максіма Багдановіча назаўсёды ўвайшлі ў скарбніцу беларускай літаратуры і ў душы кожнага чытача пакідаюць адметны след:

*...Праглядзіце гэты томік,
Засушыў я на паперы
Краскі свежыя калісьці
Думак шчырых і чуцця...*

Ірына МЫШКАВЕЦ,
намеснік дырэктара

Літаратурнага музея М. Багдановіча.

ДА ЎВАГІ АЎТАРАЎ!

Патрабаванні да афармлення матэрыялаў

Рэдакцыя прымае на разгляд матэрыялы на беларускай мове аб’ёмам да 15 старонак у электронным выглядзе. Тэкставая інфармацыя мусіць быць запісаная ў фармаце doc або rtf, дапускаецца мінімальнае фарматаванне (шрыфт Times New Roman, вылучэнні або курсівам, або паўтлустым прамым, або паўтлустым курсівам). Калі матэрыял дасылаецца па электроннай пошце, пажадана, каб і тэма ліста, і імя далучанага файла ўтрымлівалі поўную назву артыкула.

Уся нятэкставая інфармацыя на электронных носіях (фота, графікі і да т. п.) можа быць запісаная ў любым графічным фармаце (jpg, tiff; ≥ 300 ppi), але не павінна знаходзіцца ў тэксце ў фармаце Word. Ілюстрацыі, знойдзеныя ў інтэрнэце, да публікацыі не прымаюцца. Фотаздымкі аўтараў павінны быць партрэтнага фармату, добрай якасці (ні ў якім выпадку не ксеракопіі!).

Неабходна ўказваць прозвішча, імя і імя па бацьку аўтара, месца яго працы, пасаду, вучоную ступень, званне, хатні адрас, тэлефоны, пашпартныя звесткі (серыя, нумар, калі і кім выдадзены, асабісты нумар, адрас рэгістрацыі). Без гэтых звестак матэрыялы прымацца не будуць.

На распрацоўках урокаў і сцэнарыях трэба пазначаць клас, чвэрць і месяц, калі тэма вывучаецца ў школе.

Алена МАНКЕВІЧ

“ЁН БЫЎ ПАЭТАМ МІЖ СВЯТАРОЎ І СВЯТАРОМ МІЖ ПАЭТАЎ”

ДА 120-ГОДДЗЯ КАЗІМІРА СВЯЯКА

Анатоль Крывенка.
Партрэт ксяндза Казіміра Сваяка.
З нізкі “Дзеячы духоўнага Адраджэння Беларусі”.
ДВП, алей. 40х30.

Кожны, хто больш-менш знаёмы з творчасцю Казіміра Сваяка, пагодзіцца з выказваннем, абраным для загалова. Кароткае жыццё і плённую дзейнасць паэта цяжка падзяліць на паасобныя сферы.

Казімір Сваяк – літаратурны псеўданім беларускага каталіцкага святара і паэта Канстанціна Стаповіча (1890 – 1926). Нягледзячы на тое, што гэта быў рэлігійны і грамадскі дзеяч, літаратар (паэт, публіцыст, драматург), перад намі перш за ўсё асоба – яркая, таленавітая, шматпланавая. Казімір Сваяк пражыў усяго трыццаць шэсць гадоў, але пакінуў пасля сябе значны след для нашчадкаў. Ягоная “Дзея маея мыслі, сэрца і волі” – унікальны твор у беларускай літаратуры. Гэта не класічныя ўспаміны ці дзённік, а нататкі, што пісаліся на працягу значнага перыяду жыцця. З іх паўстае духоўны партрэт

святара, беларуса, цікавай асобы. Нават распаўядаючы пра штодзённыя клопаты, аўтар пісаў з уласцівай толькі яму непаўторнай лірычнай інтанацыяй, прасякнутай шчырасцю і даверам да чытача: “Прад вачамі стаіць уся прошласць, што мінула як блыскі святла, на векі згаснутага... Не вернецца ніколі... Што-дзень, што-момэнт далучаецца да яе новая хваля і... прападае вечна. Ах, шчаслівы той, што збудаваў сабе стройную, горную мінуўшчыну... Чаму я неспакойны, чаму бязвольны?! Дарагі! Сабяры сілы духа... Стаў прад сабой усё, што прайшло... Будуй новае, што-раз вышшае жыццё...” [2, с. 2].

Нарадзіўся Канстанцін Стаповіч у вёсцы Барані былога Свянцянскага павета Віленскай губерні. З восені 1908 г. Кастусь вучыўся ў каталіцкай духоўнай семінары ў Вільні, якой кіраваў тады архібіскуп Э. Роп, вядомы прыхільнік беларускай мовы ў касцёлах. У гэты час у семінары вучылася і паспяхова яе заканчвала даволі вялікая група святароў-беларусаў. Блізкімі калегамі і прыяцелямі Кастуся былі Міхал Бобрык, Вінцэнт Гадлеўскі, Язэп Германовіч, Цыпрыян Лазоўскі, Адам Станкевіч і іншыя добра вядомыя працаўнікі на ніве беларускага нацыянальнага адраджэння.

Пастырскую службу Канстанцін Стаповіч распачаў у парафіі Камаі, што на Пастаўшчыне. 23 кастрычніка 1912 г. ён напісаў першы верш па-беларуску – “На імяніны майго пробашча”. А ўжо на пачатку 1913 г. даслаў першыя творы ў рэдакцыю газеты “Беларус”. Пад датай 13 жніўня 1913 г. у дзённіку Кастуся знаходзіцца цікавы запіс пра тое, што пакліканы ён, каб стаць беларускім пісьменнікам: “Сягоння, слухаючы звон наш цудоўны касцельны, раблю пробу аддаць уражанне вершам. Па-польску пішуць усе. Беларусь – сірата: смяюцца з яе мовы. Я люблю бедных, апушчаных... Буду пісаць па-беларуску. Мова беларуская ёсць гладкай і згучнай: можа служыць і да паэзіі (але сам сябе я да паэты залічыць не ваяжуся). Пастараюся выгладзіць стыль свой беларускі” [2, с. 17].

У № 28 “Беларуса” за 1913 г. надрукаваны верш “Перад Богам” К. Сваяка. Адначасова з вершамі ў газеце выходзілі і яго артыкулы на рэлігійныя і грамадскія тэмы, большая частка – пад псеўданімам Казімір Сваяк.

Алена Алёйзаўна Манкевіч – даследчык літаратуры. Закончыла філалагічны факультэт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы (1988) і аспірантуру Інстытута літаратуры НАН Беларусі. Загадчык аддзела беларускай літаратуры XX і XXI стст. Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. Кандыдат філалагічных навук (1999). Аўтар манаграфіі «Праз прызму жыцця»: стылёва-жанравыя асаблівасці апавяданняў Якуба Коласа» (2009) і артыкулаў па творчасці беларускіх празаікаў XX ст.

Ранняя яго рэлігійная і грамадская дзейнасць звязана з Ключчанамі. Менавіта тут каталіцкі святар-пачатковец адпраўляў першыя набажэнствы, у якіх казанні гучалі на беларускай мове. Адначасова ім быў створаны касцельны хор, з часам ён перарос у маладзёжную арганізацыю Ключчанскай парафіі, суполка насіла назву “Хаўрус сваякоў”. Праца ў Ключчанах стала для Кастуся вельмі важнай жыццёвай вяхой. З вялікай любоўю піша ён пра сваю парафію ў вершы “Тэстамент”:

*Свае я творы даю дзеля “культуры”,
Ключчанам шлю паклон. Там натуру
Беларуса я палюбіў, і там са мной
“Зямліца родная была разок гарой...”*

Трошкі пазней у “Хаўрусе сваякоў” узнікла сцэнічна-драматычная група, якая вырашыла наладзіць беларускае прадстаўленне. З гэтай мэтай К. Сваяк напісаў сцэнічны абразок у пяці дзеях “Праклёнае зелле”. Пазней, у 1922 г., пад назваю “Янка Канцавы” п’еса атрымала прэмію на першым конкурсе драматычных твораў, абвешчаным Беларускамі музычна-драматычным гуртком у Вільні. Яна была надрукавана ў 1924 г. у №№ 48 – 53 “Грамадскага голасу”, а ў 1925 г. выйшла з друку асобным выданнем.

Зімой 1915 г. Кастусь Стаповіч арганізуе кароткія настаўніцкія беларускія курсы. А ў 1916 г. у Ключчанскай парафіі адкрываюцца сем беларускіх школ. Усе бацькі выказалі жаданне, каб малодшыя дзеці вучыліся па-беларуску, а для старэйшых вучняў выкладалася таксама польская мова як асобны прадмет. Школы працавалі на працягу амаль чатырох гадоў. Адна з іх знаходзілася ў роднай вёсцы Казіміра Сваяка ў другой палове бацькавай хаты.

Яшчэ адной сферай дзейнасці маладога ксяндза было ўвядзенне беларускай мовы ў касцёле. Гэтае пытанне Кастусь заўсёды звязваў з пытаннем пра рэлігійную унію на Беларусі, часта гаварыў і пісаў пра гэта, у тым ліку ў сваім дзённіку ўжо на пачатку працы ў якасці святара: «Справа беларушчыны пачынае прымаць зусім праведны

характар. Там, дзе складаецца арганізацыя, якая-коледы, дабывае права для сваёй мовы і звычайу. Як можна дадумацца, зложыцца звольна і касцельнае жыццё з правам для мовы роднай. “Гоман” віленскі ясна даводзіць патрэбу адбудовы уніі – “адвечна веры бацькоў нашых...” Пад гэтым новым паведам і я ў сваім родным касцёле сказаў 21.XI.1915 г. добрую часць казання роднай гаворкай» [2, с. 24].

У канцы 1916 г. К. Сваяк вымушаны быў пакінуць дарагія яму Ключчаны. Яго прызначылі вікарыем у парафію Карыцін каля Беластока. Перад ад’ездам з Ключчанаў паэт напісаў у дзённіку: “Бывай здарова, родная старонка! Глыбокая, моцная сувязь злучыла мяне з табой. Тут я нашоў сілу да жыцця, тут пазнаў ясныя хвіліны супакою; тут нашоў новыя маменты працы хаўруснай, тут спазнаў, як сумна жывецца гаротнаму селяніну ў цемры, грэху і блудзе забітасці” [2, с. 28].

І ўжо вясной 1917 г. пра вікарыя карыцінскай плябаніі папаўзлі чуткі, што ён пашырае думкі пра Беларусь і адраджэнскі рух. 3 ліпеня 1917 г. ён запісвае ў дзённіку: «Сцены тутака маюць вушы. Парафія ўжо гамоніць аб маім выездзе. А мо прадчуваюць?.. “Хору вучыць няможна”. Атрымаўшы такі прыказ, я закінуў работу над ім. Кожнае маё слова, кожны рух нават у касцёле нехта наглядае» [2, с. 32].

Як актыўны змагар за ўвядзенне беларускай мовы ў касцёле Казімір Сваяк скарыстаўся знаходжаннем у парафіі Лапеніца пад Ваўкавыскам (па дарозе з Закапанага ў Ключчаны), каб выступіць у час імшы з казаннямі на беларускай мове. Аднак справа ўскладнілася. Праз некалькі дзён у парафію прыйшло пісьмо ад дэкана, які катэгарычна забараніў пропаведзі ў касцёле на беларускай мове. Варта адзначыць, што ў гэтай парафіі працаваў тады пробашчам калега К. Сваяка Язэп Германовіч. 15 жніўня К. Сваяк піша ў дзённіку: “Зельная. Людзі спадзяваліся беларускага казання. Нездаваленне было лёгка адчуць... Было сёння ў касцёле шмат праваслаўных, каторыя спадзяваліся беларускай навуцы” [2, с. 33].

Змаганне ксяндзоў-беларусаў за распаўсюджванне беларускай мовы ў касцёле працягвалася ўвесь міжваенны перыяд. Як пісаў брат святара Бярнарда Стаповіч, «Кастусь бачыў у гэтым дарогу да сінтэзу рэлігійнага і нацыянальнага адзінства беларускага народа. У 1921 г. ён звяртаецца да ксяндзоў-беларусаў, падпісаўшы сам як “ксендз-беларус”, між іншым з такімі словамі: “Кожны ксендз-беларус навiнен:

1. Пільна спасцерагаці-сачыць працэс народнага даспявання беларусаў, каб не адстаць ад агульнага культурнага развітку душы народнай.

2. *Старацца ўвесці ў свае парафіі, еслі не заўсёды, то перыядычна ў большыя святы, навуку па-беларуску, а таксама арганізаваць беларускі спеў рэлігійны на хоры.*

3. *Прычыняцца як мага да выдавецтва рэлігійнага, каб мець гатовы матэрыял у запатрабаванні на нашу творчасць.*

4. *Быць у жыцці народнікам і карыстацца мовай беларускай згодна з псіхікай нашага народа і наводле засады: “Не прымушай, але пераканай”».*

А тым часам у выніку дзейнасці Кастуся ў ваколіцы хутка пачынае пашырацца беларуская нацыянальная свядомасць. Мала таго што новы пробашч карыстаецца заўсёды беларускай мовай на плябаніі і ў гутарцы з парафіянамі, але ў гэтага ксяндза можна заўсёды дастаць беларускую кніжку і свежую беларускую газету. “Кастусь гаварыў, што было ўрадавае пісьмо, у якім яму забараняюцца казанні па-беларуску. Але Кастусь і далей паслугоўваўся беларускай мовай у засвірскім касцёле аж да сваёй смерці. Гэты парадак быў зацверджаны біскупам Ю. Матулевічам.

Паліцыя ў Свіры пачынае спецыяльна цікавіцца Кастусёвымі гасцямі. Хто ў яго бывае апрача парафіянаў? Хто і адкуль прыязджае? Чаго і пашто? Такія і падобныя пытанні стаўляюць гаспадыні Кастуся” [3].

Казімір Сваяк быў вельмі таварыскім чалавекам. Любіў, калі да яго прыходзілі парафіяне з рознымі пытаннямі і справамі. У яго амаль кожны дзень можна было сустрэць людзей не толькі з яго парафіі, але і з суседніх – Свіра і Шэметава.

Газета “Праваслаўны беларус” пісала: “16 лістапада м. г. у касцёле мястэчка Засвір на Свянцяншчыне па дамаганню католікаў-беларусаў ксяндзом было прамоўлена казанне роднай беларускай мовай. Трэба было бачыць, з якой увагаю наш народ слухаў навуку на роднай мове. Вось, здаецца, кожнае слова так і хапалі. Усе былі дужа рады... Вось дзе добры прыклад для нашага праваслаўнага духавенства і праваслаўных беларусаў” [6].

Зімой і вясной 1926 г. К. Сваяк нібы прадчувае, што набліжаюцца яго апошнія хвіліны (паэт хварэў на сухоты). Некалькі разоў ён піша да брата Альбіна, каб забралі яго з Закапанага. Піша таксама да ксяндза Адама Станкевіча, высылае яму тэлеграмы, просячы перавесці яго на бацькаўшчыну.

Выказаў ён таксама жаданне, каб пахавалі яго на ключчанскім могілніку на выбраным ім самім месцы – “над клёнам”. Паміраў К. Сваяк у Вільні. Пры ягонай смерці прысутнічаў кс. Адам Станкевіч, які так успамінаў апошнія хвіліны святара: «Часта траціў прытомнасць. У ясных

проблесках свядомасці маячыў нешта аб Беларусі, аб сваім народзе, аб крыўдзе ягонай, прасіў урэшце апекавацца ягонымі творамі, ягонымі рукапісамі, якія ўдалося выдабыць з-пад арышту польскай пракуратуры, бо казаў: “Можа і будзе з гэтай маёй усёй пісаніны якая карысць для Народа”» [5, с. 29].

На надмагільнай пліце на могілках Роса ў Вільні, дзе пахавана шмат знакамітых беларусаў-адраджэнцаў, напісана: “Св[етлай] п[амяці] Казімір Сваяк – кс. Канстанты Стэповіч – паэт – 19.II.1890 – 6.V.1926”. А ўнізе пліты – словы самога паэта з яго “Тімна роднай зямлі”:

*...Ідзе вось ясная пара,
Правіду свеціць нам зара,
Айчызна – Маці – Беларусь,
Гарой жыва!*

У асобе Казіміра Сваяка гарманічна спалучаліся адданы прапаведнік Слова Божага на роднай мове, таленавіты паэт і мудры педагог. Творчасць гэтага унікальнага чалавека – яго філасофска-рэлігійная паэзія, п’есы, напісаныя па сюжэтах, узятых з сялянскага жыцця і з фальклору, кніга ўспамінаў, малітоўнікі – жыве да сёння, бо К. Сваяк – паэт лірычна-спавядальнага і драматычнага таленту. Ён з нейкай асаблівай духоўнай апантанасцю паядноўваў у творах два самыя высокія для яго паняцці жыцця: службу Богу і беларускую нацыянальную ідэю.

З 1913 да 1924 г. выйшаў з друку шэраг твораў Казіміра Сваяка: вершы, аповяданні, артыкулы, нарысы, а таксама сцэнічны твор пад назвай “Вясковая драма”, у якіх намалюваны розныя аспекты рэчаіснасці беларускай вёскі. Усе творы напоўнены духам глыбокай дабрыні і любові да простага чалавека, а таксама бясконцым гуманізмам. У 1924 г. асобным выданнем выйшаў зборнік вершаў “Мая ліра”. Ён сведчанне шырыні паэтычнага таленту аўтара. Вершы ў ім патрыятычныя, рэлігійныя, прыродаапісальныя, лірычныя і нават гумарыстычныя.

*Зямліца прошласці ціхой,
Крывавай спісана рукой,
Айчызна – Маці – Беларусь,
Цяжкі лёс Твой.
Паклон з трудом Тваёй дружбе,
Паклон за волю барацьбе,
Айчызна – Маці – Беларусь,
Паклон Табе.*

Або іншы верш:

*Загляне сонца ў наша ваконца,
Хатку асвеціць праменьмі –
Па цёмнай ночы ажывіць вочы
Боскім да працы натхненнем.*

*Позна мы ўсталі, і шмат праспалі,
Гойдалі злыдні нам долю –
Пяялі песні нам на прадвесні,
Радасці песню ў нядолі.*

Але былі і такія радкі:

*Не чаруй мяне ты зорам,
Не чаруй красой,
Не чаруй сваім ты горам,
Не чаруй слязоў...
Не чаруй дзівочым станам,
Не чаруй грудзьмі...
Каб не быў я пакараным
Богам і людзьмі.*

Пасля паэтычнага дэбюту ў 1913 г. на старонках газеты “Беларус” з’явілася некалькі апавяданняў К. Сваяка. У допісах “Ганулька” і “Мікодам”, як адзначыла вядомая даследчыца творчасці святара-літаратара І. Багдановіч, “пазначылася майстэрства аўтара дакладнымі штрыхамі маляваць карціны народнага жыцця, ствараць яркія народныя характары”.

Пазней на старонках віленскай газеты “Беларуская крыніца” часта публікаваліся таксама апавяданні пра бывалага Янку-ваяку або Юрку-беларуса, у іх К. Сваяк раскрываў характэрнае і багацце духоўнага свету простага чалавека, яго мудрасць і назіральнасць, на якія не паўплывала цывілізацыя. “Проза К. Сваяка ўражае жанравай дынамікай, багаццем камічных калізій, разнастайнасцю з’яваў жыцця, уключаных у кола мастацкага асэнсавання. Яна літаральна іскрыцца майстэрствам жартоўных сцэнак, пераўздызеным характэрным жывой народнай мовы. К. Сваяк як ніхто бліскуча валодаў таксама жанрам філасофскага апавядання, навелы-рэфлексіі, у якіх фармуляваў сваё ідэйнае і духоўнае крэда” [7].

Пасля смерці паэта выйшла таксама яго рэлігійная кніга “Голас душы”, па сутнасці малітоўнік, а таксама дзённік “Дзея маея мыслі, сэрца і волі”, гістарычнае сведчанне перашкоды і цяжкасцей, з якімі сутыкнуліся першыя беларускія каталіцкія святары, што спрабавалі данесці Слова Божае свайму народу на роднай мове. Хоць апісання К. Сваяком падзеі мелі месца на пачатку ХХ ст., але іх грамадскае гучанне не страціла актуальнасці і сёння. Там можна знайсці запісы, разважанні і роздумы, рэфлексіі і рэмінісцэнцыі – у асноўным пра Першую сусветную вайну. У гэтай кнізе Казімір Сваяк паўстае перад чытачамі “як велічная постаць місіянера – беларуса, які, нягледзячы на сваю хваробу, узнімаецца як сімвал веры ў сэнс прыгажосці чалавечай душы. Такім менавіта ўспрымаем Казіміра Сваяка і сёння” (Алесь Барскі).

З дзённіка Казіміра Сваяка:

«Ад доўгага часу чую да цябе, Маці-Беларусь, асабліваю прывязанасць – і болей чым прывязанасць: надта гэта адчуццё глыбока зарылася ў сэрцы – пэўна, гэта міласць, каханне з сэрца. Люблю я цябе і сільна люблю. Аб’ехаў я ўжо ня мала свету, шукаючы красы і праўды, а найбольш бачу той і другой у сваім родным краі, у сваёй мілай зямельцы. Стройныя горы і даліны ў Татрах, прыемныя малюнкi ў зямлі кракаўскай, а ўсё ж цудоўнейшы наш бор вяльможны, пякнейшыя роўні і гаі нашы: страйнейшыя, бо гавораць проста да душы тваёй, а мова іх пранікае цябе цэлага, лечыць раны сэрца твайго. О, характэрна тут неапісанае, бо роднае, простае – як душа русняка. Ты, браце беларусе, выдаеішся мне лепшым ад другіх народаў. Ты пакрыўджаны і нешчаслівы, пакінены праз многіх сваіх родных сыноў і дочкаў, адданы на здзек чужынцаў – і то здаўна – ты бедны, гаротны. І тут, пэўна, ляжыць прычына, чаму ты так блізкі сэрцу і душы маёй. Цябе не сказіў фальш, не ляжыць на тваіх плячах крыўда чужая: свая толькі ўрэзалася крывава на іх і хіліць цябе да зямлі. Праўда і шчырасць жыве яшчэ ў душы тваёй – не дарма ж называюць цябе “простым”, даючы спазнаць, што другія народы здаўна ўжо скрывіліся. Пазнай толькі добра, хто ты, гарніся да прасветы, а станеш сільным: а гэта сіла дасць волю духу твайму, так цяжка загнанаму і пакрыўджанаму...

...Не хачу я пакінуць цябе, Маці-Беларусь, хоць хутка мус скажа ізноў развітацца з табой. Хачу служыць табе, хачу аддаць сябе для дабра душы тваёй. А яна – душа твая, чакае ахвяраў. Патрэбны ахвяры, калі прайсці маё выбаўленне» [2, с. 17].

Спіс літаратуры

1. Сваяк, К. Мая ліра / К. Сваяк. – Мінск, 1992. – 39 с.
2. Сваяк, К. Дзея маея мыслі, сэрца і волі : (з Аўтабіяграфіяй) / К. Сваяк. – 4-е выд. – Мінск, 1992.
3. **З успамінаў пра Казіміра Сваяка** : (з успамінаў Бернарда Стаповіча, брата К. Сваяка) // WESTKI.info – інтэрнэт-газэта Паазер’я і Віленшчыны : Нашы карані [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : westki.info.
4. **Гардзіцкі, А. К.** Сваяк Казімір / А. К. Гардзіцкі // Беларускія пісьменнікі (1917 – 1990) : даведнік; склад. А. К. Гардзіцкі; рэд. А. Л. Верабей. – Мінск : Маст. літ., 1994. – 653 с.
5. **Станкевіч, А.** З жыцця і дзейнасці Казіміра Сваяка (у дзесятыя ўгодкі яго смерці 1926 – 1936) / А. Станкевіч. – Вільня, 1936.
6. **Праваслаўны беларус.** – 1925. – № 1.
7. **Багдановіч, І.** Спавадальнік народнай душы : проза Казіміра Сваяка / І. Багдановіч. – Рэжым доступу : <http://media.catholic.by/nv/n20/art6.htm>.

Інеса БАЎТРЭЛЬ

“ВЯДУ СВАЮ АД СЭРЦА СПОВЕДЗЬ...”

СЛОВА ПРА ПАЭЗІЮ ПЯТРА ПРЫХОДЗЬКІ

Кожнае літаратурнае пакаленне мае адметны голас і ўзбагачае прыгожае пісьменства новымі мастацкімі здабыткамі. Час, з аднаго боку, лучыць розных па сіле таленту і манеры выказвання творцаў, з другога – накладае непаўторны адбітак на кожны радок, нават на той, які пазней назавуць вечнай класікай.

Паэты-франтавікі М. Аўрамчык, А. Бачыла, А. Вялюгін, К. Кірэенка, А. Куляшоў, М. Лужанін, Р. Няхай, П. Прануза, А. Пысін, А. Русецкі, М. Танк былі сведкамі эпохальных трагічных падзей у жыцці нашага народа. Многія іх радкі напісаны ў сааўтарстве з гісторыяй, а асноўныя змест і тэматыка твораў нязменна пазначаны ўбачаным і перажытым.

Сказанае ў поўнай меры адносіцца і да творчасці Пятра Прыходзькі, чые пачатковыя крокі ў літаратуру супалі з вогненнымі гадамі Вялікай Айчыннай. Дэбют маладога пісьменніка ў рэспубліканскім друку адбыўся ў 1937 г., калі на старонках газеты “Чырвоная змена” з’явіўся верш “Першы раз я пайду выбіраць...”. Пройдзе яшчэ дзесяць гадоў, пакуль свет убачыць зборнік “Голас сэрца”. Ужо першая кніга засведчыла вялікую важнасць ваеннай тэмы ў творчай біяграфіі П. Прыходзькі. Амаль усё напісанае пазней так ці інакш звязана з тым, што адбывалася на полі бою.

На долю паэта выпалі не толькі ваенныя выпрабаванні, пра што сведчаць біяграфічныя факты. П. Прыходзька нарадзіўся 25 лютага 1920 г. у вёсцы Альшоў Хоцімскага раёна. У восем месяцаў ён застаўся без маці, якая памерла ад тыфу. Бацька ў той час быў на грамадзянскай вайне, а пасля вяртання ажаніўся другі раз, таму хлопчык выходзіўся ў дзеда. У 1939 г. пасля заканчэння школы П. Прыходзька паступіў у Камуністычны інстытут журналістыкі ў Мінску, а ў 1940-м быў прызваны ў армію. Ён удзельнічаў у баях на Бранскім фронце, на Курскай дузе, вызваляў Беларусь, Польшчу, Берлін і Прагу. П. Прыходзька дэмабілізаваўся толькі ў 1953 г., пасля непрацяглага часу быў супрацоўнікам рэдакцыі часопіса “Беларусь”. Скончыў Вышэйшыя літаратурныя курсы ў Маскве (1956), працаваў у газетах “Звязда”, “Літаратура і мастацтва”, на Мінскай студыі навукова-папулярных і хранікальна-дакументальных фільмаў, у выдавецтвах “Беларусь” і “Мастацкая літаратура”. Памёр пісьменнік у 2006 г.

90

На працягу ўсяго жыцця П. Прыходзька заставаўся верным яго вялікасці Слову. Ён плённа працаваў, пра што сведчаць шматлікія паэтычныя зборнікі: “Салдаты міру” (1951), “Ранак над Эльбай” (1952), “Пасля развітання” (1958), “Цёплы каравай” (1960), “Вішнёвы агонь” (1963), “Сонца раней узышло” (1967), “Калінавыя зоры” (1969), “Не здадзеныя вышыні” (1972), “На пераправе” (1974), “Плацдарм” (1978), “Вячэрняя паверка” (1982), “Апаленыя вёрсты” (1986), “Водгулле грому” (1989), “Каляровыя халады” (1994), “Позняя восень” (2001), “Любоў без ростані” (2005). За кнігу вершаў, балад і паэм “Парог памяці” (1983) П. Прыходзька ўганараваны Літаратурнай прэміяй імя А. Куляшова.

Нельга не заўважыць выразнай аўтабіяграфічнай асновы многіх вершаў і паэм П. Прыходзькі. Аўтар пісаў:

*Свае ўплятаю леты, зімы
Ў шляхі герояў, лёсы іх.
Вяртаюся нярэдка з імі
Да маладых часін сваіх.*

На ўзыходзе маладзкіка [5, с. 107].

У радках, якія ўражваюць гранічнай шчырасцю і адкрытасцю, адлюстраваліся ўсе павароты лёсу мастака слова. Аўтар падрабязна апісвае дзіцячыя і юнацкія перажыванні, расказвае пра блізкіх, дакладна фіксуе факты і дэталі. Гісторыя краіны і гісторыя асобнай сям’і моцна пераплецены, са-

Інеса Георгіеўна Баўтрэль – літаратуразнаўца. Закончыла Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка (1995), аспірантуру пры Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі (1998). Цяпер малодшы навуковы супрацоўнік аддзела беларускай літаратуры XX і XXI стст. Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. Даследуе пытанні сучаснага літаратурнага працэсу. Адзін з аўтараў калектыўнай манаграфіі “Сучасная літаратура: каардынаты ідэйна-мастацкага пошуку” (2008).

мяя важныя падзеі паказваюцца праз асабістае. П. Прыходзька гаварыў ад імя цэлага пакалення і бачыў прызначэнне кожнага пісьменніка ў тым, каб “расказаць пра сваіх сучаснікаў, раскрыць іх думкі, перажыванні, імкненні” [4, с. 292].

“Той, хто сам перажыў вялікую вайну, сам прайшоў яе вогненныя версты, зразумела, пранясе праз усё жыццё вернасць сваёй франтавой маладосці, усяму таму, што абумовіла нашу перамогу” [8, с. 4], – пісаў А. Пысін у прадмове да кнігі выбранага “Лісты з паходаў” П. Прыходзькі. Упэўненасць, што асабіста выпакутаванае на вайне, “зведанае і перажытае належыць і яго пакаленню, і сучаснікам, і тым, хто яшчэ прыйдзе ў свет” [8, с. 3], падштурхнула паэта падзяліцца вопытам з чытачамі. Тэма Вялікай Айчыннай заняла асноўнае месца ў творчасці П. Прыходзькі, а сам ён стаў “праўдзівым паэтычным летапісцам самай суровай у гісторыі чалавецтва вайны” [3, с. 6].

Галоўная тэма ў многім прадывяжала форму паэтычнага слова. Сведка грандыёзных гістарычных катаклізмаў, П. Прыходзька, як і іншыя пісьменнікі-франтавікі, ствараў найперш вершы падзейныя, па-мастацку асэнсоўваў убачанае, і таму ў сілу жанравых асаблівасцей адной з найбольш запатрабаваных паэтычных формаў стала балада. Ён шмат працаваў у гэтым жанры і аддаваў перавагу самаму распаўсюджанаму яго віду – гераічнай баладзе. Вядомы навуковец І. Штэйнер піша, што гераічная балада з цягам часу мала змяняецца і застаецца вельмі традыцыйнай, “перш за ўсё – рэтраспектыўнай, са звыклай кампазіцыяй: паэт сустракаецца з помнікам, абеліскам, магілай героя, дакументам, сцягам, кнігай, чуе легенду, паданне, успамін, звязаныя з імі, і спрабуе аб гэтым расказаць людзям” [10, с. 193]. Дадзеная характарыстыка стасуецца не толькі з “Баладай пра кацялок вады”, якую згадвае даследчык, але і з іншымі, рознымі па часе напісання творамі П. Прыходзькі, напрыклад “Баладай пра салдата”, “Баладай пра сухар”, “Баладай вернасці”.

Традыцыйнасць, нязменнасць адной з разнавіднасцей зусім не азначае, што развіццё жанру застыла. У паэзіі П. Прыходзькі мы знойдзем

і лірычную баладу, і манументальны партрэт, і баладу-сказ. Адна з найлепшых у мастацкіх адносінах – балада лёсу (такое азначэнне даў сам аўтар) “Мой месяц люты”. Уключаная ў апошні прыжыццёвы зборнік “Любоў на ростані”, яна можа служыць своеасаблівым сціслым падсумаваннем напісанага паэтам, жыццёвым і творчым крэда. “Мой месяц люты” – назва невыпадковая. Многія творы П. Прыходзькі звязаны з пэўнай падзеяй ці датай. Дзень нараджэння – нагода азірнуцца назад і ацаніць зробленае, падвесці вынікі і спланаваць будучыню, што відаць на прыкладзе шэрага вершаў. Балада сканцэнтравала ў сабе многае з таго, пра што гаварылася ў ранейшых творах: балючы ўспамін пра маці, упэўненасць ва ўласных сілах, адчуванне моцнай сувязі з роднай зямлёй і шчырае імкненне “служыць людзям сваім”.

Многія даследчыкі небеспастаўна лічаць баладу пераходным жанрам, які рыхтуе глебу для больш шырокага ліра-эпічнага паказу з’яў. Таму заканамерным бачыцца тое, што ў творчасці П. Прыходзькі шырока прадстаўлены жанр паэмы: “Апошняя пісьмо з вайны”, “Вішнёвы агонь”, “Ветравыя шляхі”, “Дзедава скрыпка”, “Незабыты пароль”, “Плацдарм”, “Дарога Рудных гор”, “Чайкі ляцяць на бераг”, “Сляза сумлення”, “Бесядскія віры”, “А зязюля кукавала...”, “На ўзыходзе маладзіка”, “Скарбы Бесядзі” і інш. Паэмы друкаваліся ці не ва ўсіх арыгінальных зборніках і кнігах выбранага, але ў поле зроку даследчыкаў трапілі рэдка. Найбольшага поспеху пісьменніку ўдалося дасягнуць там, дзе адчуваецца моцны лірычны пачатак. Сярод іншых звычайна вылучаюць паэмы “Вішнёвы агонь”, “Чайкі ляцяць на бераг”, “Дарога Рудных гор”. Вось як пісаў пра апошнюю з іх Я. Клімуць у рэцэнзіі на зборнік “Вячэрняя паверка”: “Твор адметны выразным лірызмам, у пэўнай ступені паэму можна лічыць лірычным дзённікам, дзе ўсе падзеі паэт імкнецца перадаць у храналагічнай паслядоўнасці, дакладна фіксуе дэталі слаўнага паходу” [2, с. 217].

На нашу думку, заслугоўвае ўвагі і паэма “Скарбы Бесядзі”, напісаная да 90-годдзя з дня нараджэння А. Куляшова. Яна датуецца 2003 г., але выразна пераклікаецца з “Калыскай паэта” – паэмай 1980-х гг. П. Прыходзька лічыў слаўтага земляка сваім літаратурным настаўнікам і апісаў у аўтабіяграфіі сустрэчу з ім як самую памятную падзею маладосці. У творы, эпіграфам да якога паслужылі радкі з верша А. Куляшова “Мая Бесядзь”, ён узнаўляе асноўныя вехі жыццёвага і творчага шляху знакамітага пісьменніка. Аўтар паказвае прыгажосць родных мясцін, успамінае маці А. Куляшова –

Кацярыну Фамінічну, якая вучыла яго ў пачатковай школе ў Альшове. У тканку паэмы арганічна ўплецены радкі з куляшоўскіх вершаў, згадваюцца назвы асобных твораў, апяваецца паэтычны талент пісьменніка.

Літаратурнае акружэнне адыграла вялікую ролю ў станаўленні П. Прыходзькі як мастака слова. У прадмове да кнігі ўспамінаў **“На хвалях часу”** пісьменнік прызнаваўся: *“У хвіліны сваёй творчай працы я ў думках яшчэ і яшчэ раз сустракаюся з тымі, каму прысвяціў свае радкі, з нашымі выдатнымі, незабыўнымі паэтамі і празаікамі: Аркадзем Куляшовым, Максімам Танкам, Валянцінам Таўлаем, Піліпам Пестраком, Піменам Панчанкам, Іванам Мележам, Анатолям Астрэйкам, Антонам Бялевічам, Анатолям Вялюгіным, Аляксеем Пысіным і іншымі аўтарамі цудоўных твораў, якія перачытваю і зараз”* [6, с. 8]. Вершаў-прысвячэнняў у П. Прыходзькі вельмі многа – гэта своеасаблівы падарунак калегам па пярэ, прызнанне іх аўтарытэту і даніна павагі. Адны з іх уяўляюць з сябе кароткія мастацкія біяграфіі, некаторыя напісаны па матывах самых вядомых твораў таго ці іншага паэта або празаіка. Часцей за ўсё, аднак, сустракаюцца вершы, штуршком для стварэння якіх паслужылі радкі з асобнага твора або яго назва: *«Верш гэты падказаў, мой браце, / Мне куст травы на тратуары, / Як тваё “Сена на асфальце”»* (“Куст травы на тратуары”) [5, с. 26].

Іншы раз у эпіграфіках-прадмовах аўтар каротка расказвае гісторыю напісання твора, дзякуе за падказаны сюжэт. Так, верш **“Два аўтографы”** (зб. **“Позняя восень”**) пра подпісы В. Быкава на рэйхстагу ў 1945-м і на берлінскай сцяне ў 1990-м прысвечаны А. Кудраўцу, які прапанаваў тэму для твора. Вершам з прысвячэннем В. Астаф’еву (зб. **“Любоў без ростані”**) папярэднічае разгорнутая празаічная прадмова “Наша школа – жыццё”, дзе аўтар успамінае вучобу на Вышэйшых літаратурных курсах у Маскве і знаёмства з вядомым рускім пісьменнікам.

З асаблівай павагай ставіўся П. Прыходзька да літаратурнай класікі і часта звяртаўся да творчай спадчыны Янкі Купалы і Якуба Коласа. Пісьменнік не абмяжоўваўся толькі запазычаннем радкоў, эпіграфамі ці вершамі-прысвячэннямі, а шукаў адказы на надзённыя пытанні. Паэт перакананы: Янка Купала і Якуб Колас падказалі б сучасным беларусам, *“як жыць і што рабіць”*, каб не забыць роднай мовы і *“каб на шляху, што самі торым, / Не замятаў віхор слядоў”*. *“Хай прыйдзе мудры той гісторык, / Што адрадіць нас можа зноў!”* [7, с. 9] – заклікае аўтар у вершы **“У вянок Янку Купалу”**. Водгалас вядомага купалаўскага твора **“Песня будаўніцтву”** прагучаў і ў вершы **“Хвіліны вечнасці”**:

*У будучыню шлях мы ўпарта торым,
Сцяг праваты ўздываем над сабой.
А можа, прыйдзе яшчэ той гісторык,
Якога самі звалі Вы з журбой?* [7, с. 56].

Не адмаўляючы неабходнасці літаратурнай вучобы і пастаяннага ўдасканалення майстэрства слова, П. Прыходзька пісаў: *“Паэт пачынаецца з маленства, з тых дзён, як ён толькі пачаў заўважаць у свеце штосьці сваё і па-свойму захацеў расказаць пра тое, што ўбачыў, перажыў. <...> І хоць не заўважаецца яшчэ высокага майстэрства ў вершах, але ж яны яго, напісаныя ім, прапушчаныя праз сэрца, праз яго ўнутраны свет”* [6, с. 55]. *“Прапушчаныя праз сэрца”* – гэтая якасць заўсёды ўласціва вершам П. Прыходзькі. Нездарма Т. Бондар заўважыла: *“Учытваючыся ў напісанае паэтам, пачынаеш адчуваць нябачнае цяпло, што нібы бруіцца з радка ў радок, з верша ў верш. Цяпло чалавечай душы, душы паэта, не растрчанае за доўгія, нялёгка гады...”* [1, с. 247].

Шмат увагі аддаваў П. Прыходзька творчым пытанням, тэма паэта і паэзіі была для яго вельмі важнай. У вершы **“Зварот да першай кнігі”** аўтар успамінае свае перажыванні і такую патрэбную пачаткоўцу падтрымку рэдактара: *“Працуй нястомна, / Не чужы ж, а свой загон ты жаў...”* [7, с. 18]. Карпатлівая работа са словам заўсёды была адной з вызначальных творчых рыс П. Прыходзькі. Лёгка заўважыць, што паэт па некалькі разоў вяртаўся да аднаго і таго ж твора, удасканалюваў яго. Так, напрыклад, верш **“Мая маладоць”**, датаваны 19 красавіка 2003 г., надрукаваны са спасылкай: *“Верш гэты напісаны ў пасляваенны час, дапоўнены цяпер новымі радкамі”*.

Цяжка не пагадзіцца з думкай, што *“паэзія П. Прыходзькі стрыманая, па-франтавому суровая, засяроджаная, не кідкая на фарбы”* [9, с. 6]. Разам з тым пісьменнік заўсёды настройваўся на дыялог са сваім чытачом і імкнуўся да яснасці, дакладнасці выказвання. Ён адчуваў непарыўную сувязь пакаленняў і ўпэўнена сцвярджаў: *“Мой чытач! Я пры ўсякай нагодзе / Рады гутарку весці з табой”* (“Лініі на далоні”) [7, с. 19]. Памяць далёкай вайны не пакідала паэта, ён трывожыўся за жыццё і спяшаўся сказаць *“патаямныя словы”*. Саступаючы дарогу нашчадку, творца забірае з сабой *“цяжар тых нягодаў, / Што за ўвесь бурны век давялося трываць”* і пакідае толькі свой след *“без гора і слёз”* (“Над сцяжынай маёй...”) [7, с. 17]. Словам і справай ён змагаўся за тое, *“каб зямлі абрысы / Прыгожымі мог бачыць сам / І каб за новай нейкай рысай / Свяціла будучыня нам”* (“На схіле веку”) [7, с. 14]. Паэзія П. Прыходзькі, нягледзячы на ўсё перажытае пісьменнікам, ніколі не страчва-

ла аптымiстычнага гучання, а сам аўтар жадаў аднаго: “Хай людзям радасць светлай быллю / Прыносяць і мае радкі” (“Усё ў жыцці жыве у слове...”) [5, с. 5].

Сярод шматлікіх разнастайных характарыстык, што вызначаюць талент творцы, асобна вылучаецца “пачуццё шляху”, пра якое яшчэ ў пачатку мінулага стагоддзя пісаў А. Блок. Яно ўласціва і паэзіі П. Прыходзькі. У вершы “Адчуванне шляху”, напісаным на ўласнае 80-годдзе, паэт паказвае сваё жыццё як шлях. Гэта і вяртанне на Радзіму пасля вайны, і бясконцы палёт у сусвет з планетай, і дарога да малой радзімы, каб “даць людзям песню з цеплынёй” [7, с. 189]. Жыццё – шлях не толькі ў прасторы, але і ў часе. Яно падзялілася на вясну маладосці і восень сталасці. Першая з іх жыве ва ўспамінах і згадваецца з удзячнасцю за тое, што “марай імклівай / Праз усе перашкоды вяла”, другая спяшаецца “завязаць мацней у песні ніць”, каб паспець прынесці людзям радасць.

У паэзіі П. Прыходзькі чалавек і прырода існуюць у непарыўнай сувязі, аўтар часта выкарыстоўвае прыём псіхалагічнага паралелізму і суадносіць з’явы чалавечага жыцця са з’явамі прыроды:

*Акідваеш наўкол вачамі
Шырокія галінкі дрэў.
Ты ўжо, зраўняўшыся гадамі,
Як і яны, сам пастарэў.
“Акідваеш наўкол вачамі...” [7, с. 30].*

Сярод такіх вершаў – мініяцюры “Жывы малюнак”, “Я праходжу вузкаю дарогай...”, “Нібы зоркі, ягадак іскрынкі...”, “Гэтай ціхай лістападнай ноччу...” (тры апошнія аб’яднаны пад назвай “Тры галінкі глогу”).

Свежасцю вобразаў, дакладнасцю радка, акрэсленасцю малюнка, пранікнёнасцю назірання пазначаны вершы “Жаваранак заспяваў”, “Заход сонца на Нарачы”, “Рассыпаю дробныя зярняткі...”, “Спячая чонка” і інш.

Значнае месца ў творчай спадчыне П. Прыходзькі займае інтымная лірыка. У паэта ёсць шмат вершаў пра блізкіх яму людзей, але самыя шчырыя і прачулыя радкі прысвечаны каханай жонцы Валянціне Кісялёвай. Асабліва ўражваюць творы, сабраныя ў раздзел “Сцяжынкамі памяці” са зборніка “Любоў без ростані”. Яны расказваюць чытачу гісторыю чыстага і светлага кахання, якое пераадолела шматлікія жыццёвыя выпрабаванні. Напісаныя пасля страты жонкі, вершы напоўнены горкім смуткам і незагойным болем. Многія творы ўяўляюць з сябе размову з каханай, што відаць па іх назвах: “Плён працы тваіх рук”, “Штрыхі да твайго партрэта”, “Я чую голас твой”, “Тваё імя”, “Лета без цябе”.

Вобраз жанчыны паўстае ў арэоле чысціні і святасці, а “ўсё святое жыве на зямлі, / Бо святло чалавечых душ, / Як святло зор, / Ніколі не пагасае” (“Як кажа Бог...”) [5, с. 83]. Звяртаючыся да каханай, аўтар выказвае ўпэўненасць, што “з табой, як і з радзімай, / Мне ростані ў жыцці не мець” (“Жыцця агеньчык не ачах”) [5, с. 78]. Моцнае пачуццё не толькі падтрымлівае веру ў вечнае адзінства душ, але і дае сілу жыць, бо “тваё каханне / Мяне трымае на зямлі!” (“Над магілкай любімай жанчыны”) [5, с. 117].

Паэзію П. Прыходзькі неаднойчы называлі сціплай, беднай на так званыя паэтычныя знаходкі. Менш за ўсё такая характарыстыка ставіцца з інтымнай лірыкай. Тут мы знойдзем і верлібры, і двухрадкоўі, і трыялет:

*Ты прыгажэш, дарагая,
З прыходам кожнае вясны.
Агеньчык твой ярчэй палае
З прыходам кожнае вясны.
Шчаслівыя мне сняцца сны,
Калі ўзыходзіць сонца мая.
Ты прыгажэш, дарагая,
З прыходам кожнае вясны [7, с. 212].*

Познюю паэзію П. Прыходзькі, якая з’явілася на мяжы тысячагоддзяў, нельга ўявіць без хрысціянскіх матываў. “Плашчаніца”, “Дзень Узнясення”, “Крыж Еўфрасінні Полацкай”, “Балада палявой вярбы”, “Свята Сёмуха”, “Балада акрываўленых цвікоў” – творы, што вяртаюць да вытокаў чалавечнасці, прымушаюць задумацца над праблемамі сучаснасці і гавораць пра неабходнасць не толькі верыць у добрае, але і памнажаць яго сваімі ўчынкамі. “Хачу ўсім адказаць дабром” [7, с. 219], – скажа паэт у вершы “Для чаго ты з’явіўся на свет?”. Рэлігійнае аўтар арганічна спалучае з нацыянальным, сэнс хрысціянскай сімволікі і хрысціянскіх святаў раскрываецца праз беларускія рэаліі. Унутраная патрэба веры падмацоўваецца жыццёвым вопытам: у размове з небам пісьменнік просіць, “каб кожны жыві сваёю верай, мовай / І слухаў у цішы бярозак шум”, каб не было “слёз горкіх і няўдач” (“Зварот да неба”) [5, с. 46]. Паэт параўноўвае падзеі, што адбыліся дзве тысячы гадоў таму, з падзеямі сучаснасці, засцерагае ад паўтарэння страшнай трагедыі і здрады, бо бачыць, як “у бойках недабіты дзе-нідзе фашызм / Імкнецца свет распяць атрутнымі цвікамі” (“Балада акрываўленых цвікоў”) [5, с. 122].

Танальнасць твораў становіцца зусім іншай, калі закранаюцца вельмі глыбокія інтымныя пачуцці. Ціхай малітоўнасцю напоўнены верш “Дзе Марыі”, дзе мяккімі паэтычнымі фарбамі аўтар стварыў два вобразы – Маці Божай і роднай маці. У радках ёсць нешта пяшчотнае і падзіцячы наіўнае: “Цяпер усюды, дзе б ні быў я, / Радзімая са

мною мама / І тая, што ў часы любыя / Прыводзіць да Святога Храма” [5, с. 43 – 44].

Азіраючыся на пройдзеныя шляхі, пісьменнік спрабуе ацаніць зробленае з вышыні пражытых гадоў. Часам яго радкі нападваюцца пакутлівым перажываннем, бо, як прызнаецца паэт, ён “часамі адвагі не меў, / Каб узвысіць, паставіць супроць самаўладдзя / І сябе, і таго, хто псалом яму пеў” (“Над сцяжынай маёй...”) [7, с. 17]. П. Прыходзька добра вядомы як аўтар публіцыстычных вершаў, паэтычных водгукаў на палемічнае абмеркаванне пытанняў гісторыі і гарацых падзей дня. Іншым разам ён змяняў падыход і палымяная публіцыстыка саступала месца тонкай іроніі.

У аўтабіяграфіі П. Прыходзька калісьці заўважыў: “Любіць людзей, жыццё – найвялікшае шчасце для паэта. І трэба да канца жыцця пранесці ў душы гэта святое пачуццё” [4, с. 292]. Тое, што пісьменнік заўсёды заставаўся верным гэтаму ідэалу, адчуе кожны, хто пазнаёміцца з творчай спадчынай мастака слова.

Спіс літаратуры

1. **Бондар, Т.** Дарогаю памяці / Т. Бондар // *Полымя*. – 1979. – № 5. – С. 245 – 247.
2. **Клімуць, Я.** Паэтычная паверка / Я. Клімуць // *Полымя*. – 1983. – № 8. – С. 217 – 218.
3. **Няхай, Р.** Салдат Перамогі / Р. Няхай // Прыходзька, П. *Сповідзь любові : выбранае : вершы і паэмы* / П. Прыходзька. – Мінск : Маст. літ., 1990. – С. 5 – 8.
4. **Прыходзька, П.** Бацькоўскімі сцежкамі / П. Прыходзька // Пра час і пра сябе : аўтабіяграфіі беларускіх пісьменнікаў. – Мінск : Беларусь, 1966. – С. 284 – 292.
5. **Прыходзька, П. Ф.** Любоў без ростані : вершы, балады, паэмы / П. Ф. Прыходзька. – Мінск : Маст. літ., 2005. – 127 с.
6. **Прыходзька, П. Ф.** На хвалях часу : Кніга сардэчнай памяці / П. Ф. Прыходзька; навук. рэд. В. М. Стральцова. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 183 с.
7. **Прыходзька, П.** Позняя восень : вершы, паэмы, балады / П. Прыходзька. – Мінск : Маст. літ., 2001. – 223 с.
8. **Пысін, А.** Адданасць / А. Пысін // Прыходзька, П. *Лісты з паходаў : выбранае* / П. Прыходзька. – Мінск : Маст. літ., 1980. – С. 3 – 6.
9. **Рубін, І.** З франтавых дарог / І. Рубін // *ЛіМ*. – 1984. – 29 чэрв. – С. 6.
10. **Штэйнер, І. Ф.** Варожаць балады вякоў : беларуская балада і славянскія традыцыі / І. Ф. Штэйнер. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 240 с.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2010 год

КРАСАВІК

1 красавіка – 105 гадоў з дня нараджэння Лешака Асоўскага (1905 – 1996), польскага мовазнаўцы, славіста, даследчыка беларускай мовы

70 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Басалыгі, графіка

2 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Сяргея Гусака (1930 – 1969), крытыка і літаратуразнаўцы

5 красавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Людмілы Усанавай, беларускай і расійскай актрысы, заслужанай артысткай Беларусі. З 1979 г. жыве ў Расіі

6 красавіка – 120 гадоў з дня нараджэння Гаўрылы Віера (1890 – 1964), жывапісца

55 гадоў таму створана газета Беларускага таварыства па культурных сувязях з суйчыннікамі за мяжой “Голас Радзімы”. З 2007 г. выдаецца як укладыш да газеты “СБ Беларусі сёння” (“Советская Белоруссия”)

7 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Васіля Протчанкі (1930 – 2002), мовазнаўцы, педагога

10 красавіка – 105 гадоў з дня нараджэння Сцяпана Баркоўскага (1905 – 1966), этнографа, літаратурнага крытыка

70 гадоў з дня нараджэння Барыса Крэпака, мастацтвазнаўцы, мастацкага крытыка, журналіста, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

12 красавіка – 120 гадоў з дня нараджэння Янкі Нёманскага (сапр. Іван Пятровіч; 1890 – 1937), празаіка, публіцыста, грамадскага дзеяча

14 красавіка – 130 гадоў з дня нараджэння Язэпа Дылы (1880 – 1973), празаіка, драматурга і грамадскага дзеяча

125 гадоў з дня нараджэння Сымона Рака-Міхайлоўскага (1885 – 1938), палітычнага і грамадскага дзеяча, публіцыста, педагога, перакладчыка, паэта

100 гадоў з дня нараджэння Алеся Пруднікава (1910 – 1941), паэта

90 гадоў з дня нараджэння Аляксея Карпюка (1920 – 1992), празаіка, заслужанага работніка культуры Беларусі

15 красавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Міколы Ракітнага (сапр. Новікаў; 1920 – 2000), празаіка

16 красавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Георгія Светашава, спевака, заслужанага артыста Беларусі

75 гадоў з дня нараджэння Анатоля Клышкі, празаіка, крытыка, перакладчыка, педагога

17 красавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Валерыя Рубінчыка, кінарэжысёра, педагога, заслужанага дзеяча мастацтваў Расіі

18 красавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Эдуарда Ханка, кампазітара, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі, народнага артыста Беларусі

20 красавіка – 75 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Летуна (1935 – 2001), скульптара

70 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Капша, мастака-афармляльніка, жывапісца, графіка

70 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Мархеля, літаратуразнаўцы, перакладчыка

21 красавіка – 175 гадоў з дня нараджэння Ялегі Пранціша Вуля (сапр. Элігія-Францішак Карафа-Корбут; 1835 – 1880-я), паэта

22 красавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Георгія Лаўрова (1910 – 1993), акцёра, заслужанага артыста Беларусі

23 красавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Віктара Казько, празаіка

24 красавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Анатоля Вязава (1910 – 1986), артыста цырка, заслужанага артыста Беларусі

27 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Мая Данцыга, жывапісца, народнага мастака Беларусі

29 красавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Юрыя Кухарава (1940 – 1996), графіка

30 красавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Вячаслава Поняка, мастака манументальна-дэкаратыўнага мастацтва

20 гадоў з часу выхаду ў свет інфармацыйна-культурнага часопіса Усходняй Беласточчыны, органа Аб’яднання беларускіх журналістаў у Польшчы “Часопіс” (“Czasopis”)

Паводле картатэкі БДАМЛМ.

УРБАНІСТЫЧНЫЯ МАТЫВЫ Ў ПАЭЗІІ МАКСІМА ТАНКА 1930-х гг.

1930-я гады – вельмі складанае і напружанае дзесяцігоддзе ў жыцці Максіма Танка: актыўная падпольная дзейнасць, неаднаразовыя арышты, зняволенне ў Лукішскай турме. Разам з тым менавіта на заходнебеларускі перыяд прыпадае станаўленне творчай індывідуальнасці паэта. За дзесяць гадоў было напісана шмат вершаў, якія склалі зборнікі маладога творцы: “На этапах” (1936), “Журавінавы цвет” (1937), “Пад мачтай” (1938). Ужо першы з іх быў прыхільна сустрэты крытыкамі і сталымі пісьменнікамі. У ранніх вершах Максіма Танка можна заўважыць уплыў польскіх рамантыкаў, С. Ясеніна, У. Маякоўскага, удзельнікаў згуртавання “Маладняк”, польскіх мадэрністаў з кракаўскай “Авангарды” ды віленскіх з “Жагары” [1, с. 44; 2, с. 225]. Але ўпэўнена гучыць уласны голас маладога паэта.

У ранняй лірыцы Максіма Танка пераважаюць вершы з апісаннем вясковай прыроды, блізкай творцу, і таму яго паэтычны пейзаж яркі, рознакаляровы, светлы і цёплы:

*Сонца ў калосі згарэць не магло,
Покуль ноч не арасіла аселицы.
Месяц прыйшоў, скамарох, у сяло
З чорнай кудлатай мядзведзіцай* [4, с. 70].

Паступова ў лірыку М. Танка пранікаюць урбаністычныя матывы. Чытаючы вершы ў храналагічнай паслядоўнасці, можна па характары і колеравай гаме урбаністычнага пейзажу прасачыць, як змяняюцца адносіны паэта да горада.

Максім Танк стаў вучнем Віленскай рускай гімназіі імя А. Пушкіна ў 1930 г. У першым вершы пра горад, які датуецца 1930 г., гарадскія рэаліі паказаныя праз прызму светабачання жыхара вёскі. М. Танк яшчэ не выказвае стаўлення да горада, але параўноўвае чужыя з’явы з роднымі, вясковымі, з мэтай зрабіць іх больш блізкімі і зразумелымі. Каб паказаць усю моц уражання лірычнага героя, паэт робіць апісанне “выпуклым”: дакладны імпрэсіяністычны малюнак дапаўняецца гукавым (асабліва гэта заўважна ў другім радку):

*Снежны вецер ходзіць-блудзіць паркамі.
Пад нагамі брук звiніць, звiніць.
Агні рэклам рознакаляровымі яшчаркамі
Грэюцца ў вітрынах камяніц* [4, с. 20].

За публікацыі ў легальным і нелегальным друку ў 1932 г. Максім Танк патрапіў у Лукішкі. Горад стаў няўтульным для паэта, праз турэм-

ныя краты на вокнах ён бачыць зусім іншы пейзаж: “Памыйныя ямы, сырыя кварталы...” [4, с. 30], занесеныя “гразю і снегам” [4, с. 50]. Нават першы снег у горадзе падаецца лірычнаму герою з’явай недарэчнай, ад яго становіцца толькі больш бруду, ён супрацьпастаўляецца снегу ў вёсцы, які прыбірае “ў сцюдзёныя зоры стары медны бор” [4, с. 30]. Горад асацыіруецца з астрогам, што з утульнага спакою вёскі падаецца чымсьці жахлівым і пагрозлівым: “Ёсць далёка ў горадзе дом, / Ходзіць стража, пільнуе кругом” [4, с. 300].

Антытэза *горад – вёска* становіцца асобным матывам у ранняй творчасці паэта. Найбольш яркім у гэтых адносінах з’яўляецца верш “**Павязлі цягнікі**”. Шчодрія, яркія, сонечныя вёскі, дзе гучаць песні працы, “*песні пра восень / І пра жоўтае лісце дарожных бяроз*” [4, с. 273], аддаюць восень (вынікі сваёй працы) гарадам: “*Сівым камяніцам, / Сутарэнням глыбокім, / Сырым*” [4, с. 273]. Гарады ніколі не могуць “удовальнапіцца таго сонца...” [4, с. 273]. Ад зайздрасці да яркасці і багацця вёскі, пачуўшы смелую вясковую песню працы, гарадскія бяздушныя “*вітрыны / Раптам гаслі, / Трывожна крычалі гудкі...*” [4, с. 274]. Месцічаў жа, пазбаўленых радасці працы ў полі, паэт са спачуваннем называе “*сіротамі малымі*”. У гэтым вершы Максім Танк паказвае прыклад арганічнага сплаву па-народнаму простага фальклорнага вобразнасці з асацыятыўнай, мадэрнісцкай [1, с. 47].

Падобная ідэя прасочваецца ў вершы “**Занулі плошчы, купалы і ліпы...**”. Начны гарадскі пейзаж выклікае замілаванне ў паэта, бо навокал пануе амаль вясковая цішыня і таямнічасць: “*...Злізала ноч неонаў сiніх кроў, / І брук апошні шэлект вуліц выпіў / І пераклічку заводскіх гудкоў*” [4, с. 276]. Калі горад спіць, Буда, Магамет і Хрыстос пакідаюць мury бажніцаў і накіроўваюцца ў вёску, “*туды, дзе стрэх салома залаціцца, / Дзе месяц жне, спазніўшыся, авёс*” [4, с. 276]. Нішто не можа вярнуць багоў назад у асірацелы без іх горад, бо “*тады цвіла ў палях пахучых віка, / Тады трубілі гусі над ракой*” [4, с. 276].

Начны горад загадкавы, але ён хавае ў сабе нейкую пагрозу, паэт нават параўноўвае вуліцы з траншэямі, “*дзе смерць і забыццё таіцца*” [4, с. 121]. У той самы час горад знаходзіцца ў прадчуванні, у чаканні чагосьці новага, важнага: “*З нямой мальбою і надзеяй / Ўзняліся ў неба*

камяніцы” [4, с. 121]. Да таго ж тут сканцэнтравана вялікая сіла, здольная выклікаць змены, тут творца можа знайсці шмат змагароў-аднадумцаў: “*Можа, трапім з табою мы ў Вільню, у Вронкі, у Гродна... / Там спаткаем нямала знаёмых сваіх...*” [4, с. 32].

Напачатку Вільня падаецца паэту няўтульнай, чужой, сырой. У вершы “**Вільня**” для апісання гарадскога вечаровага пейзажу выкарыстаныя цёмныя колеры: сівы, сіні, чорны, шэры; а таксама тут адухоўленыя і персаніфікаваныя з’явы прыроды: “*дождж заплакаў*”, “*ноч прыйшла з прадмесця*”, “*дождж заплёскаў гразню*”, “*дождж блудзіць па бруку гразкім*”. Антытэзай гэтай карціне з’яўляецца светлае “*зайтра*”, “*песні-сны ў нашых казках*” [4, с. 98]. Лірычны герой абірае суразмоўцам К. Каліноўскага, які ўжо стаў зданню, што “*гаворыць з ветрам*” [4, с. 98], яму можна даверыць таямніцы. Паэт звяртаецца да паўстанца як да жывога таварыша па сумеснай барацьбе: “*Пра тых байцоў, што палі ў маршы, / Мо раскажаць табе, таварыш?*” [4, с. 98]. Гэтак, як і Уладзімір Маякоўскі ў сваіх маналогам, Максім Танк папярэджае героя: “*Цішэй, ідзе бульварам ворта*” [2, с. 256].

Паступова Максім Танк пачынае заўважаць прыгожае і на шэрых вуліцах горада. Ён выказвае шчырае замілаванне начнымі ліхтарамі, якія падаюцца яму жывымі: “*Ліхтары над вадою навіслі. / Іх сарвала наводкай і ўдаль панясло...*” [4, с. 89].

Паэт сузірае горад і пакрысе разумее яго. У першапачатковым варыянце верш “Вільня” заканчваўся двухрадкоўем: “*Ну дзе ж прытуліш мяне, горад, / Мяне прытуліш без начлегу?*” [3, с. 46]. Цяпер ён мае такі фінал: “*Ну дзе ж сягоння, родны горад, / Мяне прытуліш без начлегу?*”

[4, с. 98]. Эпітэт *родны* невыпадковы: Максім Танк зразумеў, што нават шэрае, бруднае на першы погляд месца можа стаць родным, блізкім і менавіта глыбокія, значныя пачуцці, перажытыя тут, робяць яго такім. Разам з тым частка паэтавай душы застаецца ў вёсцы:

*Як быццам, адходзячы ў горад,
Забывся асенняй парой
Сказаць, каб шчаслівыя зоры
Гарэлі над вёскай маёй* [4, с. 367].

Як можна пераканацца, Максім Танк быў адным з пачынальнікаў урбаністычнай тэмы ў заходнебеларускай паэзіі (разам з У. Жылкам). Горад увайшоў у яго паэтычны свет як паўна-вартасны эстэтычны аб’ект, стаў часткай духоўнага жыцця. Максім Танк акрэсліў вельмі важны мастацка-тэматычны кірунак, які атрымаў асабліва прыкметнае развіццё ў яго творчасці пасляваеннага часу.

Спіс літаратуры

1. Бугаёў, Дз. Паэзія Максіма Танка / Дз. Бугаёў. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – 311 с.
2. Бярозкін, Р. Кніга пра паэзію : літаратурна-крытычныя артыкулы / Р. Бярозкін. – Мінск : Маст. літ., 1974. – 448 с.
3. Танк, М. На этапах : вершы / М. Танк. – Мінск : Маст. літ., 1983. – 128 с. – Факс. выд.
4. Танк, М. Збор твораў : у 4 т. / М. Танк. – Мінск : Беларусь, 1966. – Т. 1 : Вершы і паэмы. – 576 с.

Марына ВЕСЯЛУХА,
магістрант Беларускага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка.

Артыкул рэкамендаваны да друку доктарам філалагічных навук прафесарам А. Бельскім.

ДА ўВАГІ АСПІРАНТАЎ!

Вышэйшай атэстацыйнай камісіяй Рэспублікі Беларусь у Плана мерапрыемстваў па павышэнні эфектыўнасці дзейнасці аспірантуры і дактарантуры было прынята рашэнне (ад 29.12.2007 №29/13/15) **рэкамендаваць рэдакцыям навуковых выданняў, уключаных у Пералік навуковых выданняў Рэспублікі Беларусь для апублікавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў, публікаваць без чаргі навуковыя артыкулы аспірантаў апошняга года навучання (уключаючы артыкулы, падрыхтаваныя імі ў сааўтарстве) пры ўмове іх поўнай адпаведнасці патрабаванням, якія прад’яўляюцца да навуковых публікацый гэтымі выданнямі.**

Звяртаем увагу на тое, што правядзенне незалежнай экспертызы рукапісаў артыкулаў ажыццяўляецца рэдакцыйнай калегіяй выдання. Рэдакцыя пакідае за сабой права пры адсутнасці рашэння незалежнай экспертызы адмовіць аўтару ў публікацыі артыкула.

ЭСХАТАЛАГІЧНЫЯ МАТЫВЫ Ў ТВОРАХ ІВАНА ШАМЯКІНА, ПРЫСВЕЧАНЫХ ЧАРНОБЫЛЬСКОЙ ТРАГЕДЫ

Іван Шамякін – класік беларускай літаратуры, народны пісьменнік. Ён заслужыў падобнае прызнанне дзякуючы майстэрскаму валоданню мастацкім словам, а таксама шырыні ахопу тэм грамадскага жыцця Беларусі: вайна і пасляваенныя рэаліі (трылогія “Трывожнае шчасце”, раманы “Глыбокая плынь”, “Снежныя зімы” і інш.), далёкая гісторыя (раман “Вялікая княгіня”), перабудова ў СССР і станаўленне незалежнай Беларусі (аповесці і апавяданні апошніх гадоў жыцця). Як слушна адзначыла даследчыца В. Локун, проза Івана Шамякіна набліжаецца да “рэальнай плыні жыцця”, імкнецца “да больш глыбокага спасціжэння ўсіх нюансаў маральнага развіцця асобы” [1, с. 607].

Безумоўна, не магла застацца па-за ўвагай пісьменніка чарнобыльская тэма. Так з’явіліся два творы Івана Шамякіна пра Чарнобыль – раман “Злая зорка” (1991) і аповесць “Зона павышанай радыяцыі” (1996 – 1997).

У рамане “Злая зорка” пісьменнік даследуе падзеі, якія адбываюцца непасрэдна ў час катастрофы, што вельмі важна для сучаснага разумення трагедыі – яе прычын і вынікаў. І гэта натуральна, паколькі “Іван Шамякін заўсёды быў цесна далучаны да асэнсавання сучаснасці, грамадскага жыцця. Невыпадкова яго называюць пісьменнікам сучаснай тэмы” [2, с. 9].

Адметныя назвы раздзелаў рамана: у іх прасочваецца параўнанне да- і паслячарнобыльскай рэальнасці, шлях да эсхаталагізацыі часу: “Ча-

канне радасці”, “Туман”, “Аўрал”, “Нуклідная зона”, “Тракі не прыляцелі”. У аснове твора – да- і паслячарнобыльскае жыццё дзвюх сем’яў, Пустахода і Пыльчанкі, клопаты, звязаныя з дзецьмі, успаміны, чаканне радасці – жаніцьбы сыноў... і разбурэнне ўсіх мараў, выкліканае, з аднаго боку, Афганістанам (смерць Барыса), а з другога – Чарнобылем (небяспечная праца Глеба на станцыі, цяжарнасць яго жонкі Ірыны і боязь нараджэння паслячарнобыльскага дзіцяці; смерць ад радыяцыі Вольгі Андрэеўны, маці Глеба і Барыса). На першы погляд, трагедыі Афганістана і Чарнобыля не ўзаемазвязаныя, аднак калі прасачыць, як аўтар апісвае гэтыя падзеі, якімі выяўленчымі сродкамі карыстаецца, то становіцца зразумела, чаму пісьменнік менавіта так арганізаваў сюжэтныя лініі, параўнаў Чарнобыль з вайной і новую бяду назваў нават горшай за вайну: “А мы ж... Мы не ўцякаем... мы ідзём на яе... на вайну” [3, с. 158] (на Чарнобыльскую станцыю); “А сяло... Такое і ў кіно не бачылі. Бачылі спаленыя вёскі, пустыя, адкуль людзі адыходзілі ў лясы ці іх выганялі на смерць, на здэк, на доўгае падарожжа ў Германію. Але на ўсіх тых вёсках... ляжаў след вайны, разбурэння. А тут усё дагледжанае і... усё нікому не патрэбнае” [3, с. 156].

Трэба адзначыць, што Іван Шамякін для найбольш яркага выражэння трагедыі па-мастацку ўдала скарыстоўвае кантрасныя – сюжэтныя і апісальныя: вайна і “мірная” праца на АЭС, пажар на атамнай станцыі і вяселле Глеба і Ірыны. Такі пісьменніцкі ход максімальна абвастрае разуменне трагедыі, уносіць эсхаталагічныя матывы.

Першы сігнал-папярэджанне – унутраны страх на ўзроўні падсвядомасці, інтуіцыі герояў: «Глеба разбудзіў равун буксіра: “Чаму разроўся?.. У такую рань”» [3, с. 61]; “Штосьці незвычайнае творыцца ў прыродзе. Што аднак?” [3, с. 63]; “Туман рассяўся, але сонца ўсё яшчэ не прабівалася да зямлі” [3, с. 65].

Пачатак катастрофы, такім чынам, – развітанне з мірным адчуваннем прыроды. Напрыклад, туман робіцца сігналам-папярэджаннем: “...я думаю пра ранішні туман... ён дзёр табе горла” [3, с. 70]. Падсвядомае адчуванне катастрофы падтрымліваецца рэальнымі сігналамі, жорсткай праўдай: “Навіну паведаміў старэйшы зяць Пустахода Віктар Ёрш, між іншым:

– Хлопцы ўкраінскія прыплылі, расказвалі: на станцыі пажар быў. Усе кіеўскія пажарныя там. І міліцыя з усёй вобласці.

Словы ўдарылі Глебу ў сэрца. Чамусьці спалохалі. Ні на міг не сумняваўся, што размова ідзе аб іх станцыі, але чамусьці спытаў:

– На якой станцыі?

– На якой? На твай. Якая не дыміць” [3, с. 66].

Дым – асноўны сігнал пажару. І словы герояў, што станцыя, якая спаліла столькі жыццяў, не дыміць, гучаць нібы горкая іронія, гэты мастацкі прыём яшчэ больш падкрэслівае бездапаможнасць перад няяснаю небяспекаю.

У раздзеле “Туман” сустракаюцца мастацкія апісанні яшчэ дачарнобыльскай прыроды: “Усё цудоўна!.. Рака – на радасць ім. І сонца. Вясна. Сады цвітуць у прыбярэжных вёсках, беларускіх, украінскіх” [3, с. 71]; “...яны выйшлі ў поле. На захадзе яно замыкалася сасняком, на ўсходзе белымі садамі і зялёнымі вербамі вёскі. Але поле шырокае – з зялёным клінам азіміны побач, з шэрым ворывам ярыны ўдалечыні... Плылі па небе белыя воблачкі, што мяккія аўчынкі, лілося сонечнае цяпло і адначасова прахалода... Бадзёры дзень – на іх шчасце. Але асаблівае адчуванне жыцця дарыла неба спевам жаўранкаў. Хіба можа быць там, у небе, смерць, калі вісяць у ім жывыя, цёплыя, галасістыя камячкі!” [3, с. 155]. Параўнаем з паслячарнобыльскім пейзажам: “Поле шырокае, ды не відаць на ім ніводнай жывой адмеціны – ні чалавека, ні жывёліны, ні трактара, ні сеялкі” [3, с. 155]. Перадчарнобыльскі горад Прыпяць “новенькі, чысценькі, бела-чырвоны, шэрасці мала, добра спланаваны... Горад расце сюды, на паўночны захад, у бок станцыі ходу яму няма. І дамы... самыя новыя, некаторыя недабудаваныя з бусламі-кранамі. І ўсё ззяла на сонцы – вокны, незакрытая арматура, стрэлы кранаў” [3, с. 72]. Тут апошні раз вобраз сонца скарыстаны з мастацкім сэнсам “жыццё, святло, радасць”. У далейшым сонца, як і ўсё жывое, будзе пададзена аўтарам у эсхаталагічным асэнсаванні, з падтэкстам, які найбольш выразна перадае смерць прыроды і людзей, разбурэнне шчасця і мараў: “...не здолелі, напэўна, уявіць, што ж гэта такое – населены пункт без насельніцтва, без адзінай жывой душы. У той міг і поле, якое яны перайшлі, раптам здалося страшным, небяспечным сваёй таямнічай невядомасцю, сваёй спустошанасцю, дзе будуць расці, спець жыта, ячмень і дзе ніхто не ступіць, каб скасіць іх” [3, с. 155].

Апісанне станцыі як месца катастрофы перадаецца кароткімі, але выразнымі сказамі-характарыстыкамі з выкарыстаннем знакавага вобраза трагедыі – дыму: “Будынак станцыі. Дым над ёй не чорны, не жоўты, як над ТЭЦ, а нейкі як бы празрыста-блакітны” [3, с. 73]; “Я глянуў у яго жэрала. Відовішча, я табе скажу! Ніхто не

Іван Шамякін на Міншчыне. Студзень 1981 г.

бачыў такога агню. Блакітнага. Сіняга... Чорт знае – якога” [3, с. 105].

Адчуванне трагедыі выклікае паніку, людзі спрабуюць пазбегнуць найгоршага: “Вы ўяўляце, што адбылося! Назад! Назад! Уцякайма, хлопцы! Калі жыццё не абрыдла” [3, с. 74]. Яшчэ адзін эсхаталагічны вобраз – уцёкі, паслячарнобыльская эвакуацыя. Апісанні зноў кароткія, але па-мастацку трапныя: “Сотні аўтобусаў з людзьмі... Эвакуіруецца горад Прыпяць, увесь, падчыстую” [3, с. 106]. І новая, яшчэ большая, трывога: “А што, калі заўтра вось так прыйдзеца падняць Кіеў?” [3, с. 106]. І горкая іронія: «Гумарыст Дунец, начальнік міліцыі, нават пажартаваў: – Раней мы сьнявалі “Повій, вітрэ, на Украіну”. А цяпер трэба: “Не вей, вецер, з Украіны”» [3, с. 118]. І страшная паслячарнобыльская рэальнасць, эсхаталагічны матыў бежанства і страгаты радзімы, словы, якія рэфрэнам гучаць з вуснаў герояў: “Эвакуацыя навечна” [3, с. 179].

Кульмінацыя мастацкіх апісанняў выразнага эсхаталагічнага характару прыпадае на раздзел трэці “Аўрал”. Іван Шамякін закранае балючую тэму выратавання ад наступстваў чарнобыльскай катастрофы дзяцей – нашага будучага пакалення. Письменнік трапна скарыстоўвае параўнанне дзіцяці з анёлам для абвастрэння ўспрымання трагедыі: “Пасярод стаялі дзве шахтныя стойкі – падпіралі столь, – абвешаныя, як і калідоры, адзеннем, пераважна дзіцячым.

Але не гэта ўразіла наведвальнікаў. Паміж стойкамі на вузлах сядзела мадонна з дзіцём на руках, паўтарагадовым хлопчыкам – анёлам, толькі што без крылаў. З бакоў да мамы туліліся яшчэ трое малых, дзве дзяўчынкі і хлопчык” [3, с. 145]. А на матчына пахаванне дзяцей ад

радыяцыі акрылі камуфляжнымі накідкамі, трагізм узмацняецца нечаканым параўнаннем: “...пад зялёнымі камуфляжнымі накідкамі дзеці стаялі што грыбкі пад лісточкамі” [3, с. 236].

Новая рэальнасць патрабуе адпаведных мастацкіх апісанняў і новых вобразаў: рэгуліроўшчыкі ў чорных камбінезонах, палівальная машына, што мыла шашу зялёным растварам, падзел на “чыстыя” і “забруджаныя” вёскі; палын, дрот і пыл як асноўныя вобразы новага, паслячарнобыльскага жыцця (“І ўсе яны ведалі, наколькі ён небяспечны, пыл гэты” [3, с. 164]).

Важную ролю пры перадачы эсхаталагічнага настрою адыгрываюць кантрасты, прычым спалучаныя ў адным сказе, пераплеценныя і пастацку ўдала скампанаваныя, што павялічвае сілу іх уздзеяння на чытача: “Бедства ў такую цудоўную раніцу, калі празрыстае неба і паветра ажно звініць ад начной свежасці. Азонам пахне. Страх з начной сілай ударыў у сэрца” [3, с. 92]; “выбраліся з вішнёвай засені чернобыльскіх вуліц” [3, с. 105].

Многія вобразы, як і выяўленчыя сродкі для іх апісання, набываюць іншыя акцэнтны, нібы муціруюць, як уся паслячарнобыльская рэальнасць. Напрыклад, вобраз сонца, што спрадвеку згодна з фальклорнымі і міфалагічнымі ўяўленнямі ўвасабляла святло і жыццё, набывае іншы, паслячарнобыльскі, сэнс: “Сорамна яму было, што пакідае людзей, таму чырванее... Але не ласкава-сарамлівым, як некалі, здалася яно, а злавесным, што вялікі пажар. А яшчэ чамусьці здалася, што сонца адарвалася ад неба, а зямля не прымае яго, і яно павісла. І гэтак будзе вісець. І не здолее ўзысці, страціўшы сілу” [3, с. 188]; “...садзілася сонца. Завалаквалася нейкай імжой і ад гэтага рабілася жоўтым” [3, с. 185].

Эсхаталагічныя настроі не толькі ў апісанні прыроды, але і ў адчуваннях герояў рамана: “На сталае гарэў кароткі агарак свечкі, пастаўлены ў чарку. Свечка з натуральнага воску. І пах яго нагадваў нешта вельмі даўняе, а што – успомніць і зразумець не магла. Знаёмае, многа разоў чулае – пах смерці, пахавання, жалобы. Такая асацыяцыя ў такі дзень, у такі вечар, у такім становішчы пры трапяткім святле свечкі наганяла жажлівых уяўленні – апакаліпсічныя” [3, с. 192]. І – кантраст з былым, дачарнобыльскім уяўленнем, што дапамагае правесці рэзкае, страшнае параўнанне з тым, што больш не вернецца: “А воск пахне і жыццём, радасцю, полем, кветкамі, звонам пчол, сонцам, ветрыкам” [3, с. 193].

Адкрытае эсхаталагічнае разуменне Чернобыля прыходзіць да герояў праз прамое напамінанне з Бібліі: «“Трэці Анёл пратрубіў, і ўпала з неба вялікая зорка, якая гарэла падобна свяціль-

ніку, і пала на трэцюю частку рэк і на крыніцы вод. Імя той зорцы – палын...” Разумееш сэнс? Чернобыль – палын. Дык вось... “і трэцяя частка вод зрабілася палыном, і многія з людзей намерлі ад вод, таму што яны сталі горкія”» [3, с. 193].

Для паказу страшнай сілы трагедыі і яе асэнсавання героямі твора Іван Шамякін карыстаецца і адметнымі колеравымі эпітэтамі: “І ніхто не будзе знаць, што ў празрыстым паветры, у светлым небе плыве нябачнае воблака са смяртэльнай дозай у паўсотні Хірасім. Божа! Які жах! Як могуць маўчаць людзі, якія ўжо ведаюць пра катастрофу? Як ён, фізік, камуніст, можа маўчаць? Сядзець вось так, глядзець на чырвоны апарат (чырвоны – як сігнал трывогі!), чакаць званка з Мінска” [3, с. 87]; “Заходзіла сонца. Кабінет напаўняўся злавеснай чырванню, якая гусцела, цямнела, здавалася, што вось-вось чырвань стане чарнатой, згасне святло” [3, с. 83]. Колер крыві (чырвоны) і смерці (чорны) – выразныя атрыбуты эсхаталагічнай матываванасці, аднак пісьменнік скарыстоўвае іх не для канчатковага мастацкага рэзюме пра безвыходнасць. Сэнс літаратуры пра Чернобыль – паказаць трагічнасць сітуацыі і адначасова мабілізаваць на яе вырашэнне і папярэдзіць будучыя пакаленні. Першая частка гэтай шматузроўневай задачы – пастацку праўдзіва паказаць трагедыю – выконваецца пісьменнікам праз вобразна-паэтычныя сродкі: асацыятыўныя вобразы (туман, дым, “новае” сонца), эсхаталагічны кірунак эпітэтаў і параўнанняў, колеравы кантраст, назвы-сінонімы Чернобыля: нуклідная зона, вайна, Хірасіма. Адсюль – і матыў адчаю, і папярэджанне, паколькі “Іван Шамякін як пісьменнік і гуманіст пратэстуе супраць сляпога тэхнічнага прагрэсу ў атамны век” [4, с. 30]: “Сцягнула. Ні горада, ні станцыі не было відаць. Але на саркафагу і на дзеючых блоках гарэлі яркія чырвоныя сігналы. Як сігналы трывогі. Стоп-сігналы: спыніся, чалавецтва!” [3, с. 305].

Аднак заўсёды, пры любых трагедыях і катаклізмах, перамагае спрадвечны матыў выратавання, супрацьлеглы эсхаталагічнаму. Пісьменнік разумее гэта і выражае яго **праз зварот герояў да Бога, рэлігіі**: “жанчыны пачалі здымаць са сцяны ікону Багародзіцы, цалавалі яе і абгортвалі ручнікамі – паедуць з родных хат толькі з ёй, заступніцай выгнаных” [3, с. 180]; **любоў да дзяцей**: “гэта яе ратавала праз усё жыццё – што ў душы яе жыла паэзія, і ёй, нярэдка з пакутамі, з трудом, удавалася змрочныя думкі, уяўленні адціснуць светлымі, радаснымі, прадчуваннем бяды – прадчуваннем шчасця. І тут яна зрабіла намаганні і – з магільнай ямы ўзнялася на светлую зямлю. Памог пах воску? Не, смех

дзяцей” [3, с. 193]; *веру ў сваю зямлю і мірную працу чалавека на ёй*: “пах збажыны... данесла праз акно, быццам дыхнула ветрам. І стала Уладзіміру Паўлавічу амаль радасна” [3, с. 249].

У 1998 г. выйшаў новы твор Івана Шамякіна пра Чарнобыль – аповесць “**Зона павышанай радыяцыі**”.

Трагічныя абставіны ў сям’і Паўла Вятрэнка (гібель сына) і чарнобыльская аварыя, што яшчэ больш павялічыла душэўную рану, выклікалі ў героя жаданне напісаць дзённік і адлюстраваць свае адносіны і адчуванні да “*анусцелага, пакінутага людзьмі кутка роднай зямлі*” [5, с. 365]. Там усё, здавалася, тое самае: лес “*той жа – магутныя сосны, дубы, густы арэшнік*” [5, с. 366], сады, дзе “*яблыні свяціліся пераспелымі ранетамі, антонаўкамі, штрыфелямі, малінаўкамі*”, але няма людзей, і толькі – адзінокая хата, дзе жывуць, абыякавыя да радыяцыі, засяроджаныя ў сваім бацькоўскім горы, якое страшней за яе, Павел Вятрэнка і яго жонка. Жывуць тут, бо тут магіла іх сына. Іх не палохае шчыт «*са страшнымі словамі “Зона павышанай радыяцыі”*» [5, с. 366], яны звыкліся з усім, у адрозненне ад аўтара, пісьменніка, які не стрымлівае эмоцый: “*О Божа! Што гэта? Я менш скалануўся б, каб убачыў чалавечы шкілет, які глядзеў бы на мяне чорнымі ямамі вачніц. Мноствам такіх пустых вачніц – вокан, дзвярэй – глядзела на нас школа, якая некалі звінела дзіцячымі галасамі, а ў зімнія прыцемкі ззяла яркімі агнямі*” [5, с. 366].

Яшчэ больш страшнае ўражанне выклікае жылы дом, які аўтар параўноўвае з міражом: “*...думаю, каб касманаўт, які ехаў бы на бязводным Марсе і сустрэў марсіяніна, здзівіўся б мени, чым я, убачыўшы ў лясной пустэчы жывы дом*” [5, с. 367]. Ён шукае прычыну абыякавасці людзей да радыяцыі, амаль самазабойства, – і знаходзіць у простых, але ёмкіх словах Паўла Вятрэнка: “*...Што гэта? Пратэст? Не, не згаджаюся. Я вам скажу, што мяне прымусіла. Лінія. <...> Па якой я ішоў усё жыццё. Не толькі я. І бацькі мае. Скажу гучныя словы: і народ мой*” [5, с. 369]; а таксама: “*...біяграфія ў кожнага індывідуальная. А трагедыя агульная – адна на ўсіх*” [5, с. 375].

У пустых чарнобыльскіх мясцінах замест людзей пасяляюцца ваўкі – асаблівая, чарнобыльскія: “*Мяне працяў холад. Чуў я воўчае выццё. У маленстве. У тайзе. Але тут яно здалося асабліва страшнае. Не думаю, што галодныя. Не маглі яны ў нашым лесе быць галодныя: дзікі, ласі ходзяць, небяспекі не адчуваюць. Дык што ж ім трэба каля адзінокай жылой хаты? Вырашылі напалохаць і выжыць нас?*” [5, с. 462]. Гэтае апісанне – прыклад эсхаталагічнай муціраванай рэальнасці: ваўкі не баяцца людзей, адчуваюць,

што цяпер, у зоне павышанай радыяцыі, гаспадары не людзі, а яны – звяры.

Герой аповесці Павел Вятрэнка – ваенны інжынер, ён першы ў часці, што стаяла ў тых лясах, зразумеў сапраўдную смяротную небяспеку Чарнобыля. Таму стаўленне да смерці ў яго асэнсаванае: “*Мы тыя, хто лагічна працягвае сваё жыццё пад тым жа напружаннем, пад якім яно было бадай усё жыццё, у той жа “зоне”. Я напісаў у “мёртвай зоне”*» [5, с. 396]. І дадае з горкай іроніяй: “*Я ў зоне, але я вольны*” [5, с. 396].

Адзін з раздзелаў аповесці мае назву “Агульная бяда” – чарговы сінонім назве *Чарнобыль*. Іван Шамякін выкарыстоўвае кантраставыя вобразна-выяўленчыя сродкі для апісання да і паслячарнобыльскай рэальнасці. Раздзел адкрываецца карцінай у мірных, дачарнобыльскіх мастацкіх колерах: “*Вясновы дзень быў незвычайны – па-летняму сякотны. За нейкія тры дні распусціліся дрэвы. У цяпляцы, якую я змайстраваў, успыхнулі полымем цюльпаны*” [5, с. 441]. Аднак адразу ж узнікае згадка пра смерць: “*Галля ўсю цяпляцу заняла пад цюльпаны, каб насіць раннія кветкі на Жэневу магілу*” [5, с. 441]. Пакуты герояў твора пасля смерці сына дапоўніліся чарнобыльскай бядой і эвакуацыяй: “*...здавалася, што ўся краіна жыве ў зоне павышанай радыяцыі. Палітычнай. Маральнай. Матэрыяльнай*” [5, с. 449 – 450]. Гэта яшчэ адзін аспект новай рэальнасці: Чарнобыль як эсхаталагічны сімвал бяды трансфармуецца ў свядомасці героя ў Чарнобыль духоўны.

Аднак галоўная думка аповесці Івана Шамякіна ўсё ж, відаць, у тым, што чалавек здольны пераадоўваць пакуты, яго нельга запалохаць, ён мае права на ўласны выбар. І – парадокс: такі эсхаталагічны смяротны выбар дапамагае жыць героям твора, жыць каля магілы іх сына, у родных мясцінах: “*Пасля гібелі Жэні я песімістычна думаю: якая розніца, калі памерці? А цяпер раблюся аптымістам, цяпер загадваю сабе: трэба жыць!*”

– *Трэба жыць!*” [5, с. 466].

Спіс літаратуры

1. **Локун, В. І.** Іван Шамякін / В. І. Локун // Гісторыя беларускай літаратуры ХХ стагоддзя : у 4 т. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – Т. 3. – 952 с.
2. **Бельскі, А.** Прапаведнік духоўнасці і чалавечнасці / А. Бельскі // Роднае слова. – 1996. – № 1.
3. **Шамякін, І.** Злая зорка / І. Шамякін // Збор твораў. – Мінск : Маст. літ., 2005. – Т. 6. – 446 с.
4. **Жардзецкая, А.** Зямля, параненая Чарнобылем / А. Жардзецкая // Роднае слова. – 2003. – № 10.
5. **Шамякін, І.** Зона павышанай радыяцыі / І. Шамякін. – Мінск : Юнацтва, 1998. – 590 с.

Маргарыта ПРОХАР,
даследчык літаратуры.

Алена ВОСТРЫКАВА

МАСТАЦТВА РАМАНА МІЛАНА КУНДЭРЫ

РАМАН ЯК ПУНКТ АДЛІКУ

У 2009 г. адсвяткаваў свае 80-я народзіны самы знакаміты сучасны чэшскі празаік, драматург, перакладчык, эсэіст Мілан Кундэра. Пачынаў ён з паэзіі, да якой больш ніколі не звяртаўся. Папулярнасць пісьменніку прынеслі па-філасофску паглыбленыя апавяданні і раманы, якія мадэлявалі чалавечыя лёсы на фоне крызісу гістарычнай свядомасці. У вяршынных эмігранцкіх творах раманіст уздымае праблемы ўнутранай і знешняй свабоды чалавека, адказнасці, чалавечай ідэнтычнасці.

Мілан Кундэра двойчы намінаваўся на Нобелеўскую прэмію. У 2007 г. ён атрымаў Дзяржаўную прэмію ў галіне літаратуры ў Чэхіі за першае нацыянальнае выданне самага папулярнага рамана “Невыносная лёгкасць быцця”.

Нарадзіўся пісьменнік у 1929 г. у Брно ў сям’і выдатнага знаўцы гісторыі еўрапейскай музыкі ад Бетховена да чэшскага кампазітара Леаша Яначака. Пасля заканчэння Брненскай гімназіі М. Кундэра запісаўся на філасофскі факультэт Карлава ўніверсітэта, дзе прабыў толькі некалькі семестраў. Перапыніў вучобу і пачаў спасцігаць музычную кампазіцыю ў Вацлава Капрала – вядомага чэшскага кампазітара. Да 25 гадоў музыка вабіла Кундэру значна больш, чым літаратура, будучы раманіст пісаў музычныя творы. У 1952 г. скончыў кінемаграфічны факультэт Акадэміі музычных мастацтваў і застаўся асістэнтам на кафедры. У 1953 г. выпусціў зборнік вершаў “Чалавек – шырокі сад”, у 1955 г. – паэму “Апошні май” пра Юліуса Фучыка, у 1957 г. – зборнік любоўнай лірыкі “Маналогі”. Пачаў пісаць п’есы і апавяданні, якія ў 1964 і 1968 гг. былі ўганараваны Дзяржаўнай прэміяй. Першы раман М. Кундэры “Жарт” (1968) Луі Арагон назваў “адной з самых значных кніг стагоддзя”. Твор амаль адразу быў перакладзены на 12 моў свету.

У час так званай “нармалізацыі” пісьменнік страчвае працу, яго перастаюць выдаваць. У 1975 г. запрошаны на пасаду выкладчыка Парыжскага ўніверсітэта. У 1979 г. М. Кундэра, пазбаўлены чэшскага грамадзянства, застаўся ў Францыі. У 1981 г. ён атрымлівае французскае грамадзянства і з канца 1980-х гг. пачынае пісаць на французскай мове. Сёння яго вельмі часта называюць французскім пісьменнікам чэшскага паходжання.

Мілан Кундэра не толькі раманіст-практык, але і тэарэтык гэтага жанру. Яго пярэ належаць шэ-

раг літаратуразнаўчых эсэ, сярод якіх вылучаецца манаграфія “Мастацтва рамана” (1986), дзе аўтар разглядае праблемы і тэндэнцыі ў развіцці еўрапейскага рамана: чаму менавіта раман застаўся значным літаратурным жанрам нават у час, калі шмат гаварылася пра крызіс згаданай мастацкай формы. Развагам над гэтым пытаннем прысвечана кніга эсэ “Парушаныя тэстаменты” (1993).

Самі тэксты раманаў пісьменніка таксама ўтрымліваюць заўвагі і каментарыі да паэтыкі гэтага жанру, а таксама вялікія эсэістычныя пасажы на тэмы музыкі, лірыкі, жывапісу і г. д. Тэорыя рамана М. Кундэры адлюстроўвае пісьменніцкае крэда аўтара.

Вялікі ўплыў на асэнсаванне чэшскім пісьменнікам гісторыі рамана як жанру аказаў Гётэ, пад уплывам ідэй якога М. Кундэра фармулюе тэзіс пра тое, што эстэтычная вартасць рамана дакладна можа быць выяўлена толькі ў наднацыянальным кантэксце. Найбольш арыгінальнай часткай кундэраўскай канцэпцыі з’яўляецца філасофія рамана як жанру, якая вынікае з філасофскіх поглядаў чэшскага раманіста. У дадзеным выпадку варта прыгадаць захапленне Кундэры фенаменалогіяй Гусэрыя і Хайдэгера.

Мілан Кундэра сцвярджае, што раман – гэта вялікая празаічная форма, у межах якой аўтар праз эксперыментальныя *ego* герояў даследуе некалькі вялікіх тэм быцця. Сам раманіст упэўнены, што чалавечае “я” вызначаецца сутнасцю яго экзістэнцыяльнай праблематыкі. Раман, на думку чэшскага пісьменніка, – гэта інтэлектуальны сінтэз, які з’яўляецца сродкам спазнання новых момантаў экзістэнцыі. Аднак раман не дае гістарычна дакладнага вобраза эпохі, крытычнага аналізу сацыяльнай структуры, хоць пэўным чынам садзейнічае спазнанню аднаго і другога. Раман арыентуецца на характар чалавечай экзістэнцыі ў пэўны час у пэўным грамадстве. Інструментам спазнання раманапісца становіцца не рацыянальная логіка, а вобразнасць. Вынік гэтага – мастацкая полісемія, плюралізм чалавечай экзістэнцыі. На думку М. Кундэры, раман як форма вялікага патэнцыялу з’яўляецца ўваабленнем духу комплекснасці і архітэктанічнай складанасці, што і можа стаць перадумовай для яго далейшага развіцця. У сувязі з гэтым пісьменнік акцэнтуюе ўвагу на перспектыванасці сінтэзу ў раманае філасофіі, аповеду і снабчання, а таксама ўказвае на адметную ролю іранічных “спецыфіч-

на раманных эсэ”. Усе гэтыя элементы М. Кундэра актыўна выкарыстоўвае як раманіст-практык. Творчае крэда пісьменніка ў выкарыстанні чатырох “клічаў”: гульні, снабчанняў, думкі і часу. Гэта тое апірышча, на якім, на яго думку, павінна стаяць сучасная раманістыка.

Пісьменнік дыстанцыруецца ад літаратурнай практыкі постмадэрнізму. Але гэтае адмежаванне дастаткова ўмоўнае і дэкларатыўнае, паколькі пасля 1986 г. можна казаць пра змены і пэўную эвалюцыю ў мастацкай практыцы чэшскага пісьменніка. Раманы “Няспешнасць”, “Бесмяротнасць” сведчаць пра выкарыстанне раманістам шэрага прыёмаў, уласцівых постмадэрнісцкім тэкстам (аўтарская маска, інтэртэкстуальнасць, іранічны модус аповеду). Сёння многія крытыкі называюць М. Кундэру пісьменнікам-постмадэрністам.

Мастацкая арыентацыя аўтара ў многім значаецца філасофіяй, якая ў святасці М. Кундэры займае значнае месца. У размовах з журналістамі ён падкрэсліваў, што аддае перавагу філасофскай літаратуры, а не белетрыстыцы. У філасофскі задзяк пісьменніка ўваходзяць Платон, Дэкарт, Парменід, Ніцшэ, Гусэрль, Хайдэгер, з чэшскіх філосафаў яго вабяць Ладзіслаў Кліма, Ян Патачка, Ян Мукаржоўскі. Гаворка ідзе перш за ўсё пра арыентацыю на філасофію чалавечай экзістэнцыі, распрацаваную феноменалогіяй.

Фенаменалогія – гэта той кірунак ХХ ст., які для аўтара бліжэйшы за іншыя, паколькі менавіта феноменалогія, на думку М. Кундэры, з’яўляецца “месцам сустрэчы філасофіі і рамана”. У рамане “Невыносная лёгкасць быцця” выдавочна ўздзеянне на чэшскага раманіста метаду апісальнай псіхалогіі Гусэрля. Пісьменнік закранае не толькі ўнутраныя перажыванні герояў, але і больш глыбінныя слаі чалавечай псіхікі. Так, значны пласт у тэксце займаюць ірацыянальныя снабчання галоўнай гераіні Тэрэзы. У рамане знайшлі адлюстраванне такія хайдэгераўскія катэгорыі, як “аднакратнасць” і “часовасць” чалавечага быцця. У шэрагу раманных адступленняў-эсэ М. Кундэра разважае пра аднакратнасць быцця і ўсіх рэальных падзей. Чырвонай ніткай праз увесь раман праходзіць нямецкая прыказка “Аднойчы – усё роўна што ніколі”. Яна становіцца лейтматывам у рамане. Аўтар прапаноўвае чытачу вельмі арыгінальны погляд на жыццё, на “быццё-ў-свецё”, зыходзячы з катэгорыі “аднакратнасці”: ён лічыць, што нам наканавана пражыць адно-адзінае жыццё, а гэта значыць, што мы не жылі ўвогуле.

У многіх раманах М. Кундэра апускае сваіх галоўных герояў на самую нізкую прыступку сацыяльнай іерархічнай лесвіцы, тым самым вызваляе іх ад “ідалаў грамадскага жыцця” (катэгорыя Хайдэгера), ад палітычных ідэалаў і мэт.

Алена Уладзіміраўна Вострыкава – літаратуразнаўца, перакладчык. Кандыдат філалагічных навук (1998). Дацэнт кафедры славянскіх літаратур Беларускіга дзяржаўнага ўніверсітэта. Закончыла філалагічны факультэт БДУ (1994) і аспірантуру пры гэтай навучальнай установе (1997).

Напрыклад, героі “Невыноснай лёгкасці быцця” (Томаш, Сабіна, Тэрэза) не прымаюць таталітарызм толькі як абмежавальнік іх унутранай свабоды і знешніх магчымасцей. Палітычныя і ідэалагічныя лозунгі і догматы іх не цікавяць. Аснову іх святасці і быцця, галоўнае месца ў іх душах складаюць тыя “настроі”, якія, па Хайдэгеру, з’яўляюцца першаснымі: неспакой, страх, клопат.

Для феноменалогіі ўнутрана значнай і непазбежнай з’яўляецца інтэрсуб’ектыўнасць, якая выступае адной са спецыфічных рыс паэтыкі М. Кундэры. Так, раман “Жарт” складаюць аповеды чатырох персанажаў, іх суб’ектыўныя апісанні рэальных падзей. Кожная з сямі частак рамана мае сваю назву (“Людвіг”, “Гелена”, “Яраслаў”, “Костка”, зноў “Людвіг” і г. д.) па імені аднаго з галоўных герояў, які будзе весці аповед.

У раманах М. Кундэры прасочваецца ўплыў ідэй “спекулятыўнай філалогіі” Марціна Хайдэгера і яго філасофскіх прац, звязаных з асэнсаваннем мовы. На старонках “Невыноснай лёгкасці быцця” аўтар спрабуе пранікнуць у глыбінную семантыку асобных слоў. Трэцяя частка рамана называецца “Словы незразумелыя”, у ёй змяшчаецца “Кароткі слоўнік незразумелых слоў”. Калі прыгадаць асэнсаванне Хайдэгерам мовы як “дому быцця”, увасаблення культуры, то змяшчэнне гэтага гласарыя можна разглядаць як спробу патлумачыць “ісціны быцця”, што і хацеў зрабіць Хайдэгер у сваёй “Спекулятыўнай філалогіі”. У раманах чэшскага пісьменніка вылучаюцца цэлыя пласты, у якіх семантычная праблематыка становіцца галоўнай, вызначальнай для іх правільнага разумення і інтэрпрэтацыі.

Адной з галоўных філасофскіх праблем, што хвалявала Кундэру на працягу ўсяго жыцця і стала своеасаблівай навіязлівай ідэяй, з’яўляецца праблема “лёгкасці-цяжкасці”. Апагеем аўтарскіх разважанняў на гэтую тэму стаў раман “Невыносная лёгкасць быцця”. У “Мастацтве рамана” М. Кундэра адзначае, што невыносную лёгкасць быцця ён адкрыў яшчэ ў рамане “Жарт”. Сваё бачанне гэтай праблемы ён не толькі дэкларуе ў раманных філасофскіх эсэ, але і ўвасабляе ў канкрэтных мастац-

кіх вобразах. Аўтар адстойвае пазітыўнасць цяжкасці. Ён палемізуе з вучэннем пра антыноміі “лёгкасць-цяжкасць” грэчаскага філосафа Парменіда і ніцшэанскай ідэяй вечнага вяртання.

Важным элементам светапогляду М. Кундэры з’яўляецца канцэпцыя гісторыі. Письменнік фармулюе чатыры аўтарскія прынцыпы, якія, на яго думку, паказваюць, што спецыфічнае можа сказаць рамана пра гісторыю. Першы прынцып заключаецца ў тым, што ўсе гістарычныя падзеі чэшскі раманист падае з максімальнай эканомнасцю. Другі прынцып у тым, што раманист мусіць прытрымлівацца гістарычных абставін, якія ствараюць для яго герояў адкрытую экзістэнцыяльную сітуацыю. Трэці прынцып гаворыць: гістарыяграфія піша гісторыю грамадства, а не чалавека. Менавіта таму гістарычныя падзеі, пра якія згадваецца ў раманах, часта забытыя гістарыяграфіяй. Чацвёрты прынцып: не толькі гістарычныя абставіны павінны ствараць новую экзістэнцыяльную сітуацыю пэўнай асобы ў раманах, але сама гісторыя павінна быць асэнсавана і прааналізавана як экзістэнцыяльная сітуацыя. М. Кундэра ўпэўнены, што існуе агульная гісторыя Еўропы. Мы ўсе – частка яе, і ўсе нашы ўчынкi, як індывідуумаў, так і цэлых народаў, раскрываюць сваё значэнне толькі ў сувязі з ёй. Чытанне пэўнага рамана, паводле меркавання чэшскага творцы, не патрабуе ніякіх гістарычных ведаў.

Погляды Мілана Кундэры на нацыянальную і сусветную гісторыю адбіліся ў яго раманах пры стварэнні мастацкіх вобразаў і апісанні падзей, а таксама ў публічнай палеміцы з Вацлавам Гавэлам, якая вялася яшчэ ў 1960-я гг. Раманист выказаў погляды пра “дэманізм” гісторыі і няздольнасць чалавека паўплываць на гісторыю. Адносіны М. Кундэры да гісторыі і ролі чалавека ў гісторыі збольшага ўвасобіліся ў яго ацэнцы ідэі вечнага вяртання Ф. Ніцшэ. Письменнік палемізуе з Ніцшэ. Ён мяркуе, што вечнага вяртання не існуе, і гэта надае ўсім падзеям пэўную перспектыву. Непаўторнасць гісторыі М. Кундэра праецыруе ў этычную сферу, сцвярджае, што нельга асудзіць тое, што кане ў Лету. У сваім першым рамана “Жарт” письменнік паказаў трагедыю чалавека, які быў упэўнены, што трымае “руль гісторыі” ў сваіх руках, а потым з горыччу ўсвядоміў, што гісторыя ідзе не туды, куды ён хацеў.

Экзістэнцыяльным медытацыям на тэму трансфармацыі мыслення і светаўспрымання ў рамках аўтарытарных сістэм прысвечаны многія старонкі “Кнігі смеху і забыцця”. Трагічнаму лёсу малых народаў М. Кундэра прысвячае знакамітае эсэ “Трагедыя Цэнтральнай Еўропы”. гэтым творам письменнік сцвердзіў свой інтэлектуальны аўтарытэт у Еўропе, паколькі эсэ не толькі прынесла яму славу арыгінальнага гісторыка і палітолага, але і стала штуршком да палемікі па пытаннях цэнтральна-

еўрапейскай гісторыі і культуры. Свет больш чым калі-небудзь зацікавіўся лёсам невялічкай Чэхіі і іншых малых нацый гэтага рэгіёна. М. Кундэра сцвярджае, што Чэхія належыць не толькі Усходняй Еўропе, але і ўсёй Заходняй цывілізацыі. Пяняцце “славянскі свет” не з’яўляецца ключом да чэшскай праблематыкі. На думку Кундэры, калі чэхі і адносяцца да якой-небудзь супольнасці, то гэта Цэнтральная Еўропа. Чэхія, неаднойчы падкрэсліваў М. Кундэра, не мост паміж Усходам і Захадам, а складнік заходняй культуры і нават яе калыска: тут узнік псіхааналіз, тут нарадзілася эстэтыка мадэрнісцкага рамана ў творчасці Музіля, Броха і Кафкі (якія, дарэчы, з’яўляюцца кумірамі письменніка, на іх ён арыентуецца ў сваім мастацтве рамана і практычнай паэтыцы), тут у Пражскім лінгвістычным гуртку ўзнік структуралізм, які і сёння ўскосна ўплывае на ўсё тэарэтычнае мысленне. Такім чынам, М. Кундэра ўваскрэсіў пяняцце *Цэнтральнай Еўропы* да жыцця.

Яшчэ адным ключом да разумення мастацкага свету чэшскага раманиста стала музыка. М. Кундэра вырас у сям’і прафесара Брненскай акадэміі музыкі, доўгі час сам займаўся музыкай і нават сачыніў кампазіцыю для чатырох інструментаў – піяніна, віяланчэлі, кларнета і барабана. Цікавасць да музыкі засталася ў М. Кундэры і ў сталым узросце: музыцы і асобным кампазітарам прысвечаны шэраг яго эсэ. Письменнік праводзіць паралелі паміж музыкай і раманам. Музыка становіцца зыходным элементам яго прозы: у ёй чэрае мастацтва кампазіцыі, новых варыяцый розных тэм, чаргаванне тэмпу аповеду, яго ўнутраны рытм. Усё гэта і многае іншае збліжае раманаў творчасць М. Кундэры з музыкай. Свае раманы ён называе опусамі і нумаруе іх так, як гэта робяць кампазітары, пазначае парадкавым нумарам асобныя музычныя творы ў шэрагу сваіх астатніх сачыненняў. Музыка становіцца для М. Кундэры пэўным семіятычным знакам, які многія героі разумеюць па-рознаму і за якім стаіць аўтарскае стаўленне да музыкі як да мастацтва. Свае погляды раманист хоча данесці да чытачоў і звярнуць іх ад таталітарнага і посттаталітарнага кічу да сапраўдных каштоўнасцей, што маюць глыбокія і трывалыя карані і дазваляць чалавеку не страціць свайго “я” ў абсурднай рэчаіснасці.

Значэнне, якое М. Кундэра надае музыцы, знайшло адлюстраванне ў архітэктоніцы яго раманаў, бо яны ўзялі ад музыкі многія элементы: паўторы і варыяцыі тэм і матываў, устаўкі нотнага тэксту, разуменне тэмпу як асноўнага пункта ў пабудове твора, прысутнасць у раманах музычнай тэмы на сюжэтным і тэматычным узроўнях.

У наступным нумары “Роднага слова” Алена Вострыкава разгледзіць мастацтва рамана Мілана Кундэры ў аспекце “Раман як інтэлектуальны сінтэз”.

ПУБЛІЦЫСТ І ПАЭТ ВАЛЯНЦІН ТАРАС

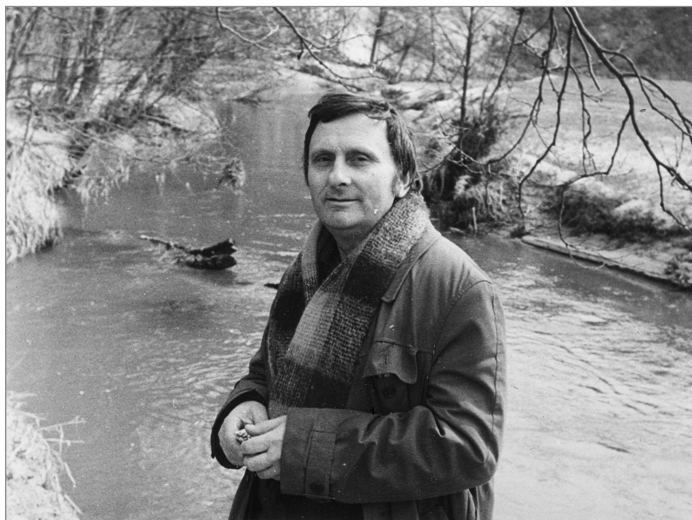
Валянціна Тараса называлі “ветэранам беларускай культуры”. Прадстаўнік патомнай беларускай інтэлігенцыі, ён нарадзіўся 9 лютага 1930 г. у сям’і мастака. Бацьку наведвалі многія выбітныя беларускія дзеячы, якія паўплывалі на станаўленне асобы В. Тараса. Калі пачалася вайна, трынаццацігадовы хлопчык пайшоў у партызаны. У 1955 г. скончыў факультэт журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. З 1955 да 1962 г. працаваў у рэдакцыі газеты “Звязда”, з 1964 да 1967 г. быў рэдактарам аддзела прозы ў часопісе “Нёман”.

Выдаў кнігі паэзіі “Две тетрады”, “Пазіцыя”, “Колеры”, прозы – “Прощальные костры”, “Дань времени”, “На выспе ўспамінаў”. Прафесар Міхась Тычына зазначаў: “Яго ўспаміны вартыя самі па сабе асобнага чытання і захаплення.

Столькі дэталёў пададзена і з гумарам, і па-філасофску глыбока, з псіхалагічным веданнем людзей, прычым людзей розных нацый і народаў”.

Валянцін Тарас сумесна з Карласам Шэрманам пераклаў на рускую мову раман “Восень патрыярха” Габрыэля Гарсія Маркеса. Менавіта В. Тарасу Васіль Быкаў даверыў перакласці на рускую мову сваю кнігу мемуараў “Доўгая дарога дадому”.

Да апошніх дзён жыцця Валянцін Тарас працягваў пісаць вострыя публіцыстычныя творы для беларускіх выданняў. Памёр пісьменнік 13 лютага 2009 г.

Валянцін ТАРАС

МАНАЛОГ ДОН КІХОТА

У кішэні ў мяне ні кап’я.
Ні каня, ні шчыта, ні кап’я.
Безграшоўе – мой вечны праклён.
Конь чатыры стагоддзі адгойсаў
і сканаў, бо не вытрымаў ён
канкурэнцыі сённяшніх дзён –
“мерседэсаў”, “фіятаў”, “ройлс-ройсаў”.
У музеі мой шчыт,
і кап’ё –
сёння толькі музейная зброя,
і адзенне нашу я не тое,
і не тое аблічча маё.
Апрануў я сучасны касцюм,
стаць надобным на ўсіх настараўся.
Ды застаўся адвечны мой сум
і ранейшы характар застаўся.
І таго, хто ў бядзе, як раней,
я заву сваім другам і братам.
А таму і сягоння мяне
па-ранейшаму лічаць вар’ятам.
Па-ранейшаму кпіны адны,
па-ранейшаму рогат натоўпу:
– Ненармальны!

Блажэнны!

Дурны!

Ён з млынамі змагаецца зноўку!
Толькі мой не супыніш імэт.

Буду голымі біцца рукамі,
бо нягоднік, ілгун, прайдзісвет
зноў прыкінуліся ветракамі.
Хай любое аблічча яны
набываюць –

мяне не абдурьш!

Хай крычаць, што ілбом не разбурьш,
не парушыш каменнай сцяны –
без каня, без шчыта, без кап’я
я на крыўду іду ў наступленне,
і адзіная зброя – сумленне!
Бо мяняецца толькі адзенне –
не мяняецца сутнасць мая!
Ненармальны? Блажэнны? Дзівак?
Я адказваю весела: – Так!
Клічу ўсіх дзівакоў на падмогу.

Мы не можам здабыць перамогу!..
Ды і нас
не адолець
ніяк!
1980

Падрыхтавала
Крысціна ПУЧЫНСКАЯ.
Фота А. Каляды.

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Рупліўцы

ЗНАКАМІТЫ ДАСЛЕДЧЫК І ПЕДАГОГ

ДА ЮБІЛЕЮ ПАЎЛА СЦЯЦКО

Сёлета, 5 сакавіка, спаўняецца 80 гадоў Паўлу Уладзіміравічу Сцяцко, доктару філалагічных навук, прафесару, выдатніку адукацыі Рэспублікі Беларусь, уганараванаму медалём Францыска Скарыны за высокія дасягненні ў прафесійнай дзейнасці, значны ўклад у развіццё і памнажэнне духоўнай і культурнай спадчыны беларускага народа.

Нарадзіўся Павел Сцяцко ў вёсцы Грабава Зэльвенскага раёна Гродзенскай вобласці ў сялянскай сям’і. Пасля навучання ў Ваўкавыскім педвучылішчы паступіў у Гродзенскі педінстытут. Закончыў філалагічны факультэт з дыпламам выдатніка і быў размеркаваны на працу ў сваю альма-матэр, абараніў (датэрмінова) кандыдацкую дысертацыю, якую высока ацаніў віцэ-прэзідэнт АН Беларусі акадэмік Кандрат Крапіва як першы апанент; потым – доктарскую дысертацыю, прысвечаную беларускаму народнаму словаўтварэнню. Павышаў кваліфікацыю ў Карлавым універсітэце ў Празе і Варшаўскім універсітэце.

Маючы высокі славістычны досвед, Павел Уладзіміравіч належным чынам перадаваў і перадае свае веды студэнтам, працуючы ў розных ВНУ Беларусі – Мінскім педінстытуце імя М. Горкага, Гомельскім універсітэце імя Ф. Скарыны, Гродзенскім універсітэце імя Я. Купалы, а таксама ў Варшаўскім універсітэце, дзе чытаў лекцыйныя курсы параўнальнай граматыкі славянскіх моў, спецкурс па словаўтварэнні ў беларускай, рускай і польскай мовах і праводзіў адпаведныя спецсемінары.

Адметным перыядам у жыцці Паўла Уладзіміравіча былі 1960 – 1970-я гг. Як дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства Мінскага педінстытута П. Сцяцко прымаў самы актыўны ўдзел у падрыхтоўцы запатрабаваных тым часам навучальных дапаможнікаў для студэнтаў і навучэнцаў сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. У 1969 г. быў выпушчаны навучальны дапаможнік для ВНУ “Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы” П. Сцяцко і М. Яўневіча. Кніга вытрымала тры выданні. У 2006 г. выйшаў пад-

Павел Сцяцко з дачкой Ларысай. 2008 г.

ручнік для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей “Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы” гэтых жа аўтараў, зацверджаны Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь. А ў 1970 г. убачыў свет першы навучальны дапаможнік для сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў Беларусі “Беларуская мова”, напісаны М. Кавалёвай і П. Сцяцко. Ім карысталіся і студэнты ВНУ. Падручнік для навучэнцаў педагагічных вучылішчаў Беларусі “Беларуская мова. Ч. 1” выйшаў з друку ў 1982 г. (5-е выд. – у 2004 г.), дзе амаль трэцяя частка напісана Паўлам Уладзіміравічам. Акрамя таго, П. Сцяцко – сааўтар навучальных дапаможнікаў для студэнтаў-філолагаў “Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія” (1975, 2-е выд. – 1980), “Сучасная беларуская літаратурная мова. Лексікалогія. Фразеалогія. Арфаграфія” (1976), а таксама двух выданняў праграмы па сучаснай беларускай мове. Павел Уладзіміравіч падрыхтаваў і выдаў кнігі “Пачатковы курс мовазнаўства” (1993), “Уводзіны ў мовазнаўства” (2001) – апошнія з грыфам Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь.

Адзін з важных кірункаў дзейнасці прафесара П. Сцяцко – нармаванне літаратурнай мовы. Маючы высокі лінгвістычны досвед, Павел Уладзіміравіч распрацаваў спецыяльны курс “Праблемы адраджэння і натуральнага развіц-

ця беларускай мовы, нармавання яе савецкага варыянта”, які чытаецца ім з 1991 г. да цяперашняга часу. Па гэтай праблеме апублікавана больш за сотню артыкулаў і тры кнігі: “Праблемы нормы, культуры мовы” (1998), “Праблемы лексічнага нармавання беларускай мовы” (1999), “Культура мовы” (2002).

Лінгвіст-даследчык П. Сцяцко вядомы таксама як дэрыватолог. Упершыню ў гісторыі па беларускім словаўтварэнні ён абараніў доктарскую дысертацыю, якая была ўхвальна атэставана знанымі ўсходнеславянскімі навукоўцамі – І. Кавалікам (Украіна), А. Ціханавым (Масква) і П. Шубам (Мінск). Апублікаваны манаграфіі “Народная лексіка і словаўтварэнне” (1972), “Беларускае народнае словаўтварэнне” (1977), а таксама раздзел “Словаўтварэнне” ў акадэмічнай “Беларускай граматыцы” (1985; сааўтар В. Лемцюгова) і шмат артыкулаў у айчынным і замежным друку.

Прафесар Павел Сцяцко падрыхтаваў 15 кандыдатаў навук і аднаго доктара навук, якія даследуюць марфемна-словаўтваральны аспект славянскіх (беларуская, руская, украінская, польская, балгарская) і германскіх (англійская і нямецкая) моў. Ён паспяхова кіруе заснаванай ім навуковай школай дэрыватологаў “Словаўтварэнне ў славянскіх і германскіх мовах”. Навукоўцы школы апублікавалі шэраг манаграфічных работ, прысвечаных словаўтварэнню (А. Рогалеў, А. Багдзевіч, І. Бубновіч, В. Варановіч, А. Кавальчук, Л. Кавалёва, Ж. Сіплівеня, С. Ляскевіч і інш.).

Павел Сцяцко выступаў апанентам і экспертам па 24 кандыдацкіх і доктарскіх дысертацыях. Праца Паўла Уладзіміравіча па падрыхтоўцы навукова-педагагічных кадраў вышэйшай навуковай кваліфікацыі адзначана на дзяржаўным узроўні: ён узнагароджаны Ганаровай граматай Дзяржаўнага вышэйшага атэстацыйнага камітэта Рэспублікі Беларусь.

Яшчэ адзін досыць важны кірунак дзейнасці П. Сцяцко – беларуская навуковая тэрміналогія. Ён уваходзіць у склад Рэспубліканскай тэрміналагічнай камісіі і ўзначальвае яе філіял у Гродне. Праблемам беларускай навуковай тэрміналогіі, структуры навуковых тэрміналагічных адзінак прысвечана больш за 50 навуковых артыкулаў. Рэалізацыяй яго навуковых ідэй сталі манаграфіі, тэрміналагічныя даведнікі (створаны з актыўным удзелам П. Сцяцко), выдадзеныя ў Рэспубліцы Беларусь і за яе межамі: “Лингвистическая терминология в вузовских курсах” (1984), “Русско-белорусский лингвистический словарь” (1988), “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” (1990), “Słownik terminologii lingwistycz-

nej” (1994, Беласток), “Руска-беларускі фізічны слоўнік” (1999), “Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны. Ч. 1. Мікратапанімія” (2005). Выйшаў з друку шэраг тэрміналагічных даведнікаў пад навуковай рэдакцыяй П. Сцяцко. Абаронены дзве кандыдацкія дысертацыі, падрыхтаваныя пад яго кіраўніцтвам.

Не засталася ўбаку ад досведу Паўла Уладзіміравіча і народная лексіка. Яго кандыдацкая дысертацыя прысвечана даследаванню побытавай лексікі родных яму зэльвенскіх гаворак. Выдадзены тры кнігі: “Дыялектны слоўнік (з гаворак Зэльвеншчыны)” (1970), “Народная лексіка” (1970), “Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны” (2005), а таксама “Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны” (1999; у сааўтарстве) і шэраг лексікаграфічных і навуковых артыкулаў у Беларусі і за яе межамі (Расія, Украіна, Польшча).

На рахунку П. Сцяцко каля 550 апублікаваных прац (з іх 36 кніг – манаграфіі, слоўнікі, падручнікі і навучальныя дапаможнікі), прысвечаных даследаванню актуальных пытанняў беларускай мовы і яе стасункаў з рускай, украінскай, польскай, балгарскай мовамі.

Павел Сцяцко з’яўляецца (ці быў раней) членам рэдкалегій многіх перыядычных навуковых і навукова-метадычных рэспубліканскіх і замежных выданняў. Пад яго навуковай рэдакцыяй выйшла 18 кніг, яго прозвішча як рэцэнзента стаіць на 22 кнігах. Ён – навуковы кансультант па тэрміналагічным словаўтварэнні ў “Матэматычнай энцыклапедыі” (2001).

Актыўна супрацоўнічае Павел Уладзіміравіч з навукова-метадычнымі, мастацкімі часопісамі Беларусі – “Родным словам”, “Полымем”, “Маладосцю” і інш. Ён – лаўрэат часопіса “Полымя” за 1990 г.

Імя П. Сцяцко ўвасоблена персаналіямі ў пяці энцыклапедычных выданнях: “Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі”, “Беларуская мова: Энцыклапедыя”, “Беларусь: Энцыклапедычны даведнік”, “Беларуская энцыклапедыя”, “Рэспубліка Беларусь: Энцыклапедыя”.

І сёння Павел Уладзіміравіч актыўна працуе ў галіне падрыхтоўкі кадраў вышэйшай навуковай кваліфікацыі: кіруе аспірантамі, выступае апанентам па дысертацыях. З 12 мая 2008 г. ўзначальвае Савет па абароне кандыдацкіх дысертацый па спецыяльнасці “Параўнальна-гістарычнае, тыпалагічнае і супастаўляльнае мовазнаўства”.

Іна БУБНОВІЧ,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

Павел СЦЯЦКО

СЛОВЫ ВЫРАЗНАЙ СТРУКТУРЫ, МАТЫВАВАНАСЦІ І ЗНАЧЭННЯ

У кожнай мове, акрамя сваіх, спрадвечных, ёсць і іншамоўныя словы. Лексемы з няблізкароднасных моў нярэдка маюць невыразную будову, што не дазваляе лёгка ўводзіць іх у маўленне.

Вылучаюцца гэтым іншамоўныя дзеясловы з элементам *-ір-* (*-ыр-*). Тлумачэнне значэння такіх дзеясловаў даецца ў слоўніках звычайна з выкарыстаннем аднакаранёвых назоўнікаў. Напрыклад: “*Прэміраваць*, зак. і незак., каго (што). Узнагародзіць (*-джваць*) прэміяй” (Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1996, с. 523); “*Лідзіраваць*, незак. Быць лідэрам” (тамсама, с. 318). Непасрэдныя семантычныя стасункі такіх дзеясловаў з матывавальнымі назоўнікамі сведчаць, што натуральнымі формамі дзеясловаў тут маюць быць утварэнні ад назоўнікаў: *прэмія* → *прэміяваць*, *лідэр* → *лідэраваць*.

Такія выразныя натуральныя будоваю і значэннем дзеяслоўныя формы, узніклія ў мовепазычальніцы ад аднакаранёвых назоўнікаў, знаходзяць сваё адлюстраванне і ў акадэмічных слоўніках. Так, у трохтамовым “Беларуска-рускім слоўніку” (2003) засведчана: *масажаваць* (‘рабіць масаж’) – рус. *массажировать*, *манеўраваць* (‘рабіць манеўр’) – *маневрировать*, *прэміяваць* (‘узнагароджваць прэміяй’) – *премировать*, *раянаваць* (‘падзяляць на раёны’) – *районировать* і інш.

Адмысловыя дзеяслоўныя формы ўтвараюцца паводле беларускай словатворчай мадэлі “назоўнік + суфікс *-ава-*” (*зіма* → *зімаваць*). Такім шляхам узнікла шмат дзеясловаў ад іншамоўных назоўнікаў. Гэта адзначаецца і ў лексікаграфічнай працы члена-карэспандэнта Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі А. Булыкі “Слоўнік іншамоўных слоў” (Мінск, 1993): *калька* → *калькаваць*, *масаж* → *масажаваць*, *мітынг* → *мітынгаваць*, *план* → *планаваць*, *старт* → *стартаваць*, *сіўрта* → *сіўртаваць* і пад.

Новыя формы дзеясловаў гэтага ўзору ўсё часцей выкарыстоўваюцца ў сучасным маўленні, што варта толькі вітаць: такая з’ява стасуецца з структурна-сістэмнымі заканамернасцямі беларускай нацыянальнай мовы.

Непасрэдныя матывацыйныя дачыненні да ўтваральных слоў на *-цыя* маюць прыметнікі на *-цыйны*: *адміністрацыя* → *адміністрацыйны*, *операцыя* (медыц.) → *операцыйны*, *ілюстрацыя* → *ілюстрацыйны*, *канструкцыя* → *канструкцый-*

ны, *матывацыя* → *матывацыйны*, *меліярацыя* → *меліярацыйны*, *спекуляцыя* → *спекуляцыйны*, *рэканструкцыя* → *рэканструкцыйны*. Гэтыя заканамерныя формы засведчаны акадэмічнымі слоўнікамі. На жаль, у некаторых аўтараў сустракаюцца штучныя формы на *-тыйны*: *адміністрацыйны*, *ілюстрацыйны*, *меліярацыйны*, *спекуляцыйны*. Гэта – перанос у беларускія тэксты рускамоўных формаў на *-тивный* (*административный* – *адміністрацыйны*).

Заканамерныя формы на *-цыйны*, матываваныя ўтваральным словам на *-цыя*, пашыраныя і ў лінгвістычнай тэрміналогіі. Напрыклад, *асіміляцыя* → *асіміляцыйны*, *дысіміляцыя* → *дысіміляцыйны*. У слоўніках бачым натуральнае *асіміляцыйны* (у згаданым даведніку А. Булыкі) і штучныя *асіміляцыйны* і *дысіміляцыйны* ў “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” (1996). У апошнім падаюцца нават два варыянты: *асіміляцыйны* і *асіміляцыйны*. Але ж ва ўсіх выпадках значэнне атрыбутыўнай формы вынікае з семантыкі ўтваральнага слова на *-цыя*: *асіміляцыйнае* аканне – аканне, абумоўленае *асіміляцыйнай*, *дысіміляцыйнае* аканне – аканне, абумоўленае *дысіміляцыйнай*. Або *намінацыйная функцыя слова* – гэта *функцыя намінацыйнай функцыі* (намінацыя → намінацыйны); *камунікацыйная функцыя мовы* – *функцыя камунікацыйнай функцыі*. Такія натуральныя формы выкарыстоўваюцца ў новых мовазнаўчых працах – манаграфіях, навучальных дапаможніках для ВУ. Прыметнік *намінатыйны* натуральна стасуецца з назоўнікам *намінатый* ‘назоўны склон’. Таму гэты тэрмін заканамерны пры абазначэнні аднастаўных сказаў, галоўны член якіх мае форму назоўнага склону (намінатыва) – *намінатыйны сказ*. Як і *генітыйны сказ* – з генітывам галоўнага члена.

Натуральную матываванасць і значэнне маюць словы кшталту *мысленчы*: *Мова і ёсць стваральніца нашых мысленчых працаў і іх вынікаў* (Маладосць, 2009, № 9, с. 140). Такія прыметнікі ўтвараюцца ад аддзяслоўных назоўнікаў на *-нне*: *вызваленне* – *вызваленчы*, *запаленне* – *запаленчы*, *прымірэнне* – *прымірэнчы*. Іх заменнікі кшталту *мысліцельны* парушаюць марфеміку беларускай мовы, бо яна не мае словаўтваральнага сродку (фарманта) *-цельн-*. Рускаму суфіксу *-тельн-* (*-ительн-*) у беларускай мове адпавядаюць *-льн-*, *-н-*, *-ч-*, *-лів-*: *глядзельны* (*зрительны*), *адукацыйны* (*образовательный*), *даверны*

і *даверчы* (*верительный*), *помслівы* (*мстительный*). Таму на месцы *сумніцельны* стала *выкарыстоўвацца сумнеўны* (утварэнне ад *сумнеў*).

Словаўтваральнае слова (аснова) з яго формай і значэннем вымагаюць таго, каб вытворнае слова не ішло ў супярэчнасць з семантыкай утваральнага. Напрыклад, для спалучэння *ўдзельнік размовы ёсць натуральнае найменне суразмоўнік*. Яно зафіксавана “Руска-беларускім слоўнікам” (т. 3, 1993, с. 393) і ўсімі наступнымі перавыданнямі першага акадэмічнага “Руска-беларускага слоўніка” (М., 1953) пад рэдакцыяй Якуба Коласа, Кандрата Крапівы, Пятра Глебкі, у тым ліку і перавыданнем 2005 г. Яго замянік *субяседнік*, што падаецца перакладнымі беларуска-рускімі слоўнікамі, ніяк не стасуецца з утваральным словам *бясседа*, якое падаецца ў слоўніку з кваліфікацыяй ‘збор гасцей з пачастункам’: *Балывала ўся бясседа* (ТСБЛМ, 1996, с. 101). Сінонімам лексемы *бясседа* выступае ў згаданым слоўніку *выпіўка*. На с. 129 чытаем: “*Выпіўка...* 2. *бясседа*, пачастунак са спіртным”. Двухтамовы “Беларуска-рускі слоўнік” пад рэдакцыяй К. Крапівы (т. 1, 1988, с. 210) змяшчае ўтваральнае слова як адпаведнік чатырох рускіх слоў: *бясседа* ж. – *пир, пиршество, банкет, застолье*. Поўнасю прадублявана гэта і трохтамовым перавыданнем слоўніка (2003).

Дык ці адпавядае беларускае *субяседнік* рускаму *собеседник*? Адэкватам рус. *собеседник* выступае натуральнае беларускае слова *суразмоўнік* (*суразмоўца*), якое актыўна выкарыстоўваецца ў нацыянальным друку. Яго матываванне, сэнс вельмі выразны: *суразмоўнік* (*суразмоўца*) – ‘той, хто прымае ўдзел у размоўе’. А *субяседнік*, як вынікае з семантыкі ўтваральнага слова *бясседа*, – гэта ‘сузастольнік’, ‘субанкетнік’, ‘субалаяваннік’.

Большай тэрміналагічнай здатнасцю вылучаецца ў беларускай мове суфікс *-ав-* (*-ав-*, *-ев-*) (параўнальна з *-н-*): пры выкарыстанні яго ўтваральнае слова поўнасю захоўваецца ў нязменным стане (без чаргавання фінальнай зычнай асновы і з’яўлення беглай галоснай), што дае выразную матываванасць вытворнага слова. Напрыклад, *аднамесцавы*, *двухмесцавы*, *разнамесцавы* (націск). Гэтыя тэрміны выкарыстоўваюцца ў навучальных дапаможніках для ВНУ “Уводзіны ў мовазнаўства”: *аднамесцавы націск* (інакш *сталы*, *фіксаваны*) і *разнамесцавы націск* (інакш *нефіксаваны*, *свабодны*).

У складаных прыметніках гэты фармант досыць актыўны: *аднабаковы*, *аднаактовы*, *аднавосевы*. У рускай мове яму адпавядае суфікс *-н-*: *односторонний, одноактный, одноосный*.

Значнай выразнасцю і прыдатнасцю вылучаюцца ўтварэнні з *-ав-* (*-ов-*) і ў іншых выпадках

(на месцы дэрыватаў з *-н-*): *крэпасцевы* (вал, збудаванне) (замест *крапасны*), *гарачкавы* прыступ (*гарачачны*), *свечкавае* асвятленне (*свячное*), *рычаговы* пераключальнік (*рычажны*), *гірляндавы* (*гірляндны*), *рынкавы* (*рыначны*), *кнопкавы* (*кнопочны*), *табліцавы* (*таблічны*), *зоркавы* (*зорачны*), *дзіркавы* (*дзірачны*), *клеткавы* (*клетачны*), *кухневя* выпарэнні (*кухонныя*), *дзяснавы* (*дзясенны*), *бланкавы* (*бланачны*), *бочкавы* (*бочачны*), *іголкавы* (*іголачны*), *тайговы* (*таёжны*), *шынкавы* (*шыначны*).

Непасрэдныя стасункі назоўнікаў на *-льнік* з утваральнымі прыметнікамі на *-льны* сведчаць пра натуральнасць найменняў асобы кшталту *суправаджальнік* ‘той, хто суправаджае каго-, што-небудзь’, інакш ‘суправаджальная асоба’. Дэрываты з суфіксам *-льнік* складаюць высокапрадукцыйны тып аддзяяслоўных назоўнікаў (*заснавальнік, спажывальнік, аглядальнік, парушальнік*). Выкарыстанне ў такіх выпадках штучнай дзеепрыметнікавай формы *суправаджаючы* сведчыць пра занябанне свайго на карысць чужога.

Сінонімамі да ўтварэнняў на *-льнік* выступаюць найменні асобы на *-нец*: *суправаджальнік* – *суправаджэнец*. Напрыклад, у Ніла Гілевіча чытаем: *Ліфшыц варочае галаву то ў адзін, то ў другі бок... і нарэшце спыняецца сам і спыняе сваіх суправаджэнцаў* (Дзеяслоў, 2009, № 3, с. 29). Такія назоўнікі матывуюцца аддзяяслоўнымі ўтварэннямі на *-нне* (*суправаджэнне* → *суправаджэн-ец*), а таксама самімі дзеясловамі (*суправаджаць* → *суправадж-энец*). Акадэмічная “Беларуская граматыка” (1985) адносіць такія ўтварэнні да прадукцыйнага тыпу: *акружэнец, вылучэнец, паражэнец, паўстанец, прымірэнец*. Таму натуральным з’яўляецца і найменне *нараджэнец*: *нарадзіцца* → *нараджэнне* → *нараджэнец* (а не *ўраджэнец*).

Досыць выразную структуру і значэнне маюць у беларускай мове ўтварэнні на *-ач*. Параўнаўце: *прымаць радыё* → *радыёпрымач*. Гэты суфікс актыўны ў многіх славянскіх мовах. Асаблівай прадукцыйнасцю ён вылучаецца ў беларускай народнай мове (гл.: Сцяцко П. Беларускае народнае словаўтварэнне. Афіксальныя назоўнікі. Мінск, 1977, с. 31, 95, 140, 149, 213, 220). Невыпадкова ў сённяшнім нацыянальным друку шырока выкарыстоўваюцца найменні на *-ач*: *прадавач* (і *прадавач-ка*), *падпявач*, *электраперадач*, *выхавач*, *прымач* і *радыёпрымач* і інш. Напрыклад: *Відаць, у кагосьці з моладзі быў радыёпрымач, бо ўсё больш пашыралася чутка, што немцы набліжаюцца да Воршы* (Н. Гілевіч. Дзеяслоў, 2008, № 4, с. 5); *Нават пра запуск спадарожніка Зямлі пачуў ад суседа-механізатара, які меў радыёпрымач на батарэйках* (Полымя, 2007, № 3, с. 88); *Але ж мы*

здавён сейбіты. *Арачы-ворнікі мы* (В. Коўтун. Польша, 2007, № 3, с. 11).

Празрыстую натуральную структуру і значэнне маюць у нашай мове найменні на *-ар* (*-яр*) – утварэнні ад назоўнікаў і дзеясловаў: яны абазначаюць асоб паводле аб'екта ці прадукту іх дзейнасці (*пчалаяр, пясняр, разьбяр, сталяр, гандляр, шкляр*) ці асобу – утваральніка дзеяння (*друкар, званар, змагар, лекар, пекар*) (Беларуская граматыка. Ч. 1. Мінск, 1985, с. 229 – 230). Таму сучасны нацыянальны друк актыўна карыстаецца найменнем у форме, адпаведнай нацыянальнай моўнай сістэме (без суфікса *-цель*, неўласцівага беларускай мове): *мысляр*. Вось некаторыя прыклады: *І, не задумаўшыся, не варух-*

нуцца камяні – незразуметыя мысляры (Р. Бардулін. Польша, 1995, № 7, с. 4); *Вучэнням гэтых мысляроў супрацьстаяла пазіцыя Карла Маркса* (А. Дэнні. Гісторыя эканамічнай думкі. Дапаможнік для студэнтаў. Мінск, 1996, с. 6); *Гэта дастаткова сур'ёзная лічба, каб настаўніца да сведчанняў антычных мысляроў з пэўнай увагай* (Т. Шамякіна. Маладосць, 2008, № 10, с. 103); *Сярод улюбёных мысляроў – і нашы сучаснікі ды суайчыннікі* (Маладосць, 2009, № 9, с. 143).

Аналіз беларускіх лексічных адзінак сведчыць пра адмысловасць і багацце нашай мовы – дзівоснага скарбу беларусаў і ўсёй Славіі.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

Мова мастацкіх твораў

Міхаіл ШАЎЧЭНКА

ЭСТЭТЫЧНАЯ ФУНКЦЫЯ КАЛЯРОНІМАЎ У ПРАЗІЧНАЙ МОВЕ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Эстэтычнае ўспрыманне мастацкага слова – з'ява індывідуалізаваная, унікальная ў гісторыі нацыянальнай літаратуры і культуры ў цэлым. Са старонак шматлікіх беларускіх мастацкіх твораў паўстае велічная мінуўшчына нашай краіны з яе нацыянальна-культурнымі вытокамі. Пісьменнікі віртуальна пранікаюць у старадаўнія падзеі і па-майстэрску апісваюць іх герояў, нацыянальны каларыт, этнічную культуру не толькі беларусаў, але і іншых народаў. Пры гэтым аўтары шырока выкарыстоўваюць колеравую палітру, якая міжволі прыцягвае ўвагу чытача і ўздзейнічае на яго эстэтычнае ўяўленне.

Своеасаблівая манера пісьма кожнага аўтара, лексічна-сістэмная арганізацыя іх тэкстаў, у склад якіх арганічна ўваходзяць і каляронімы, даюць магчымасць яскрава ўявіць створаную пісьменнікам карціну свету. Трэба зазначыць, што пры апісанні шырокай гістарычнай панарамы аўтары вельмі часта ўжываюць у лексічнай мікрасістэме колераабазначэнні як сродак стварэння высокамастацкага тэксту.

Мова ў мастацкім творы выступае не толькі як сродак камунікацыі, але і як носьбіт мастацкай вобразнасці. Неабходнасць разгляду стылістычнай функцыі каляронімаў абумоўлена тым, што ў межах мастацкага твора каляронімныя лексемы выконваюць эстэтычную функцыю, уплываюць на свядомасць чытача, спрыяюць фарміраванню мастацкага густу. Як адзначаў нямецкі паэт і навуковец І. Гётэ, у “сваіх самых

агульных элементарных праяўленнях незалежна ад будовы і формаў таго матэрыялу, на паверхні якога мы яго ўспрымаем, колер аказвае пэўнае ўздзеянне на пачуццё зроку, а праз яго і на душу: здольны выклікаць пачуцці, абуджаць эмоцыі” [1, с. 240]. Аналіз колераабазначэнняў без разгляду іх эстэтычнай функцыі ў кантэксце мастацкага твора не дае аб'ектыўнага ўяўлення пра каляронімы як тэкстаўтваральных сродкі. Эстэтычнае значэнне каляронімаў можна вызначыць пры дапамозе мастацкіх тропаў.

Згодна з прыведзенай двухплавонавай характарыстыкай слова на першым плане разглядаецца ўласналексічнае значэнне, а на другім – эстэтычная функцыя. Варта адзначыць, што ў лінгвістыцы і літаратуразнаўстве паняцці *тропаў* блізкія, але нятоесныя. У лінгвістыцы пад *тропам* разумеюць слова “з пераносам значэння” [2, с. 36]. Новае значэнне ўзнікае “на аснове пераносу прымет аднаго прадмета на другі” [2, с. 36]. У межах лінгвістычнага падыходу ў якасці *тропаў* разглядаецца шырокі спектр слоў і словазлучэнняў з пераносным значэннем, як агульнамоўных, так і індывідуальна-аўтарскіх.

З пункту гледжання літаратуразнаўства асноўны акцэнт робіцца на індывідуальна-аўтарскіх асаблівасцях словаўжывання: “Троп – адзін з найважнейшых прыёмаў стварэння мастацкага вобраза ў літаратуры, пры якім слова набывае вельмі актыўны выяўленчы характар, выражае пэўнае пачуццё, эстэтычную ацэнку

Міхаіл Мікалаевіч Шаўчэнка – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук. Дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І. П. Шамякіна. Закончыў Мазырскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя Н. К. Крупскай (1985). Займаецца вывучэннем пытанняў лексікалогіі, дыялекталогіі і метадыкі выкладання беларускай мовы. Мае больш за 40 публікацый. Сярод іх – манаграфія “Рэлігійная лексіка ў беларускай мове”, вучэбны дапаможнік “Практыкум па беларускай мове. Тэставыя заданні” (у сааўтарстве з Л. Мазуркевіч), вучэбна-метадычны дапаможнік “Педагагічная практыка па беларускай мове і літаратуры: для студэнтаў IV і V курсаў філалагічнага факультэта дзённай і завочнай формы навучання” (у сааўтарстве з В. Шаўчэнкай), з’яўляецца адным з сааўтараў вучэбна-метадычнага дапаможніка “Курсавыя працы па сучаснай беларускай мове: тэматыка, бібліяграфія, метадычныя парады”.

жыццёвай з’явы” [3, с. 160]; “Яны [тропы] пашыраюць магчымасці пазнання і адлюстравання жыцця, павялічваюць сэнсавую ёмістасць слова, узбагачаюць мову новымі адценнямі слоў, дапамагаюць пісьменніку ствараць яркія вобразы і праз іх выяўляць сваю ацэнку жыццёвых з’яў, адносіны да іх” [3, с. 160].

Моўныя, або пастаянныя, тропы – “гэта словы і выразы, пераноснае значэнне якіх з’яўляецца агульнаўжывальным” [2, с. 36 – 37]: *Асабліва іхняя зайздрасць і злосць – чорная, няўтольная* [4, с. 333]. Прыведзены фрагмент тэксту ілюструе прыклад выкарыстання каляроніма *чорны* ў пераносным значэнні: ‘нізкі, каварны, подлы’ [5, с. 748].

Індывідуальна-аўтарскія тропы характарызуюцца тым, што не сталі фактам агульнанароднай мовы, а характарызуюць асаблівасці мовы таго ці іншага аўтара [2, с. 37]. З пункту гледжання аналізу выяўленчых магчымасцей каляронімаў найбольшую цікавасць уяўляюць менавіта індывідуальна-аўтарскія тропы, утвораныя пры дапамозе лексем, якія абазначаюць колер.

Пераважная большасць каляронімаў, выкарыстаных у тэксце, належыць да марфалагічнага разраду прыметнікаў. Прыметнікі характарызуюцца тым, што “даюць магчымасць выражаць самыя разнастайныя па сваёй эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўцы прыметы і якасныя рысы прадметаў і з’яў” [2, с. 114]. Кожная часціна мовы мае пэўны набор сінтаксічных функцый. “Асноўная сінтаксічная функцыя прыметніка – быць у сказе значэннем або выказнікам” [6, с. 97]. У лінгвістыцы і літаратуразнаўстве паняцце азначэння можа мець розны змест.

З пункту гледжання мовазнаўства задача азначэння – “індывідуалізаваць прадмет або паняцце, абмежаваць яго аб’ём шляхам расшырэння зместу, адрозніць ад іншых аднародных прадметаў або паняццяў” [2, с. 39]. У літаратуразнаўстве існуе паняцце мастацкага азначэння – эпітэта, які “вобразна характарызуе прадмет, чалавека або жыццёвую з’яву” [3, с. 183] і не выконвае функцыі адрознення, уласцівай

граматычнаму (лагічнаму) азначэнню [2, с. 39]. Эстэтычная функцыя азначэння рэалізуецца ў пэўным кантэксце. Таму любое, “нават самае бязобразнае і неэкспрэсіўнае, азначэнне можа раскрыць схаваныя ў ім стылістычныя патэнцыі, г. зн. выступіць як эпітэт” [2, с. 40].

У тэксце трылогіі “Гаспадары Вялікага княства” В. Іпатавай колеравыя азначэнні выступаюць як самастойныя эпітэты, а таксама ўжываюцца ў складзе іншых мастацкіх тропаў. У прыведзеным фрагменце тэксту “...сонечную раніцу, рыпенне жоўтага вільготнага пяску над паршніямі, росны след цэркаўкі і рыцара...” [4, с. 468] лексема *жоўты* семантычна або сінтаксічна не звязаная – яе выдаленне з тэксту не парушае лагічнай структуры. У лексіка-семантычным радзе эпітэтаў *сонечны, вільготны, росны* каляронім *жоўты* выконвае функцыю апісання адной з прымет аб’екта. У пэўным кантэксце колеравае азначэнне можа выступаць у ролі сталага эпітэта (напрыклад, у апісанні сокала Фалька): *жоўтае пер’е вакол вачэй* [4, с. 374], *жоўтыя колцы пад ягонымі вачыма* [4, с. 347].

Найбольш выразна адметнасць аўтарскага выкарыстання колеравых азначэнняў як сродкаў мастацкай вобразнасці праяўляецца пры супастаўленні фрагментаў твораў розных аўтараў, дзе каляронімы выступаюць у блізкіх кантэктах. Параўнаем апісанні Ганны Чарнушкі ў рамана “Людзі на балоце” І. Мележа і Гайны з рамана “Вяшчун Гедзіміна” В. Іпатавай:

Калі ён уступіў у хату, Ганна ўжо стаяла заплечная, у новай атласнай кофточцы, у чырвоным, з зялёнымі кветчакмі андараку, у чырвоных матчыных чаравіках-паўбоціках. <...> Над белай атласнай кофточкай, у вэлюме так добра, прыгожа віднеецца смуглявасць яе твару... [7, с. 372]. Калі яна, пераадзеўшыся ў каморцы, выйшла ў чырвонай сацінавай кофце, што пералівалася агнём на яе плячах, на грудзях, у белым фартуху... [7, с. 254].

У *блакітнай спадніцы, падшытай белымі шлямамі-карункамі, у белай ільняной коф-*

це, у вяночку з рамонкаў... [4, с. 366]. Тоненькая дзяўчына ў **белай** сукні з накінутым на плечы таксама **белым** ваўняным кабатам... [4, с. 439]. Яна цяпер хадзіла ў адамашкавай сукні, што шчыльна аблягала яе стан, і ў **белым** празрыстым карабліку-вэлюме... [4, с. 372].

У прыведзеных апісаннях святочнага адзення Ганны Чарнушкі выкарыстоўваюцца колеравыя эпітэты *чырвоны, белы, зялёны*. Вольга Іпатава ў партрэтнай характарыстыцы сваёй гераіні ўводзіць у тэкст у асноўным белы колер. Пры знешнім кантэкстуальным супадзенні (апісанне маладых жанчын) на выбар пісьменнікам колеравых эпітэтаў могуць уплываць наступныя фактары: 1) аўтарская задума, адметнасць аўтарскага светабачання; 2) сацыяльнае становішча героя (сялянка – баярская дачка); 3) гістарычная эпоха, у якой адбываецца дзеянне (пачатак ХХ ст. – Сярэднявечча).

Калі ў апісанні знешняга выгляду Ганны Чарнушкі Іван Мележ выкарыстоўвае розныя колераабазначэнні, то ў характарыстыцы Гайны белы колер становіцца вызначальным, выступае як неад’емная частка мастацкага вобраза.

Замацаванне пэўнага колеравага азначэння за героем уласціва мастацкаму стылю як В. Іпатавай, так і І. Мележа. Параўнаем апісанне вачэй Ганны Чарнушкі і Гайны:

*Як і раней, не было, здавалася, такой хвіліны, каб вочы яе, вільготна-цёмныя, падобныя на спелыя вішні, былі абыякавыя, нудлівыя... <...> У іх таксама ж нешта таілася, у чужоўных **вішнёва-чорных** вачах [7, с. 37]. Ганна ж не магла **вішнёвых** воч сваіх адарваць ад люстра, ашчасліўленая, замілаваная... [7, с. 282].*

Уся яна [Гайна] была нейкая не свая: **фіялкавыя** вочы заслі, рукі млява ляжалі на каленях [4, с. 440]. Яна глядзела на мяне ветліва, але ў **фіялкавых** вачах была і цікаўнасць [4, с. 366]. Згадка прыходзіць раптоўна – у жанчыны з майго сну вочы такія ж, як у дзяўчыны, што стаіць насупраць трона і слухае, як княгіня Еўна прамаўляе ласкавыя словы да ейнага бацькі: вялікія, **колеру ранішніх братак-фіялак**, што рассыпаліся па схіле ўзгоркаў [4, с. 329].

Фларыстычныя лексемы ў творах І. Мележа і В. Іпатавай могуць адносіцца да прыметнікаў (*вішнёвы, фіялкавы*) або назоўнікаў са значэннем колеру (*вішня, браткі-фіялкі*). Апісальныя сінтаксічныя канструкцыі прысутнічаюць у творах абодвух аўтараў: ‘падобныя на спелыя вішні’ – ‘чыя вочы нагадваюць колерам браткі’. Асноўнае адрозненне заключаецца ў выбары фларыстычнай лексемы.

Колеравыя лексемы могуць выступаць у ролі “свабодных” эпітэтаў або могуць быць уключа-

нымі ў склад метафар і параўнанняў. Метафара – “перанос назвы аднаго прадмета на другі на аснове падабенства іх прымет” [2, с. 37]; “від тропа, у якім уласцівасці адной з’явы пераносяцца на другую па прычыпу ўпадабнення” [3, с. 99]. Часам метафару характарызуюць як скарачанае параўнанне [2, с. 37]. “Параўнанне лічыцца адным з этапаў утварэння метафары, кірункам далейшага развіцця і семантычных пераўтварэнняў слова. Стабільнасць і ўстойлівасць асацыятыўных сувязяў спрыяюць рэдукцыі экспліцытнага параўнання ў метафару” [8, с. 29].

У структуры аўтарскіх метафар каляронімы выступаюць у розных марфалагічных варыянтах: *Бывала, што людзі праляталі праз **чырвоное пекла** так хутка, што на іх амаль не заставалася слядоў [4, с. 405]; Зараніца расекла сваім мячом цемру, і ў шчыліну **хлынуў багрэц** [4, с. 388]; ...І цэлы дзень вілася **шэрай змяй** чарга на дармавое [4, с. 468].*

Каляронімы-прыметнікі, якія ўваходзяць у склад метафарычных спалучэнняў, надаюць аўтарскаму стылю большую вобразнасць, дапамагаюць стварыць вобразна-экспрэсіўную характарыстыку з’яў рэчаіснасці: *Зоркі буйнымі **чырвона-жоўтым** кроплямі бурштыну вісели над намі [4, с. 400]. Мастацкае азначэнне **чырвона-жоўтым** удакладняе, дэталізуе пейзаж, надае метафары выразнасць. Без дадатковага колеравага азначэння сэнс метафарычнага словазлучэння губляе пэўнасць, паколькі “метафарызацыя будзецца на вельмі акрэсленым і дакладным разуменні пераноснага сэнсу слова” [2, с. 38]. Тым часам багі кінулі **златых зярнятак** на **цёмна-сіні** **покрыў неба**, кажан прашаласцеў проста ля маёй рукі, куцінула сава [4, с. 332]. Метафарычная канструкцыя **златых зярнятак** ужываецца як сінонім да лексемы *зоркі*. Аб’ект параўнання не называецца. Каляронім *златы* характарызуе аснову для пераносу назвы (колера, а не форма). Метафарычнае словазлучэнне *покрыў неба* без колеравага азначэння ў значнай меры страчвае вобразнасць, яго выяўленчая функцыя паслабляецца.*

Для вызначэння спецыфікі выкарыстання каляронімаў у складзе аўтарскіх метафар мы лічым мэтазгодным параўнаць некаторыя фрагменты тэксту рамана “Вяшчун Гедзіміна” з фрагментамі твораў іншых аўтараў, дзе прысутнічаюць метафарычныя апісанні снегу:

*Снег **белы** мёртва сцэлеца / **Пасцеляй** **грабавой**... [10, с. 72]. Снег **пацэрушыў** **трохі** і **перастаў**. **Вецер** за дзень **вымеў** **белую муку**, **пазаганяў** яе на **шчылінах**, на **закутках**. **Яркія белыя***

пасы і латкі толькі дзе-нідзе пярэцілі пану-расць двароў і агародаў [11, с. 5].

Граміцы – гэта ягонае свята, свята грому і ачышчэння, вясны і бурлівых сіл матухны-Зямлі, якая яшчэ не абудзілася, але ўжо адплюшчыла вочы пасля доўгага зімовага сну і пацягваецца пад **бялюткай зімовай коўдрай**... [4, с. 388]. На свежы курган Давыда завая паклала **белы каптур**... [4, с. 471].

У творах розных аўтараў можна вылучыць сродкі мастацкай вобразнасці, якія адрозніваюцца сваёй арыгінальнасцю або з’яўляюцца традыцыйнымі для беларускага мастацтва слова і набываюць спецыфічныя рысы, уласцівыя стылю пісьменніка. Аўтарскія метафары выражаюць асаблівасці светаўспрымання пісьменніка як творцы, мастака слова, адлюстроўваюць спецыфіку вобразнага мыслення. Так, у мастацкай карціне свету В. Іпатавай каляронім **белы** ў метафарычным апісанні снегу спалучаецца з назоўнікамі **каптур, коўдра**.

Вышэйпрыведзеныя прыклады ўжывання каляронімаў у якасці сродкаў мастацкай вобразнасці не раскрываюць у поўнай меры іх стылістычную функцыю. Прааналізуем завершаны фрагмент тэксту, які згодна з кантэкстам павінен адлюстроўваць трагізм, вострыя душэўныя перажыванні. Пры гэтым неабходна звярнуць увагу на выяўленчую ролю каляронімаў у межах пісьмовага выказвання. Менавіта ў тэксце (“аб’яднанай сэнсавай сувяззю паслядоўнасці моўных адзінак” [2, с. 217]) яны найбольш поўна выяўляюць свае стылістычныя патэнцыі.

*Давыд сядзеў, абхапіўшы галаву рукамі. Княгіня Еўна плакала, бялюткае празрыстае покрыва на яе намітцы жалобна схілілася над **ружовым** тварам. Князеўны спалохана туліліся ля яе. Альдона трымала за руку Офку, на **бледным** тварыку яе рэзка **чарнелі** бровы, вочы **пачырванелі**. Кейстут сядзеў у нагах бацькі, на лавачцы, у **чырвонай** кашулі, на ёй **цямнелі** плямы поту – відаць, займаўся фехтаваннем [4, с. 436].*

У прыведзеным фрагменце колераабазначэнні выконваюць тэкстаўтваральную функцыю. Каляронімы **чарнелі, пачырванелі** і люксонім **цямнелі** ўваходзяць у шэраг дзеясловаў, якія ўтвараюць статычны малюнак і абазначаюць стан, працяглае дзеянне ў часе: **сядзеў – плакала – туліліся – трымала – чарнелі – пачырванелі – сядзеў – цямнелі**. Каляронімы-дзеясловы абазначаюць прымету праз дзеянне, ствараючы вобразнае партрэтнае апісанне. Параўн.: **чарнелі бровы – чорныя бровы**. Назоўнік **бровы** (утваральнік дзеяння) набывае большую вобразнасць у спалучэнні з дзеясловам. Лексема **чарнелі** звязвае колеравую прымету з канкрэтным моман-

там у мінулым. Каляронім **пачырванелі** характарызуе вочы ў сувязі з псіхалагічным станам гераіні. Каляронімы даюць эмацыянальную характарыстыку герояў, набываюць сэнсавую сувязь з лексемамі **жалобна, спалохана, плакала**. Ад светлых, няяркіх фарбаў (**бялюткі, ружовы, бледны**) аўтар пераходзіць да больш насычаных колераў (**чарнелі, пачырванелі, чырвонай, цямнелі**), ствараючы эфект кантрасту, “проціпастаўлення характараў, абставін, карцін” [2, с. 76].

Эстэтычная функцыя названых каляронімаў спалучаецца з функцыяй тэкстаўтваральнай. Каляронімы-дзеясловы як моўныя адзінкі нясуць значную семантычную нагрузку. Аднолькавыя часавыя формы дзеясловаў выступаюць як сродак граматычнай сувязі паміж сказамі ў тэксце. Выкарыстанне каляронімаў у якасці сродкаў вобразнасці ў тэкстах нацыянальнай мастацкай літаратуры – адна з вызначальных рыс індывідуальна-аўтарскага стылю. У шэрагу выпадкаў мы назіраем спецыфічныя мастацкія тропы, якія адлюстроўваюць непаўторнасць, адметнасць мыслення аўтара, асаблівасці яго светабачання. Пры гэтым захоўваецца сувязь з традыцыямі мастацкага пісьма, якія склаліся ў літаратуры раней. Тым не менш, выкарыстоўваючы некаторыя традыцыйныя ўзоры пераносу значэння лексем на аснове колеру, пісьменнікі ўводзяць у структуру мастацкіх тропак індывідуальна-аўтарскія элементы, раскрываючы патэнцыяльныя выяўленчыя магчымасці каляронімаў.

Спіс літаратуры

1. Гётэ, И. В. Об искусстве / И. В. Гётэ. – М. : Просвещение, 1975. – 240 с.
2. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка беларускай мовы : вучэб. дапаможнік для факультэтаў журналістыкі / М. Я. Цікоцкі. – Мінск : Універсітэцкае, 1995. – 294 с.
3. Лазарук, М. А. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў : дапаможнік для настаўнікаў / М. А. Лазарук, А. Я. Ленсу. – Мінск : Нар. асвета, 1983. – 191 с.
4. Іпатава, В. Альгердава дзіда : раманы / В. Іпатава. – Мінск : Беллітфонд, 2002. – 608 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія : вучэб. дапаможнік / Н. В. Гаўрош [і інш.]; пад агульн. рэд. праф. М. С. Яўневіча. – Мінск : Выд. У. М. Скакун, 1997. – 288 с.
7. Мележ, І. Людзі на балоце : раманы / І. Мележ. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 400 с.
8. Старычонак, В. Чытаць лісты “на серабры бярозавай кары” : Каларатыўныя метафары / В. Старычонак // Роднае слова. – 2006. – № 2. – С. 29 – 31.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1984.
10. Купала, Я. Вершы і паэмы / Я. Купала. – Мінск : Маст. літ., 1982. – 431 с.
11. Мележ, І. Завей, снежань : раман / І. Мележ. – Мінск : Маст. літ., 1992. – 240 с.

СІНАНІМІЯ БЕЛАРУСКІХ ТЭРМІНАЎ ЛЕКСІКАЛОГІІ І СТЫЛІСТЫКІ

НА МАТЭРЫЯЛЕ “СЛОЎНІКА СЛАВЯНСКОЙ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ”

1. Ці ўласціва тэрміналогіям сінанімія?

Вар’іраванне моўных значэнняў і формаў – пастаянны працэс у штодзённым жыцці мовы; гэта “спосаб існавання і функцыянавання ўсіх без выключэння адзінак мовы, які мае спецыфічныя рысы ў межах кожнага ўзроўню” [1, с. 31]. Варыятыўнасць як уласцівасць мовы праяўляецца ў тым, што кожная адзінка мовы (фанема, марфема, слова, сказ) існуе ў маўленні ў шэрагу варыянтаў.

У дачыненні да лексічнага ўзроўню ўсе магчымыя варыянты нярэдка адрозніваюць у залежнасці ад ступені разыходжання ў форме слоў, таму некаторыя даследчыкі ўжываюць розныя найменні для розных відаў ці тыпаў варыянтаў: словы-сінонімы, варыянты слова, словы-дублеты. Што тычыцца варыянтаў слова, то звычайна вылучаюць акцэнталагічныя (*ласкавасць* – *ласкавасць*), фанетычныя (*востры* – *гостры*), словаўтваральныя (*прарочы* – *прароцкі*), граматычныя (*зал* – *зала*, *санаторый* – *санаторыя*). У слоўніках беларускай мовы лексічныя варыянты падаюцца ў радку загаловачнага слова або ў слоўнікавым артыкуле, калі значэнне аднаго варыянта тлумачыцца праз другі варыянт, напрыклад: “*Прэфікс*. Тое, што і *прыстаўка*” [2, т. 4, с. 509].

Сінанімія часам разглядаецца як найбольш перспектыўны від вар’іравання формы слоў. Так, В. Ахманова назвала сінанімію мяжой фанетычнага і марфалагічнага вар’іравання слова [3, с. 192]. Сярод сінанімаў вылучаюць наступныя падгрупы: поўныя (сінонімы на аснове семантычнай тоеснасці, значэнні такіх слоў цалкам супадаюць), частковыя, градуальныя, ідэаграфічныя, стылістычныя, аказіянальныя.

У межах слова найбольш моцныя адрозненні ў плане выражэння характэрныя для словаўтваральных сінанімаў: *ваўчыха* – *ваўчыца* (у слоўніку падаюцца абодва варыянты, але тлумачэнне даецца ў артыкуле “*Ваўчыца*”): “*Ваўчыха*, -і, ДМ-чысе, ж. Тое, што і *ваўчыца*” [2, т. 1, с. 471]. Сінонімы, якія адрозніваюцца сваімі асновамі, а не толькі афіксамі, – гэта ўжо не варыянты пэўнага слова, а розныя словы (*лінгвістыка* – *мовазнаўства*).

Пытанне пра варыянтнасць слова вельмі істотнае для тэрміналогіі. Варыянтнасць – непаз-

бежная рыса тэрміналогіі, асабліва тэрміналогіі з доўгай гісторыяй развіцця, працяглым функцыянаваннем тэрмінаў, з рознымі ступенямі іх актыўнасці. Варыянтнасць – адна з праяў актыўнасці тэрміна (побач з такімі праявамі актыўнасці, як мнагазначнасць, здольнасць да словаўтварэння, лёгкасць утварэння словаспалучэнняў, а таксама шырокая прадстаўленасць у фразеалогіі) [4]. Тэрмін тым актыўней, чым больш у яго значэнняў і вытворных слоў, чым шырэйшая і разнастайнейшая яго словаспалучальнасць, чым больш тэрмінаў уключаюць яго ў якасці кампанента.

Ці можна называць варыянты тэрміна сінанімамі? Звычайна з’ява сінаніміі звязваецца з наяўнасцю блізкіх, падобных значэнняў, якія маюць лексічныя адзінкі агульнаўжывальнай лексікі. Пад тэрмінамі-сінонімамі разумеюць тэрміны з ідэнтычнымі, аднолькавымі значэннямі. Такія тэрміны называюць таксама дублетами. У дачыненні да прафесіянальнага маўлення слова *дублет* мае значэнне ‘адзін з тэрмінаў, якія называюць адзін і той жа навуковы аб’ект ці выражаюць адно і тое ж навуковае паняцце’ [5, с. 13]. На нашу думку, лагічна лічыць такія тэрміны поўнымі сінанімамі, бо яны цалкам супадаюць па значэнні і ўжыванні, ці проста тэрміналагічнымі сінанімамі, якія па-рознаму называюць навуковае паняцце.

Важна разгледзець пытанне варыянтнасці ў дачыненні да тэрміналогіі мовазнаўства, паколькі яе значная частка, найбольш укаранёная ў культуру, мае вялікую адукацыйную значнасць, бо выкарыстоўваецца пры вывучэнні роднай і іншых моў. Варыянты лінгвістычных тэрмінаў пададзены ў навуковых і навукова-папулярных тэкстах, у падручніках па розных мовазнаўчых дысцыплінах для школьнікаў і студэнтаў, у школьных граматыках. Яны ўваходзяць таксама ў лінгвістычныя і энцыклапедычныя слоўнікі і даведнікі.

2. Беларускія тэрміны-сінонімы ў “Слоўніку славянскай лінгвістычнай тэрміналогіі”. У 1960 г. Міжнародны камітэт славістаў (МКС) прыняў рашэнне пра стварэнне “Слоўніка славянскай лінгвістычнай тэрміналогіі” [6]. Вынікам працы Міжнароднай тэрміналагічнай камісіі пры МКС і тэрміналагічных камісій

славянскіх краін стаў шматмоўны “Слоўнік славянскай лінгвістычнай тэрміналогіі” (далей SSLT) у двух тамах, які быў апублікаваны ў Празе ў 1977 і 1979 г. У гэтым унікальным лексікаграфічным выданні змешчаны тэрміны для 2266 паняццяў мовазнаўства на ўсіх славянскіх мовах, а таксама на англійскай, французскай і нямецкай. У першым томе тэрміны згрупаваны па дзевяці раздзелах у адпаведнасці са структурай мовазнаўства (як яна бачылася на той час): 1) тэрміны агульналінгвістычнага характару; 2) фанетычныя і фаналагічныя тэрміны; 3) тэрміны графікі; 4) лексічныя і фразеалагічныя тэрміны; 5) часцінамоўныя тэрміны; 6) граматычныя і словаўтваральныя тэрміны; 7) сінтаксічныя тэрміны; 8) стылістычныя тэрміны; 9) тэрміны мовазнаўства і метадаў даследавання мовы, якія ў 1970-я гг. успрымаліся як новыя тэрміны мовазнаўства. У другім томе тэрміны групуюцца па асобных мовах у алфавітным парадку.

Над беларускай часткай слоўніка працавала беларуская тэрміналагічная камісія пад кіраўніцтвам тагачаснага дырэктара акадэмічнага Інстытута мовазнаўства М. Судніка. У камісію таксама ўваходзілі А. Кісялеўскі, І. Лучыц-Федарэц, А. Міхневіч, А. Падлужны, Г. Цыхун. Камісія імкнулася ўзважана паказаць у SSLT усю беларускую тэрміналогію мовазнаўства: традыцыйныя тэрміны і тэрміны, якія толькі ўваходзілі ў шырокае ўжыванне.

Адзін радок у SSLT адпавядае аднаму лінгвістычнаму паняццю, якому ў той ці іншай мове можа адпавядаць розная колькасць тэрмінаў. У выпадку, калі адна форма тэрміна выкарыстоўваецца для абазначэння некалькіх лінгвістычных паняццяў (мнагазначная ці мае амонімы), яна падаецца ў адпаведных пазіцыях паняццёвай сістэмы (у адпаведным раздзеле) і суправаджаецца лічбавым індэксам пасля тэрміна, напрыклад два тэрміны-амонімы: *слоўнік*¹ у значэнні ‘сукупнасць слоў той ці іншай мовы’ і *слоўнік*² у значэнні ‘зборнік слоў’. Тэрміны-амонімы размешчаны на сваіх тэматычных месцах (*слоўнік*¹ – у першым радку раздзела “Лексікалогія”, *слоўнік*² – у падраздзеле, дзе змешчаны тэрміны лексікаграфіі).

Разгледзім далей беларускія тэрміны лексікалогіі і стылістыкі, уключаныя ў SSLT. У чацвёртым раздзеле “Слоўнікавы склад мовы” пададзены беларускія тэрміны для 204 паняццяў лексікалогіі, з іх 40 паняццяў (20%) маюць не адно найменне, а некалькі: два (напрыклад: *лексэма* – *лексічная адзінка*), тры (*тэрмін* – *спецыяльная назва* – *спецыяльнае найменне*) або чатыры (*лексіка* – *слоўнікавы склад* – *лексічны фонд* –

*слоўнік*¹ у значэнні ‘сукупнасць слоў той ці іншай мовы’). Са 136 паняццяў у раздзеле “Стылістыка” 17 (12,5%) таксама маюць два ці тры абазначэнні, напрыклад: *штамп* – *шаблон*, *увасабленне* – *персаніфікацыя* – *антрапамарфізацыя*.

Колькасныя суадносіны беларускіх безварыянтных і варыятыўных абазначэнняў паняццяў лексікалогіі і стылістыкі, уключаных у SSLT, паказаны ў табліцы 1.

Фактычна варыятыўнасць лінгвістычнай тэрміналогіі значна шырэйшая, але ў адпаведнасці з мэтай SSLT не ўсе варыянты змяшчаліся ў слоўніку. Так, беларуская тэрміналагічная камісія не ўключала ў слоўнік вузкаспецыяльныя тэрміны. У слоўнік таксама ўключаліся некаторыя тэрміны, якія не рэкамендуюцца для ўжывання (у выданні ў сінанімічных радах такія тэрміны падаюцца ў двайных квадратных дужках).

3. Чым адрозніваюцца варыянтныя беларускія тэрміны лексікалогіі і стылістыкі? Варыянты тэрмінаў лексікалогіі і стылістыкі, якія ўваходзяць у сінанімічныя рады, прадстаўленыя ў беларускай частцы SSLT, адрозніваюцца па паходжанні абазначэнняў і па іх складанасці. У залежнасці ад таго, чым адрозніваюцца тэрміны-варыянты (паходжанне ці складанасць тэрмінаў), сінанімічныя рады можна падзяліць на некалькі тыпаў: 1) сінанімічныя рады, у склад якіх уваходзяць уласнабеларускія тэрміны і тэрміны-запазычаныя [ці тэрміны, у склад якіх уваходзіць слова (ці словы) з запазычанай утваральнай асновай (гл. раздзел 3.1)]; 2) сінанімічныя рады, у склад якіх уваходзяць аднаслоўныя і шматслоўныя абазначэнні (падрабязна разглядаюцца ў раздзеле 3.2). Да гэтых двух тыпаў адносіцца большасць сінанімічных радоў у разгледжаных групах тэрмінаў (61% ад усіх тыпаў, якія можна вылучыць на аснове спалучэння прыкмет паходжання і складанасці).

Менш тыповыя сінанімічныя рады ўключаюць неаднаслоўныя тэрміны блізкага паходжання (абодва тэрміны беларускія ці абодва – запазычаныя, 19% ад усіх тыпаў), тэрміны-словазлучэнні, якія не маюць аднаслоўных варыянтаў і ўключаюць кампаненты як уласнабеларускія, так і з запазычанай асновай (11%), а таксама аднаслоўныя тэрміны блізкага паходжання (9%). Пра іх гаворка пойдзе ў раздзеле 3.3.

3.1. Сінанімія ўласнабеларускіх тэрмінаў і тэрмінаў, у складзе якіх ёсць слова (ці словы) з запазычанай словаўтваральнай асновай. У гэтым тыпе сінанімічных радоў абазначэнняў можна вылучыць некалькі падтыпаў:

Табліца 1. Колькасняя суадносіны беларускіх безварыянтных і варыятыўных абазначэнняў у “Слоўніку славянскай лінгвістычнай тэрміналогіі” па раздзелах “Слоўнікавы склад мовы” і “Стылістыка”.

Раздзел SSLT	Колькасць паняццяў	Колькасць паняццяў, для якіх SSLT прыводзіць беларускія тэрміны	Агульная колькасць тэрмінаў (асобных лексем і словазлучэнняў)	Колькасць тэрмінаў, якія прыводзяцца без варыянтаў	Колькасць сі-нанімічных радоў тэрмінаў
Слоўнікавы склад мовы	207	204	276	191	40
Стылістыка	138	136	154	119	17

1) пары аднаслоўных тэрмінаў, напрыклад: *індэкс – наказальнік* [слоў], *мілагучнасць – эўфонія*; 2) сінанімічныя рады, у складзе якіх варыянтам запазычанага тэрміна з’яўляецца тэрмін-словазлучэнне, якое а) складаецца з уласнабеларускіх слоў, напрыклад: *вуглярызм – брыдкае слова*; б) уключае як беларускае слова (словы), так і слова (словы) з запазычанай асновай, напрыклад: *інтэрнацыяналізм – інтэрнацыянальнае слова*. Аднаслоўныя запазычаныя тэрміны ці словы з запазычанай асновай, што ўваходзяць у склад тэрмінаў-словазлучэнняў, у большасці з’яўляюцца інтэрнацыяналізмамі, у структуры якіх ёсць марфемы грэчаскага ці лацінскага паходжання.

3.2. Сінанімія аднаслоўных і шматслоўных беларускіх тэрмінаў лексікалогіі і стылістыкі. У складзе значнай колькасці сінанімічных радоў тэрміны лексікалогіі і стылістыкі могуць супрацьпастаўляцца паводле складанасці як аднаслоўныя і неаднаслоўныя найменні. Улічваючы паходжанне аднаслоўных тэрмінаў, а таксама кампанентаў тэрмінаў-словазлучэнняў, у гэтым тыпе сінанімічных радоў можна таксама вылучыць падтыпы: 1) пары, у якіх варыянтам аднаслоўнага запазычанага тэрміна з’яўляецца тэрмін-словазлучэнне з кампанентам, які мае запазычаную аснову, напрыклад: *аргатызм – аргатычнае слова*; 2) пары, у якіх варыянтам аднаслоўнага запазычанага тэрміна з’яўляецца тэрмін-словазлучэнне, які складаецца з уласнабеларускіх слоў, напрыклад: *рээстр – спіс слоў*; 3) пары, у якіх варыянтам аднаслоўнага беларускага тэрміна з’яўляецца тэрмін-словазлучэнне з кампанентам (кампанентамі), што мае запазычаную аснову, напрыклад: *слоўнік¹ – лексічны фонд*; 4) пары, у якіх варыянтам аднаслоўнага беларускага тэрміна з’яўляецца тэрмін-словазлучэнне, які складаецца з уласнабеларускіх слоў, напрыклад: *слоўнік¹ – слоўнікавы склад*.

Вызначаныя два тыпы варыянтных абазначэнняў перасякаюцца. У некаторых сінанімічных радах тэрміны супрацьпастаўляюцца і паводле паходжання, і паводле колькаснага складу, напрыклад у парах *экземпліфікацыя – тлума-*

чэнне пры дапамозе прыкладу, амафон – гукавы амонім, наказальнік [слоў] – індэкс, неалагізм¹ – новае слова.

Дамінаванне вызначаных тыпаў сінанімічных груп, тэрміны ў якіх супрацьпастаўляюцца па прыкметах “запазычанне – беларускае слова” і “аднаслоўнасць – неаднаслоўнасць”, адлюстроўвае важныя тэндэнцыі ў развіцці тэрміналогіі. З аднаго боку, у выніку даўно заўважанай тэндэнцыі да інтэрнацыяналізацыі навуковай тэрміналогіі, уніфікацыі тэрмінаў адбываецца мэтанакіраванае папаўненне фонду інтэрнацыянальных тэрмінаў у розных мовах. З другога боку, адной з “пажаданых” якасцей тэрміна застаецца матываванасць, празрыстасць унутранай формы, характэрная для “сваямоўных” тэрмінаў. З гэтай прычыны тэрміны-запазычанні часцей ужываюцца ў навуковай лінгвістычнай літаратуры, а іх “празрыстыя” беларускія варыянты – у школьных падручніках. Шырокая прадстаўленасць такіх сінонімаў у SSLT значна павышае яго запатрабаванасць не толькі для навукоўцаў, але і для школьных выкладчыкаў мовы. Тэндэнцыі да збыткоўнасці, да максімальнай празрыстасці ўнутранай формы тэрміна, тэндэнцыя да эканоміі моўных сродкаў адлюстроўваюцца ў наяўнасці ў тэрміналогіі такіх сінанімічных пар, дзе аднаслоўны тэрмін суадносіцца з тэрмінам-фраземай, напрыклад: *экземпліфікацыя – тлумацэнне пры дапамозе прыкладу*. Тэндэнцыя да уніфікацыі тэрміналогіі праяўляецца ва ўжыванні аднаслоўных інтэрнацыяналізмаў замест словазлучэнняў (напрыклад: *рээстр – спіс слоў*).

3.3. Віды сінанімічных радоў беларускіх тэрмінаў лексікалогіі і стылістыкі, якія вылучаюцца на аснове спалучэння прыкмет “запазычанне – беларускае слова” і “аднаслоўнасць – неаднаслоўнасць”. У раздзелах SSLT “Слоўнікавы склад мовы” і “Стылістыка” прадстаўлены тыпы сінанімічных груп, што вылучаюцца на аснове спалучэння прыкмет “запазычанне – беларускае слова” і “аднаслоўнасць – неаднаслоўнасць”: 1) сінанімічныя групы, у якія ўваходзяць толькі неаднаслоўныя тэрміны блізкага паходжання (19%): тэрміны з кампанента-

Табліца 2. Колькасныя суадносіны паміж тыпамі сінанімічных радоў беларускіх тэрмінаў лексікалогіі і стылістыкі ў “Слоўніку славянскай лінгвістычнай тэрміналогіі”.

№ п/п	Тыпы радоў варыянтных тэрмінаў	Тэрміны лексікалогіі	Тэрміны стылістыкі	Ранг тыпу па прадуктыўнасці
		Прыклады і колькасць радоў	Прыклады і колькасць радоў	
1.	Уласнабеларускія тэрміны і тэрміны, у складзе якіх ёсць слова (ці словы) з запазычанай словаўтваральнай асновай	<i>наватвор – неалагізм, слоўнік¹ – лексічны фонд</i> (16)	<i>мілагучнасць – эўфанія</i> (8)	24 (I)
2.	Аднаслоўныя і неаднаслоўныя тэрміны	<i>інтэрнацыяналізм – інтэрнацыянальнае слова</i> (17)	<i>інфармацыя¹ – простае паведамленне</i> (1)	18 (II)
3.	Неаднаслоўныя тэрміны блізкага паходжання	<i>слова роднай мовы – роднае слова</i> (13)	–	13 (III)
4.	Неаднаслоўныя тэрміны з уласнабеларускімі і запазычанымі кампанентамі	<i>наменклатурная назва – наменклатурнае найменне</i> (3)	<i>кампазіцыйна-стылістычны прыём – кампазіцыйна-стылістычны спосаб</i> (5)	8 (IV)
5.	Аднаслоўныя тэрміны блізкага паходжання	<i>найменне – назва</i> (1)	<i>штамп – шаблон</i> (5)	6 (V)

мі з “хатняй” асновай, напрыклад: *слова роднай мовы – роднае слова, аднаслоўная назва – аднаслоўнае найменне*; 2) сінанімічныя групы, у якія ўваходзяць толькі неаднаслоўныя тэрміны, у складзе якіх ёсць кампаненты як беларускага паходжання, так і з запазычанай асновай (11%), напрыклад: *наменклатурная назва – наменклатурнае найменне, тэматычны слоўнік – ідэаграфічны слоўнік*; 3) сінанімічныя групы, у якія ўваходзяць толькі аднаслоўныя тэрміны блізкага паходжання (9%): а) беларускія тэрміны, напрыклад: *найменне – назва, пералічэнне – пералік*; б) запазычаныя тэрміны, напрыклад: *штамп – шаблон*.

Існаванне такіх сінанімічных радоў тэрмінаў здаецца менш апраўданым, чым існаванне сінанімічных радоў, якія адносяцца да тыпаў, разгледжаных у раздзелах 3.1 і 3.2. Тэрміны-словазлучэнні, што называюць адно і тое ж лінгвістычнае паняцце, не маюць перавагі аднаслоўнасці. Калі абодва тэрміны сінанімічнага рада – запазычаныя, то нельга вылучыць пераважны варыянт паводле празрыстасці ўнутранай формы, зразумеласці тэрміна, яго “хатняга” характару.

У табліцы 2 паказаны тыпы сінанімічных радоў беларускіх тэрмінаў лексікалогіі і стылістыкі, змешчаныя ў пражскім слоўніку SSLT. Як бачым, у табліцы аб’яднаны тыпы з улікам характарыстыкі тэрмінаў паводле паходжання і складанасці абазначэнняў.

4. Тэндэнцыі развіцця лінгвістычнай тэрміналогіі, адлюстраваныя ў варыянтнасці беларускіх тэрмінаў лексікалогіі і стылістыкі. Варыянтнасць у лінгвістычнай тэрміналогіі – невыпадковая і не небяспечная з’ява. Гэта

не сведчанне недасканаласці тэрмінасістэмы, а праява яе жывога характару і следства інтэнсіўнага ўжывання ў маўленні. Разгледжаныя розныя тыпы сінанімічных радоў беларускіх тэрмінаў лексікалогіі і стылістыкі адлюстроўваюць тэндэнцыі: 1) да інтэрнацыяналізацыі лінгвістычнай тэрміналогіі; 2) да уніфікацыі тэрміналогіі лінгвістыкі; 3) да захавання традыцыйных матываваных тэрмінаў у школьнай практыцы; 4) да эканоміі моўных сродкаў.

Спіс літаратуры

1. Солнцев, В. М. Вариативность как общее свойство языковой системы / В. М. Солнцев // Вопросы языкознания. – 1984. – № 2. – С. 31 – 42.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1984.
3. Ахманова, О. С. Фонетическое и морфологическое варьирование слова и синонимия как предел такого варьирования / О. С. Ахманова // Очерки по общей и русской лексикологии. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во МП РСФСР, 1957. – С. 192 – 233.
4. Москович, В. А. Статистика и семантика : Опыт статистического анализа семантического поля / В. А. Москович. – М. : Наука, 1969. – 304 с.
5. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 2-е изд., стереот. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 569 с.
6. Slovník Slovanské Linguistické Terminologie : 2 t. / prof. dr. Alois Jedlička (ved. redaktor). – Praha : Academia Praha, 1977 – 1979.

Галіна ЖУКАВА,
аспірантка кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Артыкул рэкамендаваны да друку доктарам філалагічных навук Н. Мячкоўскай.

АКСІЯЛАГІЧНАЕ ПАНЯЦЦЕ “НАДЗЕЯ” ВА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Актуальнасць лінгвістычных даследаванняў, якія прысвечаны нацыянальна-культурным своеасаблівасцям мовы, абумоўлена антрапацэнтрычнай парадыгмай сучаснага мовазнаўства. Даследаванні моўнай карціны свету, а менавіта яе аксіялагічнага аспекту, спрыяе вызначэнню ступені значнасці маральна-этычных канстантаў для таго ці іншага народа, а таксама адрозненняў у іх разуменні.

Семантычны цэнтр трыадзінага комплексу універсальных чалавечых каштоўнасцей “вера, надзея, любоў” – паняцце “надзея”, якое падаецца ў хрысціянстве як адна з асноўных дабрачыннасцей. У яе змест укладаецца спадзяванне на справядлівы суд Хрыста і будучае ўратаванне. Галоўныя прыметы сэнсу лексемы *надзея* – гэта жаданне і чаканне нечага добрага, якое грунтуецца на нязменна прысутнай у душы ўпэўненасці ў магчымасці ажыццяўлення жаданага. На думку псіхалагаў, “чалавек можа верыць ці не верыць, любіць ці не любіць, але не спадзявацца на лепшую будучыню ён не можа. Індывід духоўна жыве шэрагам надзей, якія заўсёды прысутнічаюць у яго свядомасці і змяняюць адна адну” [7, с. 199 – 200].

Доўгі час паняцце “надзея” заставалася па-за ўвагай даследчыкаў: многія навукоўцы (Ю. Сцяпанаў, А. Вяжбіцкая, А. Шмялёў) не разглядалі яго ў сваіх работах. Напрыклад, Ю. Сцяпанаў не далучыў “надзею” да ліку канстантаў рускай культуры [15], А. Вяжбіцкая таксама не аднесла гэтае паняцце да спецыфічных рускіх канцэптаў [2]. Выключэннем было апісанне А. Шмялёвым рускага нацыянальнага канцэпту “авось”, які можна разглядаць і як пэўную частку паняцця “надзея” [17]. Аднак у апошні час *надзея* стала аб’ектам даследавання такіх лінгвістаў, як Э. Лассан [6], А. Круглікава [5], А. Мошына [10]. Н. Лук’янава далучае паняцце “надзея” да ліку абавязковых універсальных канцэптаў, характэрных для культуры любога народа [8, с. 214].

Прааналізуем і параўнаем лексікаграфічную рэпрэзентацыю паняцця “надзея” ў старажытнарускай мове і блізкароднасных усходнеславянскіх мовах (беларускай, рускай, украінскай), пачынаючы з перыяду іх станаўлення да сучаснасці.

Неабходна адзначыць, што ва ўсходнеславянскіх мовах захаваліся два варыянты прадстаўлення паняцця “надзея” – спрадвечнае *надежа* (з праславянскага **naděja*) і стараславянскае запазычанае *надежда* (з праславянскага **nadedja*).

У старажытнарускай мове (IX – XIII стст.), агульнай для трох усходнеславянскіх моў, паняцце

“надзея” магло перадавацца некалькімі словамі: *наде(ть)жа, наде(ть)жда(я), надѣя, надѣяниѣ*. “Словарь русского языка XI – XVII вв.” фіксуе спрадвечнае *надежа* і запазычанае *надежда(я)* з ідэнтычнай семантыкай: 1. ‘надзея, спадзяванне’ ([Старец] *ѣла ему [Феофану]: стѣди въ врьтѣпѣ моемъ и надежю имамъ къ бу, яко отѣкрыеть тебѣ блѣдѣ его истиньну*. XI – XII стст.; *Яко иже блгами кѣрма ся надеждями и о будиутихъ тѣвая*. 1076 г.), 2. ‘той, на каго спадзяюцца’ (*Надежа и заступница вѣрнымъ суици спси насъ от страстии от вѣсякихъ напастии*. 1096 г.; *И тѣ будетъ надежда странамъ*. XII ст.).

Слоўнік І. Сразнеўскага падае 4 старажытна-рускія лексемы, значэнні якіх колькасна і ў некаторай ступені якасна адрозніваюцца: *наде(ть)жа*: 1. ‘надзея, спадзяванне’ (*Надежа ѣго отъ Вышьнаго*. XII ст.), 2. ‘надзея, чаканне чаго-небудзь’ (*Надежа спсию*. XIII ст.), 3. ‘той, на каго спадзяюцца’ (*Надѣя мышьюю моюю*. Каля 1200 г.); *наде(ть)жда*: 1. ‘спадзяванне’ (*Надеждж имѣти*. 1073 г.), 2. ‘той, на каго спадзяюцца’ (*И тѣ будетъ надежда странамъ*. XII ст.); *надѣя* ‘надзея’ (*Имѣти имаша надѣю на Христа*. XI ст.) і *надѣяниѣ* ‘надзея’ (*Надѣяниѣ вѣры*. 1096 г.). Відавочна, што найбольш дыферэнцыраванай семантыкай характарызуецца спрадвечнае ўсходнеславянскае *наде(ть)жа*; лексемы *надѣя* і *надѣяниѣ* ўжываліся ў старажытнарускай мове выключна ў значэнні ‘надзея’.

Калі звярнуцца да лацінскай мовы, можна зразумець, каго мелі на ўвазе старажытныя людзі: параўн. *deos sperabo teque* ‘на багоў спадзявацца буду і на цябе’ пры *spēratus* ‘жаніх, нарачоны’. Трэба зазначыць, што суб’ект “надзеі” не змяніўся і сёння: гэта перш за ўсё Бог, пасля Яго – муж, мужчына.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове слова *надзея* ўжываецца ў двух значэннях: ‘чаканне чаго-небудзь добрага, якое спалучаецца з упэўненасцю ў тым, што яно збудзецца’ (*Столькі болю і столькі надзеі ў яе [дзяўчынкi] не па ўзросце сталых вачах*) і ‘той або тое, на каго, на што можна спадзявацца, абавірацца’ (*Бацька і маці выхоўвалі сына. Сын быў уцехаі, надзеяй адзінай*).

“Слоўнік беларускай мовы” І. Насовіча змяшчае лексему *надежа* з традыцыйным значэннем ‘надзея’ і амафон *надзежа* з канкрэтнай семантыкай ‘адзенне’. У “Беларуска-рускім слоўніку” Я. Станкевіча таксама знаходзім абстрэму *надзея* ў звычайным разуменні ‘надзея’.

Сучаснае беларускае *надзея* – працяг старабеларускага *надея*, якое мела 2 значэнні: 1. ‘спа-

дзяванне, чаканне нечага, што павінна адбыцца, здзейсніцца' (*Згіноула надея моа*. Канец XV ст.) і 2. 'пра чалавека або Бога, на якіх спадзяюцца, ускладаюць свае надзеі' (*Такъ у Бозе надею маем*. 1484 г.) [3, вып. 18, с. 372].

Сінанімічныя *надежа* / *надежда* адзначаны ў "Гістарычным слоўніку беларускай мовы" з наступнымі значэннямі: 1. 'чаканне чаго-небудзь добрага, якое спалучаецца з упэўненасцю ў тым, што яно збудзецца' (*надѣжа твоа не загинеть от тебе*. 1516 – 1519 гг.; *еще бо имаеш спсню надеждю*. 1489 г.), 2. 'той або тое, на каго можна спадзявацца, абапірацца' (*всю надѣжу на бѣа покладали, и его бѣгодарили и славили*. 1562 г.; *Стѣи и чстныи крсть намъ есть хрстьианом надежда ко сѣсню*. 1489 г.) [3, вып. 18, с. 370].

Беларускі дыялектны матэрыял* сведчыць пра пераважнае ўжыванне лексем, якія рэпрэзентуюць паняцце "надзея", у класічным разуменні. У "Тураўскім слоўніку" абстрэма *надзея* фіксуецца са значэннем 'надзея, спадзяванне' (*У мене е надзея, шо вон поправіцца*) [16, т. 3, с. 123], а ў "Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча" адзначаны два словы з ідэнтычнай семантыкай 'надзея': *надзея* (*Няма надзеі, што ён направицца*) і *надзѣжа* (*Надзѣжы няма на памідоры*) [14, с. 138].

"Дыялектны слоўнік (з гаворак Мсціслаўшчыны)" Г. Юрчанкі ўтрымлівае лексему *надзѣжа* з абстрактным значэннем 'надзея' (*Ох Сярѣжа, ты Сярѣжа, ны цябѣ уся надзѣжа*) [18, с. 138], а ў "Матэрыялах да абласнога слоўніка Магілёўшчыны" гэтае ж слова адлюстравана з канкрэтнай семантыкай 'адзенне' [9, с. 37]. "Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны" І. Бялькевіча занатаваў абстрэму *надзѣжа* са значэннямі 'ўласнае імя Надзея' (*Надзѣжа, схадзі зы вадой*) і 'надзея, спадзяванне' (*Німа надзѣжы, каб ён астаўся жывэй*) [1, с. 274], а ў слоўніку народнай лексікі Гомельшчыны лексема *надзѣжа* зафіксавана з семантыкай 'надзея' (*Ты едь, мая надѣжа, не загуливайся*) [11, с. 90].

З разгледжанага матэрыялу вынікае, што лексема *надзѣжа* ўжывалася ў беларускіх дыялектах як у абстрактным значэнні 'надзея', так і ў канкрэтным 'адзенне' (на Магілёўшчыне).

У сучаснай рускай літаратурнай мове** для абазначэння паняцця "надзея" ўжываюцца 3 лексемы (*надѣжа*, *надежда*, *надеянность*). Першае значэнне лексемы *надѣжа* 'тое ж, што надзея' (*Кор-*

милец, надежа семьи!) суправаджаецца паметай *абласное*, а другое – 'пяшчотны зварот да блізкага, любімага чалавека' (*Не покинь меня, надежа, все я вынесу...*) – паметай *народна-паэтычнае*. Слова *надежда* мае два значэнні: 'чаканне чаго-небудзь спрыяльнага, у спалучэнні з упэўненасцю ў яго ажыццяўленні' (*До сих пор я всё еще не терял надежды сыскать дорогу домой*) і 'тое, на што можна спадзявацца, абапірацца; аплот' (*То был кровавых битв искатель, / Рогдай, надежда киевлян*). Слова *надеянность*, адцягненая семантыка якога ('упэўненасць у кім-, чым-небудзь, спадзяванне на каго-, што-небудзь') падкрэсліваецца суфіксам *-ость*, удакладняецца паметай *устарэлае* (*Я заметил, что истинное дарование всегда терпеливее, ибо имеет в себе истинную надеянность*).

Некалькі сінанімічных лексем ужывалася таксама ў рускай мове XVIII ст.: *надѣяние* / *надѣя* са значэннямі 'тое ж, што надзея' (...*полские грамотки дѣйственное, и явное надѣяние к скорому настоящему миру с королем шведским дают*) і 'пра таго, на каго хто-небудзь спадзяецца' (*Петре, государю, в тебе бысть надея*); *надѣянность* / *надѣятельность* у значэнні 'упэўненасць, спадзяванне' (*Безсомнѣнная надѣянность, что мы его [неприятеля] побѣдим... ободряла паки унылое сердце*).

"Словарь русского языка XI – XVII вв." змяшчае дзве лексемы для абазначэння паняцця "надзея" – *надежа* і *надежда(я)*, якія маюць ідэнтычныя значэнні: 1. 'надзея, спадзяванне' (*А мы надежу на бога держимъ, что межъ государей доброе дѣло станетьца*. 1554 г.; *Вы ж кую имате надежду, повѣдѣйте ми*. XVI ст.) і 2. 'той, на каго спадзяюцца' (*Государынь моей маткѣ и надежѣ невѣстушкѣ княгинѣ Парасковѣ Андреевнѣ золовченка... твоя челомъ бѣеть*. 1682 г.; *Царь, надежда и упование отечеству*. 1623 г.).

У слоўніку старажытнарускай мовы І. Сразнеўскага знаходзім толькі адну лексему, значэнне якой суправаджаецца прыкладам з помніка старарускага перыяду, – *наде(нь)жа* 'надзея, чаканне чаго-небудзь' (*Въспомани же, господине, надежу будущаго вѣка...* Каля 1400 г.).

"Словарь русских народных говоров" змяшчае лексему *надея* ў двух значэннях: 'надзея' (*На тебя вся моя надея*) і 'зварот да блізкага, роднага чалавека (у галашэнні)' [13, вып. 19, с. 233], а "Смоленский областной словарь" У. Дабравольскага адлюстроўвае ўжыванне адцягненага слова *надѣжа* з канкрэтнай семантыкай 'адзенне' (*Возьми съ сабою надѣжу чистую, да и ступай у баню*) [4, с. 436].

Неабходна адзначыць, што ва ўкраінскай мове, у адрозненне ад беларускай і рускай, ужываецца толькі спрадвечная лексема *надія*. У акадэмічным "Словнику української мови" пададзены два асноўныя значэнні слова *надія*: 'упэўненасць

* З прычыны пераважнага дыферэнцыяльнага характару беларускіх дыялектных слоўнікаў лексем, якія служаць для наймення адцягненага паняцця "надзея", не знайшлі ў іх свайго належнага адлюстравання. Тое ж тычыцца рускай і ўкраінскай дыялектнай лексікаграфіі.

** Даследчыца А. Круглікава ў дысертацыйным даследаванні «Диахронные и синхронные описания концепта "надежда" в русском языке» адзначае, што ў сучаснай рускай мове адбылося "выветрыванне сакральнага сэнсу" лексем *надежда* [5, с. 121].

у магчымаасці ажыццяўлення чаго-небудзь жаданага, неабходнага, прыемнага; спадзяванне' (*Як же яго у неволі / Жити без надій?* Т. Шаўчэнка) і 'тое (той), на што (на каго) можна спадзявацца, што (хто) з'яўляецца ўцехаю, апораю для чаго-небудзь' (*Єдинога сина, єдину дитину, / Єдину надію! в вiйсько оддають!* Т. Шаўчэнка).

Слоўнік Б. Грынчанкі адлюстроўвае звычайнае разуменне лексем *надія* – 'надзея' (*Козак у дорозі, а надія в Бозі*).

У "Словнику староукраїнської мови XIV – XV стст." тлумачэнне слова *надтя* (...а надтєю мамы нѣкоторое о на(с) оувести оу воптїеню. 1447 – 1492 гг.) наогул адсутнічае, а ў Л. Дэжо даследаваная абстрактная *надежа* зафіксавана выключна ў адным значэнні 'надзея' (*Тай лише на одного Бога имай надежу*. XVI ст.). У бойкаўскіх гаворках украінскай мовы семантыка 'надзея' выражана словам *надега* [12, с. 465].

На падставе кампанентнага аналізу намі былі вылучаны асноўныя семы слоў, якія рэпрэзентуюць паняцце "надзея" ў старажытнарускай, беларускай, рускай і ўкраінскай мовах (гл. табліцу), а таксама праведзены параўнальны аналіз дыферэнцыйных семантычных прымет абраных слоў ва ўсходнеславянскіх мовах.

Дэфініцыйны аналіз дазваляе сцвярджаць, што ўсе 4 старажытнарускія значэнні разгляданых слоў захаваліся ва ўсходнеславянскіх мовах за выключэннем семы 'чаканне', якая адсутнічае ва ўкраінскай мове. Украінскія слоўнікі адлюстроўваюць найменшую колькасць дыферэнцыйных семантычных прымет лексем *надія* (толькі 4). Найбольшая колькасць лексіка-семантычных варыянтаў слоў (7 з 8), якія з'яўляюцца працягам праславянскіх **naděja* / **nadedja*, зафіксаваная слоўнікамі рускай мовы. Прычым значэнне 'зварот да блізкага, любімага чалавека' не сустракаецца больш ні ў беларускай, ні ва ўкраінскай мовах. Беларускія лексікаграфічныя крыніцы адлюстроўваюць удакладняльнае значэнне 'пра чалавека ці Бога, на якіх спадзяюцца, ускладаюць свае надзеі', невядомае іншым усходнеславянскім мовам. У смаленскіх пераходных гаворках і ў "Слоўніку беларускай мовы" І. Насовіча лексема *надзѣжа* занатавана ў матэрыяльным разуменні 'адзенне'.

У цэлым (пры базавай семантычнай агульнасці) кантынванты праславянскіх **naděja* / **nadedja* маюць ва ўсходнеславянскіх мовах некаторыя сэнсавыя адрозненні, якія сведчаць пра своеасаблівасць успрымання і тлумачэння дадзеных аксіялагічных намінацый паняцця "надзея" носьбітамі гэтых моў.

Табліца. Семы слоў, якія рэпрэзентуюць паняцце "надзея".

Семы	Старажытна-руская мова	Беларуская мова	Руская мова	Украінская мова
1) адзенне	–	+	+	–
2) зварот да блізкага, любімага чалавека	–	–	+	–
3) надзея	+	+	+	+
4) пра чалавека ці Бога	–	+	–	–
5) спадзяванне	+	+	+	+
6) той (тое), на каго (што) можна спадзявацца, абавірацца, аплот	+	+	+	+
7) упэўненасць	–	–	+	+
8) чаканне	+	+	+	–

Спіс літаратуры

1. Бялькевіч, І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І. К. Бялькевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970.
2. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание : сборник пер. с англ. / А. Вежбицкая. – М. : Рус. слов., 1996.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : у 28 вып. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982 – 2008.
4. Добровольский, В. Н. Смоленский областной словарь / В. Н. Добровольский. – Смоленск : Тип. П. А. Сирина, 1914.
5. Кругликова, Е. А. Диахронные и синхронные описания концепта "надежда" в русском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Е. А. Кругликова. – Красноярск, 2004.
6. Лассан, Э. Р. Надежда – этический концепт? / Э. Р. Лассан // Этика и социология текста : [сб. ст.]. – СПб.; Ставрополь, 2004. – С. 242 – 249. – (Серия Научно-методический семинар "Textus"; вып. 10).
7. Лихачев, Б. Т. Философия воспитания : спец. курс : учеб. пособие / Б. Т. Лихачев. – М. : Прометей, 1995.
8. Лукьянова, Н. А. Введение в русистику : учеб. пособие для студентов отд-ний филологии, журналистики и др. гуманитар. специальностей ун-тов / Н. А. Лукьянова. – Новосибирск : РИЦ НГУ, 2004.
9. Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны. – Магілёў : МДУ, 2005. – Вып. 2.
10. Мошина, Е. А. Сопоставительный анализ способов объективации концептов "надежда" и "горе" в русской и английской языковых картинах мира : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Е. А. Мошина. – Кемерово, 2005.
11. Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры : слоўнік / У. В. Анічэнка [і інш.]. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1983.
12. Онишкевич, М. Й. Словник бойківських говірок : [в 2 ч.] / М. Й. Онишкевич. – Київ : Наук. думка, 1984. – Ч. 1.
13. Словарь русских народных говоров / сост. Ф. П. Филин. – М.; Л. : Наука, 1965 – 2007. – 41 вып.
14. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979 – 1986. – Т. 3. – 1982.
15. Степанов, Ю. С. Константы : слов. рус. культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Акад. проект, 2001.
16. Тураўскі слоўнік : у 5 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982 – 1987.
17. Шмелев, А. Д. Русская языковая модель мира : материалы к слов. / А. Д. Шмелев. – М. : Яз. славян. культуры : Кошелев, 2002.
18. Юрчанка, Г. Ф. Дыялектны слоўнік : з гаворак Мсціслаўшчыны / Г. Ф. Юрчанка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966.

Вольга ГЕРАСИМОВІЧ,

малодшы навуковы супрацоўнік аддзела славістыкі і тэорыі мовы Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі.

Артыкул рэкамендаваны да друку кандыдатам філалагічных навук М. Антропавым.

СВЯТА МОЎНАГА РАЎНАПРАЎЯ

21 лютага ва ўсім свеце адзначаецца Міжнародны дзень роднай мовы, традыцыя святкавання якога мае дзесяцігадовую гісторыю. Рашэнне аб увядзенні Дня роднай мовы ў штогадовы план мерапрыемстваў было прынята на 30-й сесіі Генеральнай канферэнцыі ЮНЕСКА ў лістападзе 1999 г. па просьбе краіны Бангладэш. Генеральная Асамблея ААН падтрымала гэтак рашэнне і заклікала дзяржавы – члены ААН – і Сакратарыят ААН спрыяць абароне і захаванню ўсіх моў свету. Ініцыятыва ААН была накіравана на прызнанне і заахвочванне выкарыстання родных моў, асабліва моў нацыянальных меншасцей, а таксама на абарону моўнай і культурнай спадчыны свету.

Фіксаваная дата ўшанавання роднай мовы невыпадковая і звязана з трагічнымі падзеямі. 21 сакавіка 1948 г. генерал-губернатар Пакістана Мухамед Алі Джына заявіў, што урду будзе адзінай мовай для Заходняга і Усходняга Пакістана. Аднак насельніцтва ўсходняй часткі краіны (сучасная Бангладэш), родная мова для якога бенгальская, выказала супраць такога рашэння пратэст. А 21 лютага 1952 г. студэнты ўзнялі забастоўку, у выніку чаго ў барацьбе за родную мову ад стрэлаў паліцыі загінулі пяцёра маладых людзей, якія і сёння лічацца ў краіне пакутнікамі Бангладэш у змаганні за незалежнасць. Самастойнасць краіна атрымала 26 сакавіка 1971 г.

Аднак просьба Бангладэш стала для ЮНЕСКА толькі каталізатарам для прыняцця рашэння аб абароне роднай мовы. Моўная праблема ў свеце вокамгненна набывала вялікія маштабы: мовы выміралі адна за адной.

Адносна Міжнароднага дня роднай мовы Генеральны дырэктар ЮНЕСКА Каіціра Мацуура выказаўся наступным чынам: *“У гэты дзень усе мовы прызнаюцца роўнымі, бо кожная з іх уяўляе сабой унікальную жывую спадчыну, якую неабходна цаніць. Знікненне мовы цягне за сабой знікненне шматлікіх формаў нематэрыяльнай культурнай спадчыны і асабліва каштоўнай вуснай спадчыны – паэзіі, легендаў, прыказак, жартаў... Страта моў наносіць шкоду сувязі паміж чалавецтвам і біялагічнай разнастайнасцю, паколькі мовы свету з’яўляюцца носьбітамі ведаў пра сваю прыроду і сусвет”*.

Па дадзенай праблеме ЮНЕСКА апелюе статыстычнымі дадзенымі з вялікай колькасцю лічбаў, якія сапраўды сведчаць пра крытычнае моўнае становішча ў свеце. Нядаўна налічвала-

ся 7 – 8 тыс. моў. Сёння – толькі каля 6 тыс., палова з якіх знаходзіцца на мяжы знікнення. На 96% моў размаўляе толькі 4% насельніцтва планеты. 80% афрыканскіх моў не маюць пісьмовай формы. На палове сучасных моў размаўляе менш за 10 тыс. чалавек, а кожная чацвёртая мова мае менш за 1 тыс. носьбітаў. 357 моў маюць да 50 носьбітаў, каля 200 моў – менш за 10, а на 46 размаўляе ўсяго па адным чалавеку!

На 40 найбольш распаўсюджаных мовах размаўляе прыкладна 2/3 насельніцтва Зямлі. Большасць гаворыць на кітайскай, іспанскай, хіндзі, англійскай, рускай, партугальскай, арабскай, японскай, нямецкай і бенгальскай. У значнай ступені распаўсюджана і французская мова, але колькасць тых, хто лічыць яе роднай, адносна невялікая. Палова з гэтых моў – еўрапейскія. Аднак Еўропа з’яўляецца радзімай толькі для 4% ад усіх моў свету. Калі англійская мова сапраўды родная для 341 млн чалавек, то ў свеце міжнароднага бізнесу і інфармацыйных тэхналогій роднай яе лічаць яшчэ 350 млн.

З узнікненнем новых тэхналогій нацыянальным меншасцям яшчэ цяжэй дасягнуць прызнання сваіх моў у свеце. Мова, не прадстаўленая ў інтэрнэце, быццам і не існуе для сучаснага грамадства. Згодна са статыстыкай, 81% старонак у інтэрнэце – на англійскай мове, па 2% – на нямецкай і японскай, па 1% – на французскай, іспанскай і скандынаўскіх мовах, усе астатнія займаюць 8% веб-старонак.

Па дадзеных ЮНЕСКА, для выжывання мовы неабходна, каб на ёй размаўляла хоць 100 тыс. чалавек, а каб мова жыла і развівалася – не менш за мільён. Такіх сёння не больш за 250. За ўсю гісторыю чалавецтва “мёртвымі” сталі ўжо больш за 9 тыс. моў. Сярод іх старажытнагрэчаская, латынь, санскрыт, старажытнаруская, старажытнаперсідская.

Мовай, што знікае, лічыцца тая, якую вывучае менш за 70% дзяцей дашкольнага і школьнага ўзросту. Такім чынам, у сярэдзіне XXI ст. колькасць “жывых” моў можа паменшыцца ўдвая. Адна з прычын гібелі моў – нераўнамернае іх размеркаванне сярод жыхароў. Так, 80% насельніцтва планеты ведае толькі 80 моў. Пры гэтым 3,5 тыс. моў прыпадае на 0,2% жыхароў Зямлі. Асноўныя прычыны працэсу знікнення моў – глабалізацыя і міграцыя. Шматлікія мовы знікаюць з-за таго, што іх носьбіты ўступаюць у кантакт з больш моцным моўным асяроддзем, таму пад пагрозай знікнення, у першую чаргу,

знаходзяцца мовы невялікіх народнасцей і мовы народаў, якія не маюць дзяржаўнасці.

Год таму ў Парыжы выйшаў “Атлас сусветных моў, якія знаходзяцца пад пагрозай знікнення”. Ён складаецца з 14 каляровых карт і 24 старонак каментарыяў. Дадзенае выданне дае магчымасць бачыць “гарачыя кропкі”, дзе моўная разнастайнасць знаходзіцца пад пагрозай. Так, у атласе паведамляецца, што на мяжы вымірання знаходзіцца 50 еўрапейскіх і каля 2 тыс. моў Ціхаакіянскага рэгіёна. У Расіі пад пагрозай знікнення – 136 моў, у Францыі – каля 10. Аднак большасць выміраючых моў сканцэнтравана на паўночным захадзе Амерыкі, у цэнтральнай частцы Паўднёвай Амерыкі, Усходняй Сібіры і Паўночнай Аўстраліі. Па дадзеных атласа, найменш вывучаны кантынент у галіне лінгвістычнай разнастайнасці – Афрыка. Прыблізна з 1400 афрыканскіх моў каля 600 знаходзяцца ў заняпадзе, а 250 хутка могуць знікнуць увогуле. У ЗША з некалькіх сотняў індзейскіх моў застаўся каля 100.

У залежнасці ад ступені пагрозы жыццяздольнасці каля 2,5 тыс. моў, прадстаўленых у атласе, падзелены на 5 катэгорый: “паслабелая (vulnerable)”, “знаходзіцца пад пагрозай знікнення (definitely endangered)”, “у сур’ёзнай небяспецы (severely endangered)”, “на мяжы знікнення (critically endangered)”, “вымерлая (extinct)”. Беларуская мова знаходзіцца ў катэгорыі “vulnerable”. Сюды даследчыкі ЮНЕСКА адносяць паляшукскую гаворку і разглядаюць яе як асобную мову. Усяго ў дадзенай групе змешчана 601 мова свету. З колькасцю моў, якія адносяцца да розных катэгорый, можна пазнаёміцца ў табліцы:

Катэгорыя	Колькасць моў
паслабелая (vulnerable)	601
знаходзіцца пад пагрозай знікнення (definitely endangered)	646
у сур’ёзнай небяспецы (severely endangered)	526
на мяжы знікнення (critically endangered)	578
вымерлая (extinct)	229

У той жа час атлас дае адказы на наступныя пытанні: чаму мовы знікаюць? якія часткі свету найбольш закрануты? што трэба рабіць, каб іх выратаваць? падрабязней з атласам, які мае электронную версію, можна пазнаёміцца па наступнай спасылцы ў інтэрнэце: <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00206>. Дадзены інтэрфэйс дапаможа прааналізаваць становішча ўсіх моў, змешчаных у атласе, а таксама даведацца пра арэал той ці іншай мовы.

Некаторыя лінгвісты прагназуюць, што праз 20 гадоў застанецца толькі 1/10 частка ад моў, якія існуюць сёння, міжнародным сродкам ка-

мунікацыі стане кітайская мова, а на другое месца па папулярнасці выйдзе мова хіндзі.

Існуюць звесткі, што прыкладна палова “жывых” моў прыпадае на 8 краін свету: Інданезію, Мексіку, Бразілію, Камерун, Індыю, Кітай, ЗША і Расію. Самая шматмоўная краіна – Індыя, насельніцтва якой размаўляе на 845 мовах і дыялектах.

Цяжка дакладна сказаць, колькі моў існуе сёння. Гэта звязана, перш за ўсё, з нявыпрацаванасцю строгіх крытэрыяў, што дазвалялі б вырашыць, маем мы справу з дзвюма рознымі ідэаэтночнымі мовамі ці з разнавіднасцямі адной і той жа ідэаэтночнай мовы, якія называюцца дыялектамі, ці гаворкамі. Таксама складана вызначыць, ці застаецца мова тоеснай самой сабе на працягу гісторыі і якія змены даюць падставы казаць пра зараджэнне новых моў. Нарэшце, няма ўпэўненасці, што ўсе мовы, якія існуюць на планеце, сапраўды вядомыя навуцы.

Тым не менш паступова набірае моц і працэс адраджэння моў. Самы яскравы прыклад – іўрыт, на працягу амаль дзвюх тысяч гадоў ён лічыўся “мёртвым”. Сёння на іўрыце размаўляе каля 8 млн чалавек, у тым ліку 5 млн выкарыстоўвае яго ў якасці асноўнай мовы. Спецыялісты ЮНЕСКА маюць падставы лічыць, што “мёртвая” мова можа “ажыць”, абапіраючыся яшчэ і на такія прыклады: у Японіі айнская мова, на якой у канцы 1980-х гг. размаўлялі толькі 8 чалавек, цяпер адноўлена, ёю карыстаюцца ўжо некалькі тысяч чалавек. Такой жа колькасці носьбітаў дасягнула і корнская мова (мова англійскага паўвострава Карнуэл), што знікла яшчэ ў 1777 г.

Гібель мовы адбываецца або пры поўным выміранні народа-носьбіта, або пры яе растварэнні сярод іншых культур, народаў, моўных асяроддзяў. Знікненне мовы – гэта смерць жывой памяці пра ўсіх яе носьбітаў, а таму можна з упэўненасцю сказаць, што мова – гэта спосаб прадаўжэння нашага існавання, перадачы вопыту нашчадкам.

Наша мова – дар не менш каштоўны за жыццё. Калі помніць, што ў сярэднім штомесяц у свеце знікаюць дзве мовы, мы абавязаны аддаць належнае сваёй роднай мове, якая дасюль, на шчасце, жывая. Аднак, разам з тым, нельга забываць, што валодаем мы ёю толькі па праве нараджэння на гэтай зямлі, а таму павінны рабіць усё неабходнае, каб зберагчы гэты бясконцы дар.

Падрыхтаваў
Аляксандр КАНАНОВІЧ.

Звяртаем увагу нашых чытачоў: лютаўскі нумар “Роднага слова” за 2009 г. быў прысвечаны Міжнароднаму дню роднай мовы.

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Новая рэдакцыя правіл беларускага правапісу

ПРАВАПІС ВЯЛІКАЙ І МАЛОЙ ЛІТАР

Працяг. Пачатак у №№ 1 – 12 за 2009 г., № 1.

§ 28. Вялікая і малая літары ў назвах дзяржаўных органаў і іншых арганізацый

1. З вялікай літары пішуцца:

усе словы ў найменнях вышэйшых органаў заканадаўчай, выканаўчай і судовай улады Рэспублікі Беларусь і іншых краін: *Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь, Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь, Вярхоўны Суд Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўная Дума Федэральнага Сходу Расійскай Федэрацыі, Нацыянальны Кангрэс (у Злучаных Штатах Амерыкі), Усекітайскі Сход Народных Прадстаўнікоў; але: Нацыянальны сход Рэспублікі Беларусь, Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь;*

першае слова ў найменнях рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання і іншых арганізацый: *Міністэрства эканомікі Рэспублікі Беларусь (Мінэканомікі), Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы, Беларускі дзяржаўны музей гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, Нацыянальная дзяржаўная тэлерадыёкампанія Рэспублікі Беларусь (Белтэлерадыёкампанія), Федэрацыя прафсаюзаў Беларусі, Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі, Мінскі абласны (гарадскі, раённы) выканаўчы камітэт, Мінскае сувораўскае ваеннае вучылішча, Новалукомская дзяржаўная раённая электрастанцыя, Нацыянальны алімпійскі камітэт Рэспублікі Беларусь, Еўрапейскі саюз (Еўрасаюз), Сусветны паштовы саюз, Міжнародны алімпійскі камітэт, Міжнародная авіяцыйная федэрацыя;*

простыя і састаўныя ўласныя назвы ў складзе ўласных найменняў дзяржаўных органаў і іншых арганізацый: *Адміністрацыя Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны акадэмічны Вялікі тэатр балета Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўны літаратурна-мемарыяльны музей Якуба Коласа, Парламенцкая асамблея Савета Еўропы, Таварыства Чырвонага Крыжа, Савет Бяспекі Арганізацыі Аб'яднаных Нацый (ААН), Міжнародны суд Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, Арганізацыя Паўночнаатлантычнага дагавору (НАТА);*

слова *Савет* у значэнні органа ўлады: *Мінскі абласны Савет дэпутатаў, сельскі Савет дэпутатаў; але: сельсавет;*

словы *Дом, Палац*, якія пачынаюць найменне ўстановаў: *Дом культуры, Дом народнай творчасці, Палац спорту, Палац мастацтваў; але: Зімовы палац, дом адпачынку.*

2. З малой літары пішуцца найменні адрэзанаў і іншых падраздзяленняў навуковых і адукацыйных устаноў, іх органаў кіравання, а таксама словы тыпу калегія, вучоны савет, навукова-метадычны савет, савет па абароне дысертацый, факультэт, аддзяленне, сектар, група: *вучоны савет факультэта журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, савет па абароне дысертацый, калегія Міністэрства культуры, кафедра беларускай мовы; але: Агульны сход Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Аддзяленне аграрных навук Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.*

Каментарыі. 1. Правілы правапісу вялікай і малой літар у назвах дзяржаўных органаў і іншых арганізацый (устаноў, таварыстваў, партый) адносяцца да найбольш складаных. Гэта звязана з неабходнасцю адрознення найменняў вышэйшых органаў заканадаўчай, выканаўчай і судовай улады Рэспублікі Беларусь і іншых краін, а таксама найменняў рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання і іншых арганізацый. У першым выпадку з вялікай літары пішуцца ўсе словы ў складзе найменняў (*Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь, Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь*), у другім – толькі першае слова ў складзе састаўных найменняў [*Мінскі абласны (гарадскі, раённы) выканаўчы камітэт, Мінскае сувораўскае ваеннае вучылішча*]. Акрамя таго, трэба адначасова ўлічваць, што ў склад такіх састаўных найменняў могуць уключацца іншыя ўласныя назвы, якія таксама пішуцца з вялікай літары: *Нацыянальная акадэмія навук Беларусі* (слова *Беларусь* з'яўляецца ўласнай назвай у складзе састаўнага наймення і таму таксама пішацца з вялікай літары), *Нацыянальны алімпійскі камітэт Рэ-*

публікі Беларусь (найменне Рэспубліка Беларусь з'яўляецца афіцыйнай уласнай назвай у складзе іншага састаўнога наймення і таму пішацца з вялікай літары), *Парламенцкая асамблея Савета Еўропы* (уласная назва *Совет Еўропы* ў складзе іншай састаўной назвы пішацца з вялікай літары).

З гэтага агульнага правіла ёсць выключэнні, якія абумоўлены пісьмовай традыцыяй і іншымі момантамі, такімі, як, напрыклад, фіксацыя асобных найменняў у дзяржаўных дакументах: *Нацыянальны сход Рэспублікі Беларусь, Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь* [напісанне слоў *сход (сходу)* і *прадстаўнікоў* з малой літары абумоўлена менавіта такім іх напісаннем у Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь].

2. Традыцыйна з вялікай літары пішуцца ўсе словы ў назвах некаторых міжнародных арганізацый: *Арганізацыя Аб'яднаных Нацый, Совет Бяспекі ААН, Таварыства Чырвонага Крыжа*.

3. З вялікай літары пішуцца ўсе словы, акрамя родавай назвы, у найменнях замежных інфармацыйных агенцтваў: *агенцтва Франс Прэс, агенцтва Прэс Інтэрнэйшнл*.

4. Асаблівую ўвагу трэба звяртаць на словы *музей, дом і палац*, у якіх напісанне вялікай ці малой літары залежыць ад месца гэтых слоў у складзе састаўных найменняў: *Музей народнай творчасці, Дом культуры, Дом народнай творчасці, Палац спорту, Палац мастацтваў*; але: *Дзяржаўны літаратурна-мемарыяльны музей Якуба Коласа, Зімовы палац*.

5. У адпаведнасці з гэтым параграфам з вялікай літары пішацца першае слова ў назвах вышэйшых органаў царкоўнай улады, напрыклад: *Усяленскі сабор, Свяшчэнны сінод* (у аднаслоўным найменні – *Сабор, Сінод*).

6. У назвах храмаў, манастыроў, ікон з вялікай літары пішуцца ўсе словы, акрамя родавых найменняў (царква, касцёл, храм, сабор, лаўра, семінарыя, ікона), напрыклад: *храм Усіх Святых, касцёл Святых Сымона і Алены*.

7. Так, як і ў рускай мове, з вялікай літары пішуцца абедзве часткі слова ў назвах устаноў, арганізацый, якія пачынаюцца з геаграфічных азначэнняў з першымі кампанентамі *Паўночна-, Паўднёва-, Усходне-, Заходне-, Цэнтральна-*, а таксама з прыметнікаў, што ўтвораны ад складаных геаграфічных назваў, у якіх абедзве часткі пішуцца з вялікай літары: *Заходне-Сібірскі металургічны камбінат, Санкт-Пецярбургскі дзяржаўны ўніверсітэт, Нью-Ёркскі філарманічны аркестр*.

8. З малой літары пішуцца назвы органаў улады, устаноў і г. д., калі яны ўжываюцца ў множным ліку: *галіновыя міністэрствы Беларусі і*

Расіі, камісіі Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь.

§ 29. Вялікая і малая літары ў найменнях пасада і званняў, ветлівых зваротах і спецыяльных абазначэннях

З вялікай літары пішуцца:

словы або спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца афіцыйнымі назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадах: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Прэм'ер-міністр Рэспублікі Беларусь, Прэзідэнт Расійскай Федэрацыі, Старшыня Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Старшыня Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, Галоўнакамандуючы Узброенымі Сіламі Рэспублікі Беларусь, Генеральны пракурор Рэспублікі Беларусь, Мітрапаліт Мінскі і Слуцкі, Патрыяршы Экзарх усяе Беларусі, Кароль Іарданіі, Каралева Аб'яднанага Каралеўства Вялікабрытаніі і Паўночнай Ірландыі, Імператар Японіі, Папа Рымскі, Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі, Далай-Лама. У неафіцыйным ужыванні словы *прэзідэнт, старшыня, кароль, імператар* пішуцца з малой літары: *візіт прэзідэнта, выступленне старшыні, прыём у караля, загад імператара*; але: *выбары Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь*;*

словы або спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных узнагародах Рэспублікі Беларусь і іншых краін (акрамя слова *кавалер*): *Герой Беларусі, Герой Савецкага Саюза, Герой Сацыялістычнай Працы, кавалер ордэна Ганаровага Легіёна*;

у розных афіцыйных пасланнях, лістах займеннік *Вы* як форма ветлівага звароту да адной асобы;

у высокім стылістычным ужыванні такія агульныя назвы, як *Радзіма, Айчына, Бацькаўшчына, Чалавек, Маці, Настаўнік, Майстар* і інш.;

словы ў назвах бакоў у пагадненнях, кантрактах і іншых дагаворах: *Высокія Дагаворныя Бакі, Аўтар і Выдавецтва, Заказчык і Выканаўца*.

Каментарыі. 1. Згодна з гэтым правілам рэгламентуецца напісанне вялікай і малой літар у назвах вышэйшых дзяржаўных пасада і тытулаў. Складанасць у дадзеным выпадку можа ствараць размежаванне афіцыйнага і неафіцыйнага ўжывання гэтых назваў.

2. З малой літары пішуцца наступныя назвы пасада, званняў і тытулаў: *заслужаны дзеяч, лаўрэат, пасол, аташэ, дырэктар, генеральны дырэктар, акадэмік, член-карэспандэнт, доктар (кандыдат) навук, прафесар (дацэнт), генерал (генерал-маёр), загадчык аддзела* і інш.

3. Упершыню правілам рэгламентуецца напісанне назваў асоб па вышэйшых рэлігійных пасадах: *Мітрапаліт Мінскі і Слуцкі, Патрыяршы Экзарх усяе Беларусі, Папа Рымскі, Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі, Далай-Лама*. У неафіцыйных тэкстах найменні гэтых асоб (звычайна няпоўныя) пішуцца з малой літары, напрыклад: *бласлаўленне патрыярха Кірыла, прыём у патрыярха, рэзідэнцыя папы (ці папы рымскага)*. Найменні іншых царкоўных званняў і пасадаў таксама пішуцца з малой літары, напрыклад: *архіепіскап, кардынал, архімандрыт, архірэй, епіскап, ігумен, дыякан*.

§ 30. Вялікая літара ў назвах дзяржаўных і нацыянальных сімвалаў, рэліквій, дзяржаўных узнагарод, прэмій, грамат, прызоў

З вялікай літары пішуцца:

усе словы ў назвах дзяржаўных і нацыянальных, ваенных і культурных рэліквій: *Сцяг Перамогі, Крыж Ефрасінні Полацкай, Курган Славы, Курган Бессмяротнасці, Востраў Слэз, Помнік Перамогі*;

усе словы ў поўных назвах ордэнаў і медалёў (акрамя слоў *медаль, ордэн і ступень*): *медаль “Залатая Зорка” Героя Савецкага Саюза, медаль “Залатая Зорка” Героя Сацыялістычнай Працы, ордэн Айчыны I (II, III) ступені, ордэн Маці, ордэн Пашаны, ордэн Францыска Скарыны, ордэн Ганаровага Легіёна (Францыя), Георгіеўскі Крыж*; але: *ордэн Дружбы народаў*;

першае слова ў назвах дзяржаўных сімвалаў, дзяржаўных і міжнародных прэмій, грамат, прызоў і інш.: *Дзяржаўны сцяг Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўная прэмія Рэспублікі Беларусь, Ганаровая грамата Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Ганаровая грамата Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, Міжнародная прэмія Міру, Нобелеўская прэмія, Кубак свету, Кубак федэрацыі, Каралеўскі кубак*.

Каментарыі. Правілы правапісу вялікай літары ў назвах дзяржаўных і нацыянальных сімвалаў, рэліквій, дзяржаўных узнагарод, прэмій, грамат, прызоў засталіся ў цэлым традыцыйнымі. Толькі ў якасці прыкладаў у параграфу прыведзены асноўныя сучасныя назвы беларускіх дзяржаўных і нацыянальных, ваенных і культурных рэліквій (*Сцяг Перамогі, Крыж Ефрасінні Полацкай, Курган Славы*), беларускіх дзяржаўных сімвалаў, прэмій, грамат, прызоў і інш. (*Дзяржаўны сцяг Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўная прэмія Рэспублікі Беларусь, Ганаровая грамата Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь*), а таксама назвы ордэнаў і медалёў (*ордэн Францыска Скарыны*).

З вялікай літары пішуцца ўсе словы ў такіх назвах мемарыяльных збудаванняў, як *Магіла Невядомага Салдата, Курган Бессмяротнасці, Курган Славы*.

З вялікай літары рэкамендуецца пісаць: *Кніга Памяці, Вялікая Кітайская сцяна*; (першае слова) *Эйфелева вежа, Траецкае прадмесце, Вечны агонь* і інш.

§ 31. Вялікая і малая літары ў назвах дакументаў, іх зводаў, унікальных прадметаў, твораў

1. З вялікай літары пішуцца:

аднаслоўныя ўласныя назвы і першае слова ў састаўных назвах важнейшых дзяржаўных і міжнародных дакументаў, пагадненняў, актаў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь і Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, іх зводаў: *Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, Закон Рэспублікі Беларусь “Аб адукацыі”, Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь “Аб узнагароджанні мнагадзетных маці ордэнам Маці”, Кодэкс Рэспублікі Беларусь аб судаўладкаванні і статусе суддзяў, Статут Арганізацыі Аб’яднаных Нацый, Статут Вялікага Княства Літоўскага, Усеагульная дэкларацыя правоў чалавека, Літоўская метрыка*; але: *распараджэнне (пракакол даручэнняў) Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь*;

аднаслоўныя ўласныя назвы і першае слова ў састаўных назвах прадметаў мастацтва і іншых адзінкавых і ўнікальных прадметаў, твораў, іх зводаў: *Дзявятая сімфонія Бетховена, Венера Мілоская, Янтарны пакой, Алмазны фонд, Біблія, Стары Завет, Каран, Талмуд*.

2. З малой літары пішуцца агульныя назвы стыляў у мастацтве і архітэктуры: *барока, ракако, готыка, ампір, мадэрн*.

Каментарыі. Агульныя правілы напісання вялікай і малой літар у гэтай групе найменняў у асноўным не змяняюцца. Аднак могуць быць некаторыя ўдакладненні ў напісанні асобных найменняў, асабліва тых, якія тычацца новых рэалій Рэспублікі Беларусь. У такіх выпадках неабходна арыентавацца на адпаведныя нарматыўныя дакументы і спецыяльныя слоўнікі.

З вялікай літары трэба пісаць назвы культавых кніг: *Евангелле, Псалтыр*, а таксама назвы помнікаў пісьменнасці, напрыклад: *Слуцкае Евангелле, Аршанскае Евангелле*. У пераносным сэнсе такія словы, як *біблія* (галоўная кніга для каго-н.), *евангелле* (правілы паводзін, кніга з такімі правіламі), *талмуд* (вялікі рукапіс, кніга), *псалтыр* (зборнік псалмоў), пішуцца з малой літары.

Працяг у наступным нумары.

Аляксандр ЛУКАШАНЕЦ,
Любоў КУНЦЭВІЧ,
Ірына КАНДРАЦЕНЯ.

Аўтары ахвяруюць ганарар на развіццё часопіса.

СВЕТЛАЙ ПАМЯЦІ НАВУКОЎЦА І ПЕДАГОГА МІХАСЯ ЯЎНЕВІЧА

На схіле дня, 9 студзеня 2010 г., перастала біцца сэрца вернага сына сваёй краіны, заслужанага настаўніка Рэспублікі Беларусь, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Беларусі, доктара філалагічных навук, прафесара, удзельніка Вялікай Айчыннай вайны Міхася Станіслававіча Яўневіча. Не стала самаахвярнага працаўніка на ніве роднай мовы, выдатнага педагога, спагадлівага і добразычлівага чалавека, клапатлівага сем'яніна, цудоўнага калегі, надзейнага сябра, інтэлігентнага чалавека.

Міхась Яўневіч нарадзіўся ў сялянскай сям'і 25 сакавіка 1922 г. у вёсцы Кліны Бялыніцкага раёна Магілёўскай вобласці. Яшчэ са школьных гадоў выявіў схільнасці да філалогіі. Таму, натуральна, атрымаўшы сярэдняю адукацыю (1940), паступіў на літаратурны факультэт Магілёўскага настаўніцкага інстытута, які скончыў у 1945 г. Ваеннае ліхалецце перапыніла вучобу. У гэты цяжкі для Радзімы час Міхась Яўневіч узяў у рукі зброю і мужна бараніў незалежнасць Бацькаўшчыны ў складзе партызанскага атрада.

Аднак прага да ведаў, жаданне глыбей і паўней спазнаць таямніцы Слова прывялі яго на філалагічны факультэт Магілёўскага педінстытута, пасля заканчэння якога (1947) пачалася любімая і галоўная на ўсё жыццё праца настаўніка роднай мовы. Багаты практычны вопыт, набыты ў школах Столінскага раёна, Валожына і Барысава, надаваў упэўненасці ў сваіх сілах і патрабаваў глыбокага навуковага асэнсавання.

У выніку Міхась Яўневіч стаў аспірантам Мінскага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага (1952) і неўзабаве паспяхова абараніў кандыдацкую дысертацыю па сінтаксісе словазлучэння (1956). Менавіта сінтаксічная праблематыка і стала асноўнай галіной яго навуковых распрацовак, што пазней увасобіліся ў публікацыі навуковай манаграфіі “Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове” (1977) і, адпаведна, абароне доктарскай дысертацыі (1982).

У Мінскім дзяржаўным педагагічным інстытуце імя А. М. Горкага (цяпер – Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка) ён прайшоў шлях ад аспіранта да прафесара і загадчыка кафедры беларускага мовазнаўства (1982 – 1993). І на кожнай прыступцы сваёй кар’ернай лесвіцы працаваў самааддана, старанна, творча, чым заслужыў вялікую павагу і шчырую ўдзячнасць тысяч падрыхтаваных ім настаўнікаў.

Грунтоўная навуковая падрыхтоўка, багаты настаўніцкі і выкладчыцкі вопыт дапамаглі Міхасю Станіслававічу ў 60-я гг. XX ст. прыняць няпростае рашэнне: сумесна з Уладзімірам Андрэенкам стварыць кардынальна новы падручнік па беларускай мове для вучняў сярэдняй школы. У выніку больш за трыццаць гадоў (з 1963 да 1995 г.) многія пакаленні школьнікаў Беларусі вывучалі родную мову па іх падручніках, а тыраж гэтых кніг перавысіў 7 мільёнаў асобнікаў. Менавіта тут, на наш погляд, найбольш плённа, выразна і глыбока раскрыўся метадычны і навуковы талент вучонага. Выключная працаздольнасць, максімальная сканцэнтраванасць і ўвага да кожнага прыкладу дазволілі стварыць выдатны ўзор навукова-педагагічнай думкі, высока ацэнены дзяржавай: у 1990 г. аўтары падручніка былі адзначаны Дзяржаўнай прэміяй Беларусі.

Праца над школьнымі падручнікамі загартавала і сфарміравала мудрага і дасведчанага навукоўца-метадыста, які пазней выкарыстаў гэты вопыт пры стварэнні серыі вучэбных дапаможнікаў для студэнтаў ВНУ па сучаснай беларускай мове разам са сваімі калегамі па кафедры: “Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы”, “Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фанетыка. Графіка. Арфаграфія”, “Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія”, “Беларуская мова” (для другой спецыяльнасці) і шэраг іншых. А былі яшчэ дзiesiąткі навуковых артыкулаў, рэцэнзій, вучэбных праграм,

навуковае рэдагаванне многіх дапаможнікаў. За час працы ва універсітэце Міхась Станіслававіч Яўневіч падрыхтаваў 12 кандыдатаў навук, якія працуюць не толькі на роднай кафедры, але і на іншых кафедрах ва універсітэтах Брэста, Віцебска, Мазыра. Ён мудра кіраваў саветам па абароне дысертацый пры Беларускай дзяржаўнай педагогічным універсітэце імя Максіма Танка, актыўна ўдзельнічаў у пасяджэннях саветаў па абароне дысертацый пры Беларускай дзяржаўнай універсітэце і Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, выступаў апанентам на абароне кандыдацкіх і доктарскіх прац.

Шмат фізічных і творчых намаганняў прыклаў Міхась Яўневіч на ніве адраджэння і захавання нацыянальнай культуры. Ён быў адным з найбольш актыўных удзельнікаў рабочай групы па распрацоўцы Закона “Аб мовах у Беларускай ССР” і “Дзяржаўнай праграмы развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў у Беларусі”. Яго мудра-ўзважаная нацыянальна арыен-

таваная пазіцыя на пасяджэннях рабочай групы даволі часта дазваляла знайсці адзіна магчымы пазітыўны кампраміс па самых спрэчных і складаных пытаннях. Таму зусім невыпадкова, што менавіта Міхась Яўневіч адным з першых у нашай краіне за вялікую грамадскую, навуковую і педагогічную дзейнасць у галіне беларускай навукі і культуры быў узнагароджаны медалём Францыска Скарыны (1992).

Страта такой Асобы назаўсёды застаецца незагойнай ранай. Нам пастаянна будзе не хапаць яго карысных парад, добразычлівых сяброўскіх заўваг, ветлівай усмешкі, трапных жартаў, цікавых успамінаў... Памяць пра гэтага выдатнага навукоўца, педагога і грамадскага дзеяча назаўсёды застаецца ў сэрцах яго калег, сяброў, вучняў, усіх, хто быў поруч і ведаў Міхася Станіслававіча па працах і канкрэтных справах.

Павел МІХАЙЛАЎ,
Святлана ФАЦЕЕВА.

У дапамогу настаўніку

Вольга ЗЕЛЯНКО

ВЫВУЧЭННЕ МАРФЕМНАЙ БУДОВЫ СЛОВА І СЛОВАЎТВАРЭННЯ Ў ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫМ АСПЕКЦЕ

РАЗДЗЕЛ “СЛОВА Ў ТЭКСТЕ”, X КЛАС

У артыкуле разглядаюцца метады і прыёмы вывучэння тэм “Марфемная будова слова, утварэнне слоў”, “Стылістычныя магчымасці словаўтварэння” (X клас) у лінгвакультуралагічным аспекце. Аналізуецца практычны матэрыял і метадычны апарат вучэбнага дапаможніка “Беларуская мова” для X класа (2009) [1], накіраваныя на рэалізацыю лінгвакультуралагічнага падыходу пры вывучэнні марфемнай будовы слова і словаўтварэння. Прыводзіцца дыдактычны матэрыял (культурна афарбаваныя моўныя сродкі, культурознаўчыя тэксты), які забяспечвае фарміраванне лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі вучняў.

Вывучэнне марфемнай будовы слова і словаўтварэння ў лінгвакультуралагічным аспекце прадугледжвае фарміраванне ў вучняў здольнасці не толькі “думаць словамі”, але і “думаць пра словы” (Л. Успенскі). Развіццю ўважлівых адносін да складу слова, утварэння слоў дапамогуць пытанні і заданні тыпу:

- Чаму збан без ручкі ў беларускай мове называецца *гладыш*; трубчастае сцябло раслін – *дуддзё*; зламаная рэч, а таксама фізічна слабы чалавек, які надарваўся на працы, – *зломак*; злакавыя, якія ў працэсе росту сцелюцца па зямлі, – *палегліца*? Чаму прыніжальна прасіць каго-небудзь – *шапкаваць*; сесці, размясціцца побач з кім-небудзь – *падсуседзіцца*?

- Ад назоўніка *струна* ўтварыце дзеяслоў са значэннем ‘выцягнуцца ў струнку’ (*выструніцца*); ад назоўніка *дарога* – дзеяслоў са значэннем ‘стаміцца ў дарозе’ (*здарожыцца*) і да т. п.

Арганізуючы засваенне вучнямі тэм “Марфемная будова слова, утварэнне слоў”, “Стылістычныя магчымасці словаўтварэння”, настаўніку трэба памятаць, што “неабходныя ў вучэбных мэтах аналіз, раскладанне слова на састаўныя часткі не павінны забіваць жывую душу значэння слова” [2, с. 31].

Так, знаёмства з тэкстам “Расказваюць карані слоў” З. Дудзюк пераканае вучняў у важнасці ўдумлівых адносін да марфемнай будовы слова:

Расказваюць карані слоў

Родная мова, такая знаёмая беларусам з маленства, застаецца самай загадкавай і дзівоснай з'явай. Вывучэнне каранёў слоў – гэта навука, якая датычыць не толькі мовы, але і гісторыі пэўнага народа, яго духоўнага свету, мыслення і разумення свайго існавання на зямлі.

Самымі старадаўнімі словамі ва ўсялякай мове, напэўна, можна лічыць тыя, якія сведчаць пра выжыванне людзей у глыбокую даўніну. Зразумела, што гэтыя словы былі звязаны са здабываннем ежы, а найперш, напэўна, з паляваннем. Мяне зацікавіла, чаму ў гэтым слове карань -пал-? Як вядома, у полі водзіцца мала звяроў. І тады сам сабою прыйшоў лагічны адказ. Слова ўтварылася тады, калі нашы продкі жылі недзе ў стэпе, займаліся збіральніцтвам, хадзілі ў поле, каб знайсці ядомыя зёлкі, зерне, карані. А гэткае збіральніцтва на полі сталі называць паляваннем, значна пазней яно стала ўжывацца ў тым сэнсе, у якім мы разумеем яго цяпер. Ежа, якую гатавалі з травы, атрымала назву “страва”. Ад гэтага слова ў сваю чаргу ўтварылася і слова “страўнік”.

Вучням даецца заданне даказаць, што “вывучэнне каранёў слоў... датычыць не толькі мовы, але і гісторыі пэўнага народа, яго духоўнага свету, мыслення і разумення свайго існавання на зямлі” [3, с. 260]. Для гэтага трэба прывесці прыклады слоў, карані якіх “расказваюць” пра звычай і традыцыі беларусаў [дзядзькаванне ‘звычай аддаваць дзяцей шляхты ў сялянскую сям’ю, каб выхаваць у іх станоўчыя фізічныя і духоўныя якасці’ (корань дзядзь-); дакоскі ‘завяршэнне касьбы’ (корань -кас-); агледзіны ‘абрад знаёмства жаніха і яго сваякоў з нявестай’ (корань -гледз-) і інш.]. Праца з тэкстам уключае таксама выкананне наступных заданняў:

- Вызначце, які карань мае слова *паляванне* ў сучаснай мове (*паляв-*).

- Чаму раней паляванне без агнястрэльнай і халоднай зброі называлі *ловамі*? (Ад дзеяслова *лавіць*.)

- Падбярэце да слова *паляванне* адпаведнік у рускай мове і паразважайце над яго паходжаннем (рус. *охота* ўтворана пры дапамозе прыстаўкі *о-* ад страчанага слова *хота*, якое мела той самы карань, што і дзеяслоў *хотеть*).

Фарміраванне ў вучняў умення вызначаць від асновы (невыводная ці выводная) можа адбыцца на аснове тэксту паводле А. Рогалева:

Цэлы шэраг геаграфічных назваў Тураўшчыны не патрабуе дадатковага вывучэння, бо іх сэнс дастаткова зразумелы мясцовым жыхарам. Вось поле **Гараваха**: ой і бедавалі ж на ім людзі, колькі ннёў ды карчоў давялося прыбраць! Ненадалёку ўчастак лесу **Забайце**: як пойдзеш у Забайце,

так і забавішся на дзень, бо ў лесе столькі ягад, грыбоў!.. Назву поля **Іванаўская гута** тлумачаць наступным чынам: тут жыў калісьці Іван, і была ў яго гута, шкло ён варыў. На лузе **Кіслым** шмат шчаўя, адсюль і назва. А вось на лузе **Краснае** чырвоная, гліністая глеба. Аб затоцы **Глухава** гавораць так: адзін выхад мае, трапляеш туды, як у глухі мяшок.

Трапнасці, вобразнасці, выразнасці народных найменняў няма граніц, яны проста ўражваюць!

Пасля чытання тэксту і высвятлення паходжання і значэння слова *мікратапонімы* (ад грэч. *mikros* ‘малы’ + *topos* ‘мясціна’ + *опута* ‘імя’) ‘назвы дробных геаграфічных аб’ектаў: палёў, лясоў, сенажацей, балот, лугоў, дарог і інш.’ прапаноўваюцца заданні:

- Карыстаючыся прыведзенай у тэксце інфармацыяй, дакажыце, што «сістэма мікратапонімаў – гэта маленькая “энцыклапедыя” кожнай вёскі» [4, с. 122].

- Выпішыце з тэксту ўласныя назвы з вытворнымі асновамі [поле *Гараваха*, частак лесу *Забайце*, поле *Іванаўская гута* (*гута* – даўнейшая назва шклозавода), затока *Глухава*].

- Прывядзіце ўласныя прыклады мікратапонімаў, што дазваляюць вызначыць, на аснове якой прыметы яны ўзніклі [напрыклад, возера *Бабровіца*, дзе калісьці жылі бабры; лясное ўрочышча *Бераставіца*, дзе растуць бярозы, з якіх раней для гаспадарчых патрэб здабывалі кару (бяросту); поле *Карчаваха* (на месцы выкарчаванага лесу) і інш.].

На аснове тэксту паводле У. Юрэвіча пра ўзнікненне слова *стол* і ўтвораных ад яго назваў *застолле*, *настольнік*, *сталоўка*, *сталаванне* і іншых (практ. 157) вучні замацоўваюць уменне рабіць марфемны разбор слоў і тлумачыць значэнне марфем. Дадатковае заданне патрабуе дапоўніць чацвёрты абзац тэксту (*Ішлі гады, а слова “стол” прымала на сябе ўсё новыя значэнні*), раскрыўшы іншыя значэнні слова *стол* (*сталом называюць прадмет спецыяльнага абсталявання – аперацыйны стол; страву, ежу – дыетычны стол; аддзел ва ўстанове або саму ўстанову – стол даведак, пашпартны стол*). Змест тэксту дае падставу прапанаваць вучням растлумачыць, чаму дзеяслоў *асталявацца* аўтар называе “самабытным беларускім словам” [падабраўшы да слова *асталявацца* адпаведнік у рускай мове (*обосноваться*), дзесяцікласнікі заўважаць, што рускі дзеяслоў мае іншы карань – *-основ-*].

З мэтай актуалізацыі ведаў вучняў пра марфемныя спосабы словаўтварэння настаўнік дае заданне адгадаць **лінгвістычныя загадкі**:

- Назва гэтага знака прыпынку – памяншальная форма ад слова *каса* ‘сельскагаспадарчая

прылада. Параўнайце іх вонкавы выгляд (*коска*).

- Назва гэтага музычнага інструмента ўтворана ад назоўніка *жаль*. Дадзена па характары гуку, якім вызначаўся гэты народны інструмент (*жалейка*).

- Гэтае слова ўтворана ад кораня дзеяслова *ведаць* з дапамогай суфікса *-к-* і прыстаўкі *с-*, якая перадае ідэю сумеснага дзеяння: 'той, хто ведае нешта разам з іншымі людзьмі' (*сведка*) (паводле І. Шпадарука, В. Рудакоўскага [5]).

Карыстаючыся "Школьным словаўтваральным слоўнікам беларускай мовы" А. Бардовіча, М. Круталевіча, А. Лукашанца (2006), вучні могуць удакладніць, што слова *коска* ўтворана суфіксальным спосабам, а назоўнікі *жалейка*, *сведка* разглядаюцца ў сучаснай мове як невытворныя. Дадатковае заданне заключаецца ў стварэнні дзесяцікласнікамі лінгвістычных загадак пра беларускія назвы знакаў прыпынку (*працяжнік*, *пытальнік*, *клічнік*, *дужкі*), часцін мовы (*прыметнік*, *лічэбнік*, *займеннік*, *выклічнік* і інш.). Можна даць вучням заданне вызначыць, якія знакі прыпынку ў "Беларускай граматыцы для школ" Б. Тарашкевіча маюць назвы *пункт* (кропка), *два пункты* (двукроп'е), *недаказ* (шматкроп'е), *чужаслоў* (двукоссе).

Для пашырэння ведаў старшакласнікаў пра ролю словаўтваральных марфем настаўнік прапануе адгадаць **тапанімічныя загадкі**:

- Назва гэтага горада, раённага цэнтра Брэсцкай вобласці, узыходзіць да ўласнага асабовага імя *Івац* або *Івах* – вуснамоўнага варыянта імя *Іван*. Частка слова *-эвічы* сведчыць пра тое, што паселішча заснавалі нашчадкі *Іваца* ці *Івахы* (*Івацэвічы*).

- У аснове назвы гэтага горада, раённага цэнтра Віцебскай вобласці, – мянушка *Талака*, у якой выяўляецца сувязь з *талакой* – даўнім звычаем славян аказваць калектыўную дапамогу ў гаспадарчых справах. Імем *Талака* маглі назваць ініцыятара, актыўнага ўдзельніка талакі. Суфікс *-ын* абазначае індывідуальную прыналежнасць (*Талачын*).

- Назва гэтага горада, раённага цэнтра Мінскай вобласці, паходзіць ад наймення ракі *Случ*. Многія беларускія назвы, што заканчваюцца на *-ск* (*-цк*), суадносяцца з назвамі рэк, на якіх паселішчы размешчаны або размяшчаліся раней. Паходжанне назвы ракі *Случ* можа быць звязана са славянскім словам *слукий* 'выгнуты, крывы' (*Слуцк*) (паводле В. Лемцюговай [6]).

Замацаванню ўмення рабіць словаўтваральны разбор слоў спрыяе заданне адказаць, дзе згодна з народнымі ўяўленнямі жывуць такія міфічныя істоты, духі, як *багнік*, *балотнік*, *вадзянік*, *гаюн*, *дамавік*, *лазнік*, *лясун*, *падпечнік*, *палявік*, *пуннік*,

пушчавік, *хлеўнік*, і вызначыць спосаб утварэння гэтых назоўнікаў (суфіксальны).

Пры спісванні тэксту паводле А. Лакоткі, С. Барыса пра самаробныя дзіцячыя цацкі (практ. 162) вучні ўтвараюць ад прыведзеных у дужках дзеясловаў дзееспрыметнікі. Настаўнік можа прапанаваць дзесяцікласнікам дадатковыя заданні:

- Выпішыце з тэксту назвы дзіцячых цацак (*кружолка*, *свісток*, *пішчалка*, *гушчалкі*, *канёк*, *вятрак*, *самалёт*) і зрабіце іх словаўтваральны разбор (выканаўшы гэтае заданне, вучні прыйдуць да высновы, што прыведзеныя ў тэксце назвы дзіцячых цацак з'яўляюцца гаваркімі).

- Раствлумачце сэнс фразеалагізма *нібы цацка* ('што-небудзь вельмі прыгожае, адмысловае').

- Раскажыце пра вядомыя вам спосабы вырабу дзіцячых цацак з дрэва, гліны, саломы, паперы і інш. [пры неабходнасці рэкамендуецца выкарыстаць кнігі А. Лозкі, А. Лявонавай "Беларуская цацка і гульня" (1996), М. Ржавуцкага "Беларуская гліняная цацка" (1991), Я. Сахуты "Беларуская народная цацка" (1991)].

Пасля выканання практыкавання 164 (пошуку слоў з суфіксамі ацэнкі ў тэксце "Дзіваптушачка" П. Кавалёва) варты пазнаёміць дзесяцікласнікаў з вынікамі этнаграфічных назіранняў Э. Дубянецкага: "Аб мяккасардэчнасці беларусаў, іх здольнасці да спачування, суперажывання іншым людзям ускосна можа сведчыць значная пашыранасць у беларускай мове, асабліва ў лірычных песнях і казках, слоў з памяншальнымі суфіксамі" [7, с. 31]. Вучням прапануецца заданне пошукавага характару: выкарыстоўваючы фальклорныя крыніцы, пацвердзіць або абвергнуць выказванне даследчыка. Прыклады народных песень, прыведзеныя старшакласнікамі, пакажуць, што з дапамогай памяншальна-ласкальных формаў слоў беларусы выяўляюць самыя шчырыя пачуцці:

А ў полі рэчачка разліваецца,

Дачушка з татачкам разлучаецца.

– Татулька родненькі, не забудзь мяне,

Як прыйдзе суботка – прыедзь на мяне...

Практыкаванне 165 спрыяе выпрацоўцы ў вучняў умення знаходзіць у сказах наватворы (аказіяналізмы) і тлумачыць іх значэнні. Апошні сказ змяшчае наватвор Якуба Коласа *бяздожджыца* 'працяглая адсутнасць дажджу'. Настаўнік можа паведаміць, што ў творчай спадчыне Якуба Коласа шмат самабытных, адметных слоў (у тым ліку з народнай мовы), і прапанаваць знайсці такія словы ў сказах і растлумачыць іх сэнс, зыходзячы з марфемнай будовы:

1. *Насця, што называецца, паднядзелілася, бровы падвяла, падпудрылася і ў завяршэнне ўсяго ўзлажыла капялюшык (паднядзеліцца – пры-*

брацца па-святочнаму). 2. *Шнуруюць бабы і дзяўчаты і кантралююць мох узняты і тыя кучачкі калюшак, дзе грыб схаваў свой капялюшык (калюшкі – ігліца хвойных дрэў)*. 3. – *Вы прымушаны былі так метка страляць ці рабілі гэтак ад чыстага сэрца? – зласмешна запытаў паручык-карнілавец (зласмешна – са злараднай насмешкай)*. 4. *Ён [Лабановіч] адчыняе наўперад дзверы ў сваю кватэру, каб відней было, бо ў перадапокойчыку цёмна, і ўпускае настаўніцу (наўперад – спачатку, спярша, перш за ўсё; перадапокойчык – калідор)*. 5. *Быць хацеў бы я сонцавай коскай: зазірнуў бы я ў надзор’е (надзор’е – прастора, якая распасціраецца над зоркамі)*.

Тэкст паводле А. Кіркора з энцыклапедыі “Живописная Россия” (практ. 167) выкарыстоўваецца для ўдасканалення ўмення вучняў вызначаць спосабы ўтварэння слоў. На аснове зместу тэксту дзесяцікласнікі павінны расказаць пра схаваны сэнс закліццяў *Чур мяне!, Чур табе на язык!, Чур маё!, Чур разам ці папалам!*

З мэтай фарміравання ўмення падбіраць да рускіх словазлучэнняў беларускія аднаслоўныя адпаведнікі (безэквівалентныя словы) вучням даецца заданне ўтварыць словы пэўнай словаўтваральнай мадэлі па ўзоры:

- Узор: *слишком поздно – запозна.*

Як сказаць па-беларуску адным словам: *слишком близко, слишком высоко, слишком дорого, слишком мало? (Заблізка, завысока, задорага, замала.)*

- Узор: становіцца ярчэ, яснее, выразительнее – *яскравець.*

Як сказаць па-беларуску адным словам: становіцца *более горячим; становіцца короче; становіцца злым, сердитым; становіцца более острым? (Гарачэць, караець, зласнець, вастрэць.)*

- Узор: *стать многолюднее – палюднець.*

Як сказаць па-беларуску адным словам: *стать чище; стать лучше; стать более ласковым; стать более звучным, громким? (Пачысцець, палешаць, паласкавець, пагучнець.)*

- Узор: *место, где было гумно – гумнішча.*

Як беларусы называюць: *место, где стоял или стоит замок; место, где стоял хлев; место, на котором стояла мельница; поле, на котором растет или рос картофель? (Замчышча, хлевішча, млынарышча, бульбянішча.)*

- Узор: *место за углом дома, за домом – завуголле.*

Як беларусы называюць: *место за забором; место за хлевом; то, что расположено за лугом; место за огородом? (Заплоце, захлеўе, залужжа, загароддзе.)*

Акцэнтаванню ўвагі вучняў на рэаліях культуры, пра якія паведамляецца ў тэксце “Гарад-

скія скульптуры” паводле Л. Рублеўскай (практ. 168), можа спрыяць прыём “Гіперспасылка”. Настаўнік прапануе дзесяцікласнікам уявіць, што тэкст, з якім яны працуюць, мае электронны выгляд. Гэта дазваляе ўстаіць у яго гіперспасылку – невялікі тэкст-інфарматар, дзе прыводзяцца сціслыя звесткі пра факт культуры, што зацікавіў чытача. Напрыклад, тэкст “Гарадскія скульптуры” можа быць дапоўнены наступнай гіперспасылкай да словазлучэння *былы Аляксандраўскі сквер: Да 1917 года Цэнтральны сквер Мінска называўся Аляксандраўскім. Тут у 1869 годзе пасля няўдалага замаху на жыццё расійскага імператара была ўзведзена капліца ў гонар святога князя Аляксандра Неўскага. У савецкі час капліцу знішчылі, сквер перайме-навалі.*

З дапамогай даведачнай літаратуры або інтэрнэт-рэсурсаў вучні могуць стварыць гіперспасылкі да ўжытых у тэксце словазлучэнняў *Купалаўскі тэатр, Дом афіцэраў, Міхайлаўскі сквер* (на выбар).

Дадатковае заданне – падрыхтоўка вуснага паведамлення пра скульптуры (архітэктурныя помнікі), якія ствараюць непаўторнае аблічча беларускіх гарадоў, – спрыяе фарміраванню ў вучняў як лінгвакультуралагічнай, так і камунікатыўнай кампетэнцыі.

Такім чынам, вывучэнне тэм “Марфемная будова слова, утварэнне слоў”, “Стылістычныя магчымасці словаўтварэння” ў лінгвакультуралагічным аспекце спрыяе фарміраванню ў вучняў удумлівых адносін да марфемнай будовы слоў, умення “расшыфроўваць” закадзіраваную ў словах культуразнаўчую інфармацыю, зыходзячы з іх марфемнай будовы і ўтварэння, здольнасці вызначаць адметнасці словаўтварэння ў беларускай мове на фоне яе параўнання з рускай мовай.

Спіс літаратуры

1. **Беларуская мова** : вучэб. дапаможнік для 10-га класа агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Г. М. Валочка [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2009. – 256 с.
2. **Аринина, Н. Л.** Уроки прекрасного : из опыта работы / Н. Л. Аринина. – М. : Просвещение, 1983. – 128 с.
3. **Дудзюк, З. І.** Вандроўкі ў вырай / З. І. Дудзюк // Кола Сварога. – Мінск, 2006. – С. 258 – 291.
4. **Рогалеў, А. Ф.** Сцежкі ў даўніну : географічныя назвы Беларускага Палесся / А. Ф. Рогалеў. – Мінск : Палымя, 1992. – 50 с.
5. **Чаму мы так гаворым** / склад. І. П. Шпадарук, В. В. Рудакоўскі. – Мінск : Нар. асвета, 1985. – 72 с.
6. **Лемцюгова, В. П.** Тапонімы распаўядаюць : навукова-папулярныя эцюды / В. П. Лемцюгова. – Мінск : Літаратура і Искусство, 2008. – 416 с.
7. **Дубянецкі, Э. С.** Таямніцы народнай душы : кніга для вучняў / Э. С. Дубянецкі. – Мінск : Нар. асвета, 1995. – 47 с.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

СТЫЛІСТЫЧНЫ АНАЛІЗ НАРЫСА “ПОШУКІ СЛОВА” ЯНКІ БРЫЛЯ

Пры разглядзе тэкстаў на ўроках беларускай мовы і літаратуры, а таксама на факультатывных занятках неабходна выкарыстоўваць дыскурсны падыход, які ўключае экстралінгвістычны, моўны, структурны і вобразна-інфармацыйны аспекты аналізу. Улічваючы такі падыход, прааналізуем нарыс “Пошукі слова” Янкi Брыля.

Дубовыя бочкі – звонкія, літыя – моцна стаяць на зямлі. Кошыкі зялёныя, лазовыя, і белыя, з карэння. Рашоты напамінаюць духмянасць свежай мукі, ражкі – гарачы, масляны пах аладак. Вазы, скрынкі, мяхі, у якіх парасяты. Несціханы, няўмольны парасячы віск. Грузавыя машыны стаяць асобна, легкавыя і матацыклы – таксама. Сельпоўскія грузавікі з каляровай стракатасцю шырапатрэба – ад газавай хусцінкі да чорных, неперажоўтых ботаў. Вязкі і “ніткі” сухіх грыбоў. Колькі працы і радасці, красы роднай прыроды ў гэтым моцным, здаровым, хвалючым водары! Сала аполкамі. Буйныя светла-карычневыя яйкі. Жоўценькае масла.

– Яно ў вас смачнае?

– Не-а.

– Я на нюх пазнаю.

– А я дык яго ні на нюх ні на слух не ведаю. От, ем сабе, колькі живу, ад аднае каровы.

Хітрая, спраўная, стрымана вясёлая жанчына. Амаль маладзіца, а ўжо чырвоныя боцікі хоча купіць не сабе, а дачцэ.

Яблыкі, грушы, слівы!.. Кладучы на вагу, цётка (другая ўжо, старэйшая) не вельмі каб спрытна стараецца выбіраць драбнейшыя. Дый важыць па-аптэчнаму. А ў дзядзькі – менш дамавітага, больш бывалага – больш паэтычных адносін да жыцця.

– Я што – за яблыка ці за грушу буду дрыжаць? На табе, браце, і перавес.

Ясны і цёплы верасень. Дзень, што пачаўся туманам, а потым, – калі нам з дарогі, з дубовага гаю адкрыўся горад з чырванадахім касцёлам і бура-цагляным агрызкам руінаў на замчышчы, – стаў неяк раптам сонечны. Ажно стары, маўклівы шафёр не вытрымаў:

– Навагрудак у аб’яцях сонца!..

Апоўдні, калі мы вярталіся ў Мінск, туманец яшчэ слаўся, поўз над свежай раллёю, каля маладога, густога ельнічку прыдарожнай ахоўнай паласы. Радасны сум асенняга, небезнадзейнага завядання, пра які яшчэ трэба бясконца пісаць.

Любуючыся красой палёў, думаў пра нейкага дзядзьку з вунь таго хутара ці з гэтай во вёскі: як жа

ён успрымае ўсё гэтае харавство? Проста жыве ў ім, у спакоі шчаслівага спажыўца? Як птушка?

А хто ж тады песні складаў народныя?

А мы адкуль узяліся – тыя, што пішам?..

Вучні чытаюць тэкст уголос. Настаўнік тлумачыць значэнні некаторых слоў і выразаў:

Рашоты – назоўнік множнага ліку ад *рэшата* ‘рэч хатняга ўжытку для прасейвання мукі і пад. у выглядзе шырокага абруча з сеткай’ (ТСБМ, т. 4, с. 766). *Ражкі* – назоўнік множнага ліку ад *ражка* ‘драўляная пасудзіна ў выглядзе цэбрыка з ручкай, прызначаная для розных гаспадарчых патрэб’ (ТСБМ, т. 4, с. 562). *Цэбрык* – памяншальная форма да *цэбар* ‘шырокая круглая драўляная пасудзіна з клёпак з двума вушкамі’ (ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 264). *Сала аполкамі* – вялікімі кавалкамі.

Пытанне: Да якога стылю адносіцца тэкст? Абгрунтуйце сваю думку.

Адказ: Твор Янкi Брыля публіцыстычнага стылю (мастацка-публіцыстычны жанр – нарыс). Письменнік перадае асабіста ўбачанае, перажытае. У нарысе выразна адчуваецца аўтарская пазіцыя праз словы і выразы са станоўчай ацэнкай (*духмянасць; краса; моцны, здаровы; буйныя; жоўценькае; спраўная; ясны і цёплы і інш.*), праз ужыванне “мы”, якое не з’яўляецца стылізацыяй, як у мастацкім творы. “Мы” нарыса – гэта сам письменнік і яго спадарожнікі. Твор Янкi Брыля ўключае моўныя сродкі мастацкага і гутарковага стыляў. Мастацкага – на ўзроўні вобразаў лексікі і сінтаксісу. Уплыў гутарковага стылю адчуваецца ва ўжыванні адпаведных формаў слова (*от, аднае, за яблыка, браце* і інш.). Слова *браце* – клічная форма, якая ўжывалася яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове, калі існавала сістэма сямі склонаў назоўніка. У сучаснай беларускай літаратурнай мове значэнне клічнага склона маюць некаторыя назоўнікі мужчынскага роду 2-га скланення. Клічны склон – “прыналежнасць гутарковай і паэтычнай мовы” [5, с. 147].

Слова настаўніка. Янка Брыль вядомы як празаік і публіцыст. У сваіх нарысах ён выступае пранікнёным знаўцам чалавечай душы, прыроды і роднага слова. Серафім Андраюк піша: “Брыля ўсё цікавіць, прыцягвае ўвагу, хвалюе, прымушае думаць. Прырода, побыт, людзі самага рознага ўзросту, сацыяльнага статусу, прафесійнай прыналежнасці, гісторыя народа, гра-

мадска-палітычная сітуацыя ў краіне, моўная сітуацыя, літаратура – сусветная і нацыянальная, – уласная творчасць. Жыццёвы кантэкст, гістарычны, прыродны, неабдымны. І што істотна: больш бачыцца як бы Брылёў свет, чым непасрэдна сам Брыль. Ці не ў гэтым магія сапраўднага мастацтва?!” [1, с. 138].

Пытанне: Якія структурныя адзінкі вылучаюцца ў нарысе?

Адказ: Асноўныя структурныя адзінкі тэксту Янкі Брыля – праявічная страфа і фрагмент. Праявічная страфа (звышфразовае адзінства, складанае сінтаксічнае цэлае) – адзінка тэксту, у якой рэалізуецца пэўная мікратэма. Структура страфы звычайна ўключае сказы (два і больш), звязаныя сэнсава і граматычна. Класічная кампазіцыя звышфразовага адзінства мае зачын, які афармляе мікратэму (першы сказ), сярэдняю частку (яна развівае, паглыбляе тэму) і канцоўку-выснову (апошні сказ). Аднак такая класічная кампазіцыя не заўсёды вытрымліваецца. Дзве і больш праявічных строф, аб’яднаных агульнай тэмай, утвараюць семантыка-сінтаксічную адзінку маўлення – фрагмент. Страфа і фрагмент звязаны з адзінкай кампазіцыйна-стылістычнага ўзроўню – абзацам. Яго ўнутраная сутнасць спасцігаецца пры параўнанні са страфой. Як правіла, межы абзаца і складанага сінтаксічнага цэлага могуць супадаць і не супадаць [3, 4].

Твор Янкі Брыля складаецца з двух фрагментаў. Тэма першага фрагмента – “На рынку”. Ён уключае дзве праявічныя страфы з мікратэмамі “Здаровы водар” і “Гандаль”. Тэма другога фрагмента “Ясны верасень” рэалізуецца ў мікратэмах трох праявічных строф “Сонечны дзень”, “Вяртанне”, “Думкі ў дарозе”.

У звышфразавых адзінствах гэтага нарыса адсутнічаюць некаторыя складнікі класічнай кампазіцыі – зачыны і канцоўкі (“Здаровы водар”, “Гандаль”), канцоўкі (“Сонечны дзень”, “Вяртанне”, “Думкі ў дарозе”). Прычым сегментацыя праявічных строф на абзацы звязана пераважна з лагічна-паслядоўным разгортваннем пісьменніцкай думкі. Межы абзацаў і складаных сінтаксічных цэлых пераважна супадаюць. У апошняй страфе вылучаюцца тры абзацы. Функцыя такога абзацнага падзелу экспрэсіўна-эмацыянальная. Пісьменнік выносіць у абзац адзін сказ, каб прыцягнуць чытацкую ўвагу да асабліва значных, на яго погляд, праблем. Шматкроп’е ў канцы апошняга сказа – своеасаблівы прыём, які дазваляе тварыць разам з майстрам слова. У самастойным пошуку адказаў на спрадвечнае пытанне пра сутнасць чалавечага пачатку (і якога пачатку!) выяўляецца актыўная пазіцыя чытача, неабякавага да публіцыстычнага слова.

Пытанне: Якія вобразныя сродкі мовы ўжывае пісьменнік?

Адказ: Нарыс як мастацка-публіцыстычны жанр мае прыметы двух стыляў – мастацкага і публіцыстычнага. Асноўная функцыя публіцыстычнага стылю – функцыя ўздзеяння – рэалізацыя ў гэтым творы праз ацэначныя адзінкі, а таксама праз вобразныя сродкі мовы. У першым фрагменце “На рынку” ўжыты сказы, якімі пісьменнік адлюстроўвае шматаблічча рыначнага “свету” і перадае сваё захапленне. Чытач нібы адчувае прысутнасць самога пісьменніка, настрой “здаровага водару”. Станоўчаацэначныя лексемы надаюць асаблівы каларыт пачатку нарыса, быццам ахутваюць непаўторнай атмасферай рынку. Элементы мастацкага стылю выразна адчуваюцца ў другім фрагменце нарыса. Яго аснова – кантраст тэматычных палёў “святло” і “цёмра”, якія ўключаюць моўныя адзінкі прамога і пераноснага значэнняў. Тэматычнае поле “святло” рэалізуецца ў словах *ясны, цёплы, сонечны, сонца, характэво*. Тэматычнае поле “цёмра” – у адзінках *туман, бура-цагляны агрызак руінаў, туманец*. Аўтарская метафара *агрязак руінаў* перадае адносіны да занябданага спадчыны, якая абавязкова павінна адрадіцца. Кантрастнасць фрагмента ўзмацняецца ўжываннем аксюмаранаў на ўзроўні словазлучэнняў *радасны сум* (заснаваны на моўных антонімах *радасць і сум*) і *небезнадзейнае завяданне* (заснаваны на кантэкстуальных апазіцыях, у якіх рэалізуюцца патэнцыяльныя семы ‘жыццё’ і ‘смерць’). Сапраўды, верасень – асенні месяц, але ў ім яшчэ гучаць ноты цяпла і надзеі. Выраз *спакой шчаслівага снажыўца* набывае ў кантэксте фрагмента адмоўную ацэнку, адлюстроўваючы стан аб’якавасці і пасіўнасці. Рытарычныя пытанні адмаўляюць такія “спакой”, упэўніваючы ў сіле народнага слова і народнай душы. Таму мікратэма “Вяртанне” набывае сімвалічны характар набліжэння да ўласных вытокаў.

Спіс літаратуры

1. Андраюк, С. Творчасць як працяг біяграфіі / С. Андраюк // Польшыя. – 2009. – № 4. – С. 133 – 144.
2. Ревуцкі, О. И. Филологический анализ художественного текста / О. И. Ревуцкий. – Минск : РИВШ, 2006. – 320 с.
3. Старасценка, Т. Я. Стылістыка тэксту / Т. Я. Старасценка. – Мінск : БДПУ, 2007. – С. 4 – 8.
4. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка тэксту / М. Я. Цікоцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – С. 18 – 35.
5. Янкоўскі, Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск : Выш. школа, 1989. – С. 146 – 147.

Таяцяна СТАРАСЦЕНКА,
кандыдат філалагічных навук.

Уладзімір САЎКО

НАВУЧАННЕ НОРМАМ УЖЫВАННЯ НАЗОЎНІКАЎ НА ўРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ў XI КЛАСЕ

СКЛАНЕННЕ НАЗОЎНІКАЎ

Табліца 1.

Склон	Аснова			
	на цвёрды зычны	на зацвярдзелы зычны	на мяккі зычны	на -з, -к, -х
Д.	<i>нів-е вадз-е</i>	<i>бур-ы сястр-ы</i>	<i>вол-і зямл-і</i>	<i>кніз-е, рац-э вёсц-ы, страc-е</i>
Т.	<i>нів-ай (-аю) вад-ой (-ою)</i>	<i>бур-ай (-аю) сястр-ой (-ою)</i>	<i>вол-яй (-яю) зямл-ей (-ёю)</i>	<i>кніз-ай (-аю), рак-ой (-ою) вёск-ай (-аю), страх-ой (-ою)</i>
М.	<i>(на) нів-е (на) вадз-е</i>	<i>(аб) бур-ы (аб) сястр-ы</i>	<i>(на) вол-і (на) зямл-і</i>	<i>(аб) кніз-е, (на) рац-э (аб) вёсц-ы, (на) страc-е</i>

Усе скланяльныя назоўнікі ўжываюцца ў маўленні ў пэўным склоне, прычым у межах аднаго склону сустракаюцца і варыянтныя формы, напрыклад *вачамі і вачыма*. Каб не дапускаць граматычных памылак пры скланенні назоўнікаў, неабходна дакладна ведаць, якія канчаткі маюць назоўнікі ў той ці іншай склонавай форме.

Пры актуалізацыі ведаў вучняў пра склонавыя канчаткі назоўнікаў 1-га скланення асаблівую ўвагу пажадана звярнуць на правапіс канчаткаў у формах давальнага, творнага і меснага склонаў. Паўтарэнне тэмы можна пачаць з аналізу табліцы 1.

Працуючы з табліцай, вучні павінны ўспомніць, што ў формах давальнага і меснага склону адзіночнага ліку выбар канчаткаў залежыць ад характару асновы, а ў форме творнага склону – ад месца націску.

Удасканаленню ўмення правільна ўтвараць склонавыя формы назоўнікаў 1-га скланення будучы садзейнічаць наступныя практыкаванні:

1. Запішыце назоўнікі першага скланення, якія абазначаюць прадметы, што вывучаюцца ў XI класе. Утварыце і запішыце формы давальнага, творнага і меснага склонаў адзіночнага ліку гэтых назоўнікаў.

2. Запішыце словы па-беларуску. Абзначце склон і канчаткі назоўнікаў, падкрэсліце зычныя, якія чаргуюцца ў аснове.

Дорога – на дароге, республика – по республіке, книга – в книге, фабрика – при фабрике, шапка – в шапке, нога – на ноге, рука – в руке, посадка – при посадке, дуга – на дуге, река – в реке, уборка – на уборке, лодка – в лодке.

3. Спішыце сказы, афармляючы іх у адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамаі і ставячы назоўнікі, змешчаныя ў дужках, у патрэбным склоне.

1. У нейкай (насцярога) замерлі вакол кашлятыя б...розы (І. Пташнікаў). 2. У (вёска) малая звлістая рэчка пачала ўздымацца заліваць два-

ры (Я. Брыль). 3. У в...чэрняй (цішыня) звіняць імклівыя руч...йкі (Т. Хадкевіч). 4. І ў гэтую вясну на (страха) сваёй хаты л...снік убачыў прыгожую пару буслоў (У. Дубоўка). 5. А на (зямля), дзе вокам кінь, цвіце рунее рунь багата (Янка Купала). 6. Круча над Дзвіной абрывалася стромай карычневай сц...ной і толькі (у)нізе пры самай (рака) заканчвалася пакатым (шаўкавіста) зялёным схілам (Т. Хадкевіч). 7. На доўгай абсаджанай старымі таполямі (вуліца) было ціха і б...злюдна (В. Вольскі).

Вывучэнне тэмы “Назоўнікі 2-га скланення” мэтазгодна пачаць з аналізу наступных табліц:

Склон	Аснова	
	на цвёрды зычны	на зацвярдзелы зычны
Р.	<i>стал-а, сад-а, сын-а</i>	<i>даждж-у, мор-а, сябр-а</i>
Т.	<i>стал-ом, сад-ам, сын-ам</i>	<i>даждж-ом, мор-ам, сябр-ам</i>
М.	<i>(у) стал-е, (у) садз-е, (пры) сын-е</i>	<i>(на) даждж-ы, (у) мор-ы, (пры) сябр-у</i>

Склон	Аснова	
	на мяккі зычны	на -з, -к, -х
Р.	<i>госц-я, цен-ю, жыцц-я</i>	<i>луг-у, чалавек-а, паверх-а</i>
Т.	<i>госц-ем, цен-ем, жыцц-ём</i>	<i>луг-ам, чалавек-ам, паверх-ам</i>
М.	<i>(пры) госц-ю, (у) цян-і, (у) жыцц-і</i>	<i>(на) луз-е, (аб) чалавек-у, (на) паверх-е</i>

Затым старшакласнікам неабходна нагадаць, якім назоўнікам мужчынскага роду ў форме роднага склону адзіночнага ліку ўласцівы канчатак *-а (-я)*, а якім – *-у (-ю)*. Для ўдасканалення ўмення правільна ўтвараць формы роднага склону назоўнікаў 2-га скланення настаўнік можа прапанаваць наступныя практыкаванні:

4. 3 назоўнікамі, змешчанымі ў дужках, утварыце і запішыце словазлучэнні. Вызначце склон назоўнікаў, раслумачце ўжыванне ў іх канчаткаў.

Звесткі пра аўтара змешчаны ў № 1.

Табліца 2.

Склон	Назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот		Назоўнікі на <i>-мя</i> (імя, племя, стрэмя)	
	адзіночны лік	множны лік	адзіночны лік	множны лік
Н.	<i>птушан-я (-ё)</i>	<i>птушанят-ы</i>	<i>ім-я</i>	<i>ім-і (імёны)</i>
Р.	<i>птушаняц-і</i>	<i>птушанят</i>	<i>ім-я (імен-і)</i>	<i>ім-яў (імён, імён-аў)</i>
Д.	<i>птушаняц-і</i>	<i>птушанят-ам</i>	<i>ім-ю (імен-і)</i>	<i>ім-ям (імён-ам)</i>
В.	<i>птушан-я (-ё)</i>	<i>птушанят</i>	<i>ім-я</i>	<i>ім-і (імён-ы)</i>
Т.	<i>птушан-ём</i>	<i>птушанят-амі</i>	<i>ім-ем (імен-ем)</i>	<i>ім-ямі (імён-амі)</i>
М.	<i>(у) птушаняц-і</i>	<i>(аб) птушанят-ах</i>	<i>(у) ім-і (імен-і)</i>	<i>(у) ім-ях (імён-ах)</i>

Выйшлі з (лес, дом, сад, музей); схаваліся ад (холад, сябар, снег, вораг); не купілі (цукар, хлеб, шакалад, авёс); шум (вецер, акіян, дождж, матор); не адчувалі (боль, страх, сорам).

5. Прачытайце прыказкі, ставячы назоўнікі, што ў дужках, у неабходнай форме. Раствлумачце ўжыванне канчаткаў гэтых назоўнікаў.

1) Зіма без (снег) – восень без (хлеб). 2) Лепш мець лішняга (сябар), чым лішняга (вораг). 3) Век пражыў, а (розум) не нажыў. 4) (Мёд) не накачалі, а пчол узлавалі. 5) Чалавек без (запас) гіне да (час).

6. Спішыце сказы, дапісваючы патрэбныя канчаткі назоўнікаў і расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку.

1) Паўз дарогу пайшлі кусты алешнік... і лазняк... за імі паўстаў пералесак (Т. Хадкевіч). 2) Пасыпаліся буйныя кроплі даждж... упала некалькі галак град... (Якуб Колас). 3) У канцы лістапад... 1943 год... была вызвалена мая радзіма вёска Ганшын (К. Кірэнка). 4) Ён успомніў што Апейка з самага пачатк... не таіў што не верыць у поспех гэтага сход... (І. Мележ). 5) З захад... ў твар дзьмуў сцюдзёна-калючы вецер (М. Ткачоў). 6) Дзед Талаш набіў стрэльбу (ў, у)сыпаў шчодрую порцыю порах... і залажыў у рулю круглую алавяную кулю (Якуб Колас). 7) Недалёка ад горад... праз якія пятнаццаць кіламетраў мінчан сустракае зона адпачынку... (У. Юрэвіч).

На занятках важна звярнуць увагу і на тое, што некаторыя назоўнікі мужчынскага роду ў залежнасці ад лексічнага значэння ў родным склоне могуць мець канчаткі *-а (-я)* і *-у (-ю)*, напрыклад: *спыніліся каля дуба* (прадмет) – *шафа з дубу* (матэрыял), *сустрэліся каля перахода* (аб'ект) – *адпачывалі пасля пераходу* (дзеянне), пасля чаго прапанаваць выканаць практыкаванні:

7. Прапанаваныя мнагазначныя назоўнікі пастаўце ў форме роднага склону адзіночнага ліку і складзіце з імі па два словазлучэнні ці сказы [у адным выпадку назоўнік павінен ужывацца з канчаткам *-а (-я)*, у другім – з *-у (-ю)*].

Клён, пад'езд, народ, завод, лістапад, пейзаж, пропуск, арэх.

8. У наступных сказах знайдзіце назоўнікі мужчынскага роду, ужытыя з граматычнымі памылкамі. Адрэдагуйце сказы.

1) Апошнія клубы ранішняга тумана схаваліся ў лагчынах. 2) Каля мясцовага клубу ўжо сабралася многа народа. 3) Дзеці ў школе вывучалі правілы дарожнага руха. 4) Уначы была завая і намяло многа снега. 5) Лось пастаяў і павольна пайшоў у глыб леса. 6) Сябры сустрэліся каля ўваходу.

Належную ўвагу пры вывучэнні тэмы трэба ўдзяліць і правапісу канчаткаў назоўнікаў у форме меснага склону. Неабходна актуалізаваць веды вучняў пра тое, што ў месным склоне: 1) з канчаткам *-е* ўжываюцца назоўнікі з цвёрдай асновай і на *г, х*, якія чаргуюцца з *з, с*: *акно – на акне, бераг – пры беразе, паверх – на паверсе*; 2) канчатак *-і* ўласцівы назоўнікам з мяккай асновай: *гай – у гай, жыццё – пры жыцці*; канчатак *-ы* – з асновай на зацвярдзелы: *дождж – аб дажджы, мора – у моры*; 3) канчатак *-у (-ю)* маюць назоўнікі з асновай на *г, к, х*, якія не чаргуюцца з *з, ц, с*: *парк – у парку, подзвіг – аб подзвігу, шлях – на шляху*, а таксама назоўнікі, што абазначаюць асобу чалавека: *пры бацьку, аб герою, пры Андрэю, аб Мележу*. Назоўнікі з цвёрдай асновай, што абазначаюць асоб, ужываюцца з канчаткам *-е*: *аб сыне, пры браце, аб Коласе*.

9. Спішыце сказы, афармляючы іх у адпаведнасці з арфаграфічнымі нормама і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у месным склоне адзіночнага ліку. Раствлумачце ўжыванне канчаткаў гэтых назоўнікаў.

1) Цэлы гай старасвецкіх дубоў раскінуўся на (бераг) Нёмана (Якуб Колас). 2) У другой палове XI ст. у (міжрэчча) Свіслачы і Н...мігі на (не)вялічкім (узвышша) быў збудаваны драўляны замак-крэпас(?)ць (У. Юрэвіч). 3) Жыццё пры (Сяргей) так і не прынесла спако... старой жанчыне (У. Карпаў). 4) Маладая раслінка стаяла пры (лес) у (поле) (Якуб Колас). 5) На (двор) гуляе м...целіца, а ў мяне ў (пакой) восе(н, нн)ю пахне (Р. Ігнаценка). 6) На (свет) лепшага кутка н...ма, чым той куток, дзе маці нарадзіла (Н. Гілевіч). 7) Ледзь ступілі на двор, на (ганак) паявіўся Міканор Глушак (І. Мележ).

Табліца 3.

Склон	Назоўнікі мужчынскага роду на -а (-я)				Назоўнікі агульнага роду на -а (-я)
	з націскам на аснове		з націскам на канчатку		
Н.	<i>дзядзьк-а</i>	<i>дзядул-я</i>	<i>Кузьм-а</i>	<i>суддз-я</i>	<i>плакс-а</i>
Р.	<i>дзядзьк-і</i>	<i>дзядул-і</i>	<i>Кузьм-ы</i>	<i>суддз-і</i>	<i>плакс-ы</i>
Д.	<i>дзядзьк-у</i>	<i>дзядул-ю</i>	<i>Кузьм-е</i>	<i>суддз-і</i>	<i>плакс-у (-е)</i>
В.	<i>дзядзьк-у</i>	<i>дзядул-ю</i>	<i>Кузьм-у</i>	<i>суддз-ю</i>	<i>плакс-у</i>
Т.	<i>дзядзьк-ам</i>	<i>дзядул-ем</i>	<i>Кузьм-ой (-ою)</i>	<i>суддз-ёй (-ёю)</i>	<i>плакс-ам (-ай, -аю)</i>
М.	<i>(пры) дзядзьк-у</i>	<i>дзядул-ю</i>	<i>(пры) Кузьм-е</i>	<i>суддз-і</i>	<i>(аб) плакс-е</i>

10. Запішыце словаформы па-беларуску. Абазначце канчаткі і націскі.

В снегу, на краю, о сыне, в гараже, на лугу, в лагере, на орехе, об успехе, на берегу, в саду, на корабле, в цеху, на ремне.

Вывучаючы асаблівасці скланення прозвішчаў, настаўніку варта акцэнтаваць увагу вучняў на тым, што імёны і прозвішчы, якія належаць асобам мужчынскага полу і канчаюцца на зычны, скланяюцца як адпаведныя агульныя назоўнікі 2-га скланення са значэннем асобы: *Андрэй Лабановіч, Андрэя Лабановіча, Андрэю Лабановічу* і г. д. Прозвішчы на зычны, якія належаць асобам жаночага полу, не скланяюцца: *Алена Лабановіч, Алены Лабановіч, Алене Лабановіч*. Як агульныя назоўнікі 2-га скланення скланяюцца рускія і беларускія прозвішчы на *-оў (-аў), -еў (-ёў), -ін (-ын)*, але ў творным склоне адзіночнага ліку яны маюць канчаток *-ым*, уласцівы прыметнікам: *Міхайлаў, Міхайлава, Міхайлаву, Міхайлава, Міхайлавым, пры Міхайлаву*. Іншамоўныя прозвішчы на *-ін (-ын), -ан* тыпу *Дарвін* у творным склоне ўжываюцца з канчаткам *-ам: Чаплінам, Труманам*.

Акрамя таго, вучням трэба памятаць, што са склонавымі канчаткамі, уласцівымі назоўнікам 2-га скланення, ужываюцца ўласныя назоўнікі мужчынскага роду, што абазначаюць геаграфічныя і астранамічныя назвы: *Крым – у Крыме, Месяц – на Месяцы, Быхаў – за Быхам, Жлобін – за Жлобінам*, а таксама ўласныя назоўнікі ніякага роду – назвы гарадоў, вёсак, рэк: *Жодзіна – у Жодзіне, Заазер’е – у Заазер’і, Дняпро – у Дняпры*.

З мэтай фарміравання ўмення ўжываць названыя групы ўласных назоўнікаў настаўнік можа прапанаваць наступныя практыкаванні:

11. Спішыце, раскрываючы дужкі.

Ганарымся (Васіль Быкаў), адпачывалі пад (Лоеў), злавілі ў (Дунай), успаміналі (Арцём Баравік), патэлефанавалі (Аляксандр Дзямчук), падарожнічаў па (Сахалін), вучыўся ў (Маладзечна), дачка (Сяргей Адамовіч і Вольга Адамовіч), з паслом (Дэвід Мэрвін), з журналістам (Франклін Шэкрын), з банкірам (Біл Ролтан).

12. Запішыце 10 назоўнікаў на *-оў (-аў), -еў (-ёў), -ін (-ын)*, пяць з якіх абазначалі б прозвішчы беларускіх пісьменнікаў, пяць – назвы населеных пунк-

таў Беларусі. Складзіце з гэтымі словамі сказы, ужываючы назоўнікі ў форме творнага склону.

13. Спішыце тэкст, афармляючы яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі, пунктуацыйнымі і граматычнымі нормамаі. Падкрэсліце назоўнікі другога скланення, растлумачце ўжыванне ў іх канчаткаў.

Над ускрайк... лес... дзе пачыналіся жоўтыя п...скі зазв...нела песня л...снога жаваранк... . Ён першы тут вітаў надыход дн... і песня расплывалася ў маўклівым паветр... звонам тонкага дарагога метал... . Здавалася (у, ў)сё навокал зан...мела зачараванае цудоўнымі трэл...мі гэтага вольнага жыхар... ўзлескаў і пя(сч, шч)аных пустак між ляс... . Снуючы высока ў небе раняла птушка мя...кія ласкавыя мелодыі сатканыя са звон... срэбраных струн з булькатанн... л...сных ручайкоў з шолах... красак. І (у, ў)се гэтыя тоны спл...таліся так гарманічнасв...еасабліва ў песні л...снога жаваранк... што яна даходзіла да самых глыбінь сэрц... і калыхала самыя тонкія струны душы.

Паводле Якуба Коласа.

Пры ўжыванні формаў назоўнікаў 3-га скланення цяжкасці ў вучняў з’яўляюцца толькі пры ўтварэнні і напісанні формаў творнага склону. Таму пры актуалізацыі ведаў пра склонавыя формы назоўнікаў 3-га скланення неабходна звярнуць увагу на тое, што ў творным склоне можа адбывацца падаўжэнне зычных асновы: *маладосць – маладосцю, верф – верф’ю*; але *лань – ланню, ціш – цішшу*.

14. Запішыце словы ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Спагадлівасць, Нарач, смеласць, Свіцязь, перакананасць, Свір, зелень, упэўненасць, чырвань, актыўнасць, соль, шэрань, Об, рупнасць.

15. Згрупуйце наступныя назоўнікі ў сінанімічныя рады і запішыце іх у форме творнага склону адзіночнага ліку.

Перакананасць, спагадлівасць, далеч, безнадзейнасць, цемень, храбрасць, далячынь, упэўненасць, цемрадзь, чуласць, бездапаможнасць, мужнасць, даль, смеласць.

Актуалізацыя ведаў пра асаблівасці скланення рознаскланяльных назоўнікаў можа адбывацца шляхам аналізу табліц 2, 3.

16. Прачытайце сказы, ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбнай форме.

1) Тут стаяў зусім незнаёмы для (ласяня) дух, якім яшчэ там, у прылеску, пахнуў гэты чалавек (Г. Далідовіч). 2) Сабака ляжаў на баку паміж ядлоўцавых кустоў і лапаю гуляў з (ваўчаныя) (В. Карамазаў). 3) На яблыню скокнула з бярэзіны вавёрка. І не адна! З двума (ваверчаняты) (Максім Лужанін). 4) Гістарычныя звесткі аб (племя) крывічоў і дрыгавічоў і аб аб'яднанні (племя) у народ беларускі не дайшлі да нас (В. Ластоўскі). 5) Незнаёмы спыніў каня, прыўзняўся на (стрэмя) і ўважліва агледзеў наваколле. 6) Станаўленне і развіццё беларускага тэатра непарыўна звязана з (імя) І. Буйніцкага, У. Галубка, Ф. Ждановіча (БелСЭ). 7) Самыя старажытныя (імя), якія шырока выкарыстоўваюцца ў наш час, – гэта Вольга, Алег, Андрэй.

Назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* у форме роднага і вінавальнага склонаў маюць канчаткі 1-га скланення (гл. табліцу 3): *мужчыны, дзядулі, мужчыну, дзядулю*. У форме давальнага і меснага склону напісанне канчаткаў залежыць ад характару асновы і месца націску. Канчатак *-у (-ю)*, як і ў 2-м скланенні, уласцівы назоўнікам з цвёрдай і мяккай асновай, калі на яе падае націск: *бацьку, дзядулю, пры бацьку, пры дзядулю*. Калі ж націск падае на канчатак, такія назоўнікі, як і ў 1-м скланенні, ужываюцца з канчаткам *-е*: *Кузьме, пры Фаме*. У назоўніках з мяккай асновай ужываецца канчатак *-і*: *судзі, пры старшыні*.

У форме творнага склону назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* з асновай на цвёрды зычны маюць ненаціскны канчатак *-ам*: *бацькам, дзядзькам*, націскны – *-ой (-ою)*: *Кузьмой (-ою), Фамой (-ою)*. Назоўнікі з мяккай асновай незалежна ад націску ўжываюцца з канчаткам *-ем, -ёй (-ёю)*: *Міцём, старшынёй (-ёю)*.

Назоўнікі агульнага роду, што абазначаюць асоб мужчынскага полу, скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)*: *ціхоня – ціхоні, ціхоню, ціхонем, пры ціхоню* (выключэнне: *сірата*). Назоўнікі агульнага роду, якія абазначаюць асоб жаночага полу, маюць склонавыя канчаткі, уласцівыя назоўнікам 1-га скланення: *плаксы, плаксе, плаксу, плаксай (-аю), аб плаксе*.

Як назоўнікі 1-га скланення з адпаведнай асновай скланяюцца прозвішчы на *-а (-я)*, якія паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду і належаць асобам жаночага полу: *Каліна Ірына, Каліны Ірыны, Каліне Ірыне, Каліну Ірыну, Калінай Ірынай, пры Каліне Ірыне*. Калі ж такое прозвішча належыць асобе мужчынскага полу, то яно скланяецца як назоўнік мужчынскага

роду з канчаткам *-а*: *Каліна Іван, Каліны Івана, Каліну Івану, Каліну Івана, Калінам Іванам, пры Каліну Івану*.

17. Утварыце і запішыце словазлучэнні. Абзначце канчаткі назоўнікаў і растлумачце іх ужыванне.

Ганарыцца (дзядуля), быць пры (бацька), сустрэцца з (дзядзька), працаваць (старшыня), высокаму (мужчына), гутарыць са (стараста), павітацца з (суддзя), гуляць з (Вася), жыць пры (Максім), вясёламу (Віця), быў (сведка), заставаўся (гарэза), з'яўляўся (запявала), маленькаму (плакса), з гэтай (капрызуля), з (Ганна Сініца), з (Максім Сініца).

18. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбнай склонавай форме.

1) З (бацька) я (у, ў)п...ршыню а...чуў музыку начнога неба і в...сновай паводкі (К. Кірэенка). 2) У гады (В)ялікай (А, а)йчы(н, нн)ай (В, в)айны беларускі лес стаў для многіх надзейн... (абаронца) (П. Панчанка). 3) Танцуй – не танцуй, а грошы (музыка) аддай (Прыказка). 4) Асабліва радавалі мяне сустрэчы з (Купала), Коласам, Гартным, (Бядуля), Чаротам – жывымі класікамі, пачынальнікамі сучаснай літаратуры (С. Грахоўскі). 5) Рука яго ў локці больш (не)згібалася, ён застаўся (калека) (на)заўсёды (Кузьма Чорны).

19. Утварыце словазлучэнні. Растлумачце ўжыванне канчаткаў назоўнікаў.

Дзякаваць (Пеця, старшыня, сведка, Міша, суддзя), ганарыцца (бацька, дзядуля, прамоўца, Вася, Мікола), думаць аб (сірата, дзядзька, Кузьма, Валодзя, стараста).

20. Прачытайце сказы. Знайдзіце і выпраўце памылкова ўжытыя рознаскланяльныя назоўнікі.

1) З Ігарам Шубай мы пазнаёміліся на алімпіядзе па матэматыцы. 2) Таццяна непрыкметна перадала нешта высокаму мужчыне і знікла ў натоўпе. 3) Канчалася лета, надыходзіў час развітання са Сцёпкай. 4) Андрэйка з дзядулей узялі падрыхтаваныя яшчэ звечара вуды і пайшлі на возера.

Пры паўтарэнні асаблівасцей скланення і ўжывання нескланяльных назоўнікаў настаўнік можа прапанаваць наступныя практыкаванні:

21. Успомніце, якія назоўнікі адносяцца да нескланяльных. Размяркуйце наступныя словы па групах: 1) скланяльныя назоўнікі; 2) нескланяльныя назоўнікі.

Какава, кава, Альпы, Тбілісі, эскімо, Данько, жалюзі, еўра, гарана, кіmano.

22. Прачытайце сказы. Знайдзіце і выпраўце памылкі, абумоўленыя парушэннем граматычных нормаў.

1) Партыя на скрыпцы, выкананая маэстрам Співаковым, спадабалася ўсім. 2) На водмелі стаялі грацыёзныя фламінгі. 3) Незнаёмы быў у драпавым паліце і капелюшы. 4) Ты як дабіраешся дамоў – метром ці аўтобусам? 5) Маці зайграла на піяніне, і па пакоі паплыла цудоўная музыка. 6) Некалькі дынгаў асцярожна падышлі да агароджы. 7) Летам Вольга адпачывала ў санаторыі ў Сочах. 8) Пейзаж, адлюстраваны на гэтым пане Антонам Крамком, нечым нагадваў навакольныя мясціны. 9) Па пенальцях перамагла каманда “Юнацтва”. 10) Адпачынак у Гаграх нікога не пакінуў абыякавым.

На апошнім этапе вывучэння тэмы “Скланенне назоўнікаў” настаўнік павінен актуалізаваць веды вучняў пра ўтварэнне і ўжыванне формаў роднага і меснага склону множнага ліку.

У форме роднага склону: а) назоўнікі 1-га скланення маюць канчатак *-аў (-яў)* (з асновай на збег зычных) і нулявы канчатак: *пушчаў, гульняў; вуліц, дарог* (асобныя назоўнікі могуць мець варыянтныя формы: *яблыняў – яблынь, сёстраў – сясцёр*); б) назоўнікі 2-га скланення ўжываюцца з канчаткамі *-аў (-яў), -оў (-ёў)*: *воблакаў, сузор’яў, сыноў, палёў*; рэдка – з канчаткам *-эй (-ей)*: *вачэй, гасцей*; в) назоўнікі 3-га скланення пад націскам маюць канчатак *-ей (-эй)*, не пад націскам – *-аў (-яў)*: *начэй, гусей, печавы, даяў* (але: *грошай*) (некаторым назоўнікам уласцівыя варыянтныя формы: *арцелей – арцеляў, сенажацей – сенажацяў*).

23. Спішыце, ставячы назоўнікі, што ў дужках, у форме роднага склону множнага ліку.

Кілаграм (яблыкі, грушы, слівы, вішні, апельсіны, мандарыны, памідоры, цукеркі), пара (туфлі, боты, рукавіцы, шкарпэткі), шмат (азёры, рэкі, лясы, палі), пяць (пасажыры, месцы, прыпынкі, трамваі), карпусы (фабрыкі, заводы, верфі, электрастанцыі).

24. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку. Пастаўце назоўнікі, змешчаныя ў дужках, у форме роднага склону множнага ліку.

1) З франтавых (дарогі) акупных (будні) ця...кіх (паходы) суровых (штурмы) і (атакі) застаюцца ў сэрцы кожнага салдата многія дарагія вобразы і імёны (К. Кірэенка). 2) Прыціхлі галасы (птушкі). Нібы лё...кі сум сеяўся праз парадзелую гу...чыню (бярозы) і (грабы) (М. Лынькоў). 3) Маладосць ця...нецца да (не)звычайнага да рамантычных (падарожжы) да (не)бывалых (учынкi) да пераадоле(н, нн)я (не)чувалых (цяжкасці) (Максім Лужанін). 4) Сляпы (не)разборлівы густ выяўляе толькі аднастайнасць стандартнасць пазбаўляючы ча-

лавека самастойнасці і асабістай а...казнасці за развіццё сваіх індыв...дуальных (схільнасці) і (магчымасці) (В. Вітка).

Развіццё ўменняў правільна ўтвараць форму меснага склону множнага ліку ажыццяўляецца з улікам таго, што граматычныя памылкі дапускаюцца звычайна пад уплывам рускай мовы: *па бярозам, па абласцям* (правільна: *па бярозах, па абласцях*).

26. Перакладзіце сказы на беларускую мову і запішыце іх. Параўнайце канчаткі назоўнікаў у форме меснага склону множнага ліку ў рускай і беларускай мовах.

1) По стальным магистральям бегут во все концы страны гружёные поезда (Н. Михайлов). 2) По снежным улицам и площадям нескончаемым потоком тянулись тысячи людей (Н. Островский). 3) По аллеям, по паркам робко крадётся осень. 4) По следам было видно, что у кормушки побывала семья лосей (М. Пришвин). 5) По раскисшим весенним дорогам непрерывно шли наши войска (К. Симонов).

27. Прачытайце сказы, вызначце назоўнікі, пры ўжыванні якіх парушаны граматычныя нормы. Выпраўце памылкі.

1) Лёгка веснавы ветрык прабягаў па вершалінах таполей і ліпаў. 2) Падарожжа па астравам пакінула незабыўнае ўражанне. 3) На тэрыторыі Беларусі жывуць прадстаўнікі больш як ста нацыянальнасцяў. 4) У вальерах Белавежскай пушчы можна ўбачыць магутных зуброў і палахлівых казулей, высакародных аленей і звычайных ласей, дзікіх кабанюў і бурых мядзведзей. 5) Турысты яшчэ доўга блукалі па вуліцам старога горада.

28. Прачытайце тэкст, вызначце тып маўлення. Спішыце тэкст, афармляючы яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбнай форме.

Н...спадзяваны мароз, раптоўна наваліўшыся на Пале(с, сс)е пасля некалькіх ціхіх і мя...кіх (дні) на сыходзе зімы, пратрымаўся (н...)доўга. Надвор...е зм...нілася адразу. Паветра стала цёплым і лагодным а над (далечы) (балоты) і (палі) звiсла сінеча-смуга адзнака ц...пла і адлігі. Асеў глыбокі снег па (палі) і (балоты). Заплакала зіма пад (капяжы) (мільёны) (слёзы).

Размяклы працяты вадою снег гурбінамі папоўз з саламяных (стрэхі) трывожным шэптам парушаючы цішыню а па (вуліцы) і (дарогі) пачалі выступаць (жаўтавата) мутныя лужыны і рушылі ў свае (дарогі) першыя в...снавья ручайкі (перавальчыкі). (Гімны) в...сне зазв...нелі звонкія песні (жаваранкі). У тысячах (з’явы) заўважалася набліжэнне в...сны, в...сны ранней і дружнай.

Паводле Якуба Коласа.

Павел МІХАЙЛАЎ
Святлана ФАЦЕЕВА

ЗАДАННІ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ДЛЯ ПАЎРОЧНАГА КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ ВУЧНЯЎ VIII – IX КЛАСАЎ

Працяг. Пачатак у № 1.

VIII КЛАС

КАРТКА 1. АДНАРОДНЫЯ І НЕАДНАРОДНЫЯ АЗНАЧЭННІ

Варыянт 1

1. Знайдзіце і выпішыце нумары сказаў, у якіх ёсць азначэнні.

1) Унізе, у даліне, глуха шумеў ручай. 2) Высока, праз усё неба, цягнулася вузкая хмарка. 3) Ніякае багацце людзей не бывае даражэйшым за іх родную мову. 4) Сонца, што ўзнялося над борам, біла праменнем у твар.

2. Закончыце фармулёўку.

Аднародныя дапасаваныя азначэнні характарызуюць прадмет... і выражаюцца...

3. Выпішыце нумары сказаў з неаднароднымі дапасаванымі азначэннямі.

1) Цяжкае, халоднае, свінцовае неба, здавалася, назаўсёды ўпала на зямлю. 2) Цёмная майская ноч кружыла галовы духмяным пахам квецені. 3) І распачалося будаўніцтва, вялікае, незвычайнае. 4) Цябе палохае і кліча зялёны красавіцкі дым.

4. Пабудуйце схемы сказаў з аднароднымі дапасаванымі азначэннямі.

1) Марозны, бадзёры, вясёлы дзень ціха брыдзе па зямлі.

2) Далячынь ружавела краямі цёмнага, захмаранага неба.

5. Дапоўніце сказы неаднароднымі азначэннямі.

1) З-за лесу глядзіць круглы... месяц.

2) У хату ўвайшоў стары... дзядзька ў кажуху.

Варыянт 2

1. Знайдзіце і выпішыце нумары сказаў, у якіх ёсць азначэнні.

1) Сонечнае праменне пазалаціла шырокую макаўку дуба. 2) Ідзе з лапатай дзядзька з хаты і адграбае снег заўзята. 3) Густая зялёная трава коўдраю ўсцілала зямлю. 4) Бацька з стрэльбай за плячамі ішоў дадому хвайнякамі.

2. Закончыце фармулёўку.

Неаднародныя дапасаваныя азначэнні характарызуюць прадмет... і выражаюцца спалучэннем...

3. Выпішыце нумары сказаў з аднароднымі дапасаванымі азначэннямі.

1) Вобраз Міхала, намаляваны Коласам, належыць да тыпаў найвялікшага мастацкага абгульнення. 2) Серабрыстыя высокія таполі цесна абступілі дарожку. 3) Адвечорак выдаўся ціхі, мяккі, празрысты. 4) Мне сняцца сны аб Беларусі – шчаслівай, вольнай старане.

4. Пабудуйце схемы сказаў з неаднароднымі дапасаванымі азначэннямі.

1) Вялізная цёмна-сіняя хмара падымалася на небасхіле.

2) Раўнюткі пясчаны бераг быў утульным пляжам.

5. Дапоўніце сказы аднароднымі азначэннямі.

1) Чырвоныя... кветкі стракацелі на лузе.

2) Восень у гэтым годзе выдалася халодная...

КАРТКА 2. ЗЛУЧНІКІ І ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ АДНАРОДНЫХ ЧЛЕНАХ СКАЗА

Варыянт 1

1. Вызначце і запішыце нумары тых сказаў, у якіх аднародныя члены звязаны паміж сабою інтанацыйна (інтанацыяй пералічэння).

1) Першы мяжою бег сабака, чмыхаў носам, бойка віляў хвостом-мяцёлкаю. 2) У змешаных пералесках растуць разам і ясень, і вольха, і рабіна, і чаромха, і арэшнік. 3) У Янкі Купалы было ўсюды шмат шчырых прыхільнікаў і добрых сяброў. 4) Люблю Беларускае Палессе, казачна мяккую

Наваградчыну, адзіную ў свеце Белавежу, суровую прыгажосць паўночнага азёрнага краю.

2. Закончыце фармулёўку.

Спалучальныя злучнікі пры аднародных членах сказа выражаюць значэнне...

3. Устаўце патрэбныя па сэнсе злучнікі, запішыце сказы і расстаўце неабходныя знакі прыпынку.

1) Невялікая... бурная рэчка пеніцца між скал. 2) У мастацтве важна не колькасць... якасць. 3) Цемра то насыдала на самае вогнішча... адскоквала. 4) Буду пець я свае песні ці то ў будні... ў святы.

Звесткі пра аўтараў змешчаны ў № 1.

4. Спішыце сказы, расстаўце ў іх патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце ў сказах абагульняльныя словы і вызначце, чым яны выражаны.

1) Усё тут дыша ўспамінамі аб паэце хата сяло навакольных пушчы. 2) Доўгі рад старых і высокіх дрэў ліп дубоў явараў і вязаў ішоў ад паўстанка проста ў чыстае поле і там канчаўся.

5. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Пераклад запішыце, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Пабудуйце схемы сказаў.

1) Вёска вакол хаты подсолнухи і сухая трава было пакрыта пылью. 2) Стога сена дрэва шалаш старыка ўсё віднелось асабліва ярка.

Варыянт 2

1. Вызначце і запішыце нумары тых сказаў, у якіх аднародныя члены звязаны злучальнымі злучнікамі.

1) Буслы збіраліся ў чароды і доўга стаялі на грудях або ляніва аглядалі лагчыны. 2) На лісце прыдарожных дрэў, на збажыну, на траву аселі першыя кроплі расы. 3) Душу сціскае болей не то смутак, не то жаль. 4) Крылатая машына сарвалася з месца, памчала па полі, з гулам пайшла ўгару.

2. Закончыце фармулёўку.

Размеркавальныя злучнікі пры аднародных членах сказа перадаюць значэнне...

3. Устаўце патрэбныя па сэнсе злучнікі, запішыце сказы і расстаўце неабходныя знакі прыпынку.

1) Наша вёска падобна да мястэчка... маленькі гарадок. 2) Я прыпамінаю пакоі... пазнаю іх не адразу. 3) Стары быў не толькі здзіўлены... расчараваны. 4) Ад сустрэчы з роднымі мясцінамі ў душы абуджалася не то ціхая радасць... смутная туга.

4. Спішыце сказы, расстаўце ў іх патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце ў сказах абагульняльныя словы і вызначце, чым яны выражаны.

1) Хустка бровы пасмачка валасоў каўнер кажушка ўсё было пад інем. 2) Глыбокія і мелкаводныя рэкі Прыпяць Піна Гарынь і Случ плывуць праз балоты Палескай нізіны.

5. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Пераклад запішыце, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Пабудуйце схемы сказаў.

1) Повсюду ў кустах у траве запелі зачырыкалі птуцы. 2) Ён быў майстар на ўсе рукі слесарь столяр і нават механік.

КАРТКА 3. ЗВАРОТАК. СПАСАБЫ ВІРАЖЭННЯ ЗВАРОТКА

Варыянт 1

1. Вызначце, у якіх сказах ёсць зваротак, і запішыце іх нумары.

1) І дзе на свеце ёсць такая, як Нёман, рэчанька другая? 2) Край песень, легенд, партызанскае славы, краіна разлогаў і шумных бароў, ты нас гадала на вярнасць дзяржаве, сагрэтая шчыраю ласкай сяброў. 3) Дзяўчаты, нібы русалкі, карагоды водзяць. 4) Што ж, сябры, у глебе гэтай ёсць і нашай працы зерне.

2. Закончыце фармулёўку.

Зваротак – гэта..., што абазначае..., якой адрававана выказванне.

3. Запішыце сказы са звароткамі і расстаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

1) Вы выйшлі ўдалеч маладыя вам доўга крочыць праз гады. 2) Скажы ты мне братка Максім для чаго чалавек на свеце жыве?

4. Вызначце, чым выражаны звароткі ў прыведзеных сказах. Адказ запішыце.

1) Век жыць вам у сэрцы народа, героі! 2) На хараство Радзімы, дружа, падзівіся і абнімі Радзіму мужаю рукою. 3) Моцна кахаў я цябе, дарагая, але расстацца нам час. 4) Трэба дапамагчы людзям, Віктар Міканоравіч.

5. Са словам *зямля* складзіце два сказы, каб у адным яно выконвала функцыю дзейніка, а ў другім – зваротка. Сказы запішыце.

Варыянт 2

1. Вызначце, у якіх сказах ёсць зваротак, і запішыце іх нумары.

1) Вакол спакой і мір, і твая рука на маім плячы, дружа. 2) Над возерам устае, быццам белая воўна, пахучы туман. 3) Спелая гронка рабіны, нібы раскошная кветка, заглядвала ў акно. 4) Ніколі, мой народзе, ты не схіляў галавы перад тым, хто калінебудзь імкнуўся занявольці цябе.

2. Закончыце фармулёўку.

Звароткі часцей за ўсё выражаюцца... у форме... склону, а таксама... ці... у тым жа склоне, калі ўжываюцца ў ролі...

3. Запішыце сказы са звароткамі і расстаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

1) Прашу цябе зямля дазволь быць каласком у роднай ніве. 2) Заспявай і ты мая сястрыца песню надыходзячага дня.

4. Вызначце, чым выражаны звароткі ў прыведзеных сказах. Адказ запішыце.

1) Па сцежках роднай Беларусі з табой я, ночка, паплыву. 2) Кланяйся, гROME, роднаму полю, родны вітай ты мой кут! 3) Не плач, забытая, прыеду на пасёлак пазней, як зацвітуць сады. 4) Паклон табе нізкі, Нява, ад Нёмана-брата прынёс.

5. Са словам *радзіма* складзіце два сказы, каб у адным яно выконвала функцыю дзейніка, а ў другім – зваротка. Сказы запішыце.

КАРТКА 4. ПАБОЧНЫЯ СЛОВЫ, СЛОВАЗЛУЧЭННІ І СКАЗЫ

Варыянт 1

1. Выпішыце нумары тых сказаў, у якіх выдзеленыя словы з'яўляюцца пабочнымі.

1) Вялікае, *кажуць*, добра бачыцца на адлегласці. 2) Вучыцца Наташа выдатна і выконвае ўсё, што *кажуць* настаўнікі. 3) Пытанне, *на сутнасці*, было ўжо вырашана. 4) Не адхіляйся, гаварыце *на сутнасці* справы.

2. Закончыце фармулёўку.

Пабочныя словы, словазлучэнні і сказы граматычна... з членамі сказа і служаць для выражэння... таго, хто гаворыць да...

3. Запішыце нумары тых сказаў, у якіх выдзеленыя пабочныя словы (словазлучэнні, сказы) абазначаюць, каму належыць паведамленне.

1) *На здзіўленне*, сустрэліся мы зусім не так, як я чакаў. 2) *На маю думку*, вучыцца ніколі не позна. 3) Усякая работа, *па-мойму*, цікавая сваім зместам. 4) *На шчасце*, бераг возера быў сухі і вельмі ўтульны.

4. Знайдзіце пабочныя словы, словазлучэнні, сказы і падкрэсліце іх. Расстаўце патрэбныя знакі прыпынку і ўстаўце ў словах прапушчаныя літары.

1) Над дзяц...лінай гулі пчолы і здаецца пахла ў паветр...мёдам. 2) Адным словам Валодзя быў самым блі...кім маім т...варышам. 3) Вада пад кам...нь пад л...жачы гавораць людзі не бяжыць. 4) У хаце на в...лікае здз...ўленне Тацяна ўбачыла Любу.

5. Складзіце сказы, ужываючы ў значэнні пабочных наступныя словы і словаспалучэнні. Сказы запішыце.

Нарэшце, калі ласка.

Варыянт 2

1. Выпішыце нумары тых сказаў, у якіх выдзеленыя словы з'яўляюцца пабочнымі.

1) *Можа*, свет і любім мы за тое, што ў стрыечнай блізкасці жывём. 2) У летнюю спёку ручай *можа* перасохнуць. 3) Размова была *на шчырасці*. 4) У нас, *на шчырасці*, добрыя лясы.

2. Закончыце фармулёўку.

Пабочныя словы, словазлучэнні і сказы надаюць мове... Яны выкарыстоўваюцца ў... стылях.

3. Запішыце нумары тых сказаў, у якіх выдзеленыя пабочныя словы (словазлучэнні, сказы) абазначаюць розныя пачуцці (эмоцыі).

1) Дождж, *на наша шчасце*, ужо перастаў. 2) Пад вечар таго ж дня, *на радасць* Ганне, муж вярнуўся. 3) Дзяўчыне, *безумоўна*, найбольш імпанавалі Андрэй, але яна ні ў чым гэтага не выжыла. 4) Старая злавалася, а маладыя, *наадварот*, радаваліся.

4. Знайдзіце пабочныя словы, словазлучэнні, сказы і падкрэсліце іх. Расстаўце патрэбныя знакі прыпынку і ўстаўце ў словах прапушчаныя літары.

1) Хлопцы паснулі так моцна, што мусіць ц...пер іх не ра...будзіў бы нават гром. 2) Пац...гнула сырасцю відаць з н...далёкага балота. 3) Усё жывое на з...млі бяспрэчна цешыцца цёплым сон...чным святлом. 4) Як відаць рэчку пачынаюць зас...ляць б...бры.

5. Складзіце сказы, ужываючы ў значэнні пабочных наступныя словы і словаспалучэнні. Сказы запішыце.

Па-мойму, паводле звестак.

ІХ КЛАС

КАРТКА 1. ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ Вывучанага па тэме "СКЛАДАНЫ БЯЗЗЛУЧНИКАВЫ СКАЗ"

Варыянт 1

1. Знайдзіце і выпішыце нумары складаных бяззлучнікавых сказаў, у якіх тры сэнсава-граматычныя часткі.

1) Серабрыцца снег, мігцяць незлічоныя мільёны брыльянцістых іголак, вецер-кусака шчыпле за шчокі, нос. 2) Над полем, над гаем, над змучаным краем пракоціцца вестка: няма больш вайны. 3) Усё навокал было па-ранейшаму: глуха шумеў лес, над зямлёй плылі хмары. 4) Я ведаў здаўна: яблыні, як кветкі, без чалавечай любові расці не будуць.

2. Закончыце фармулёўку.

Коска паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа ставіцца, калі часткі адлюстроўваюць...

3. Запішыце сказы, графічна абазначце межы частак сказа. Напішыце тлумачэнне пастаноўкі зна-

каў прыпынку паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа.

1) Луг заліўся галасамі: да яго ва ўсе канцы выйшлі стройнымі радамі загарэлыя касцы. 2) Апаласні халоднай вадою твар – сон як рукой здыме. 3) Вакол спакойна дрэмле поле, блішчыць у росах сенажаць. 4) Багата снегу – багата хлеба.

4. Спішыце сказы, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор прыведзеных сказаў.

1) Я веру шляхамі маіх перамог са мною ідзе дарагі чалавек. 2) Па-над рэчкаю лён зацвітае блакітам аддае вам паклон буйным коласам жыта.

5. Пабудуйце складаныя бяззлучнікавыя сказы з сэнсава-граматычнымі адносінамі: 1) супрацьпастаўлення; 2) паслядоўнасці. Сказы запішыце, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку.

Варыянт 2

1. Знайдзіце і выпішыце нумары складаных бяззлучнікавых сказаў, у якіх чатыры сэнсава-граматычныя часткі.

1) Усё было знаёмае і звычайнае: даверліва шапацелі грушы, дрымотна чарнелі купы вербаў і акацый, шарэў туман на балоце. 2) Неба сеяла цяпло, цёплы дожджык церушыў, у думках радасна было, беглі песні ад душы. 3) Я радаваўся: яблыня вырасце, яблыкi будуць вісець над ганкам, каля самых дзвярэй. 4) Цвітуць лугі, жаўцее проса, уздымае жыта каласы.

2. Закончыце фармулёўку.

Кропка з коскай паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа ставіцца, калі часткі сказа маюць... і нагадваюць...

3. Запішыце сказы, графічна абазначце межы частак

сказа. Напішыце тлумачэнне пастаноўкі знакаў прыпынку паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа.

1) Кукавала зязюля ў зялёным лесе, гадавала матуля дачушку Алесю. 2) Красавік з вадою – май з травой. 3) Я позна зразумеў: на зямлі бацькоў няма бязмоўных дрэў, маўклівых валуноў. 4) Дожджык мочыць – сонца сушыць.

4. Спішыце сказы, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор прыведзеных сказаў.

1) Кружылі і прыпадалі да вады азёрныя чайкі шумелі і набягалі на бераг хвалі. 2) Шануй бацьку з маткай другіх не знойдзеш.

5. Пабудуйце складаныя бяззлучнікавыя сказы з сэнсава-граматычнымі адносінамі: 1) параўнання; 2) дапаўнення. Сказы запішыце, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку.

КАРТКА 2. СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ ЧАСТАК: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ**Варыянт 1**

1. Знайдзіце і выпішыце нумары складаных сказаў з рознымі відамі сувязі.

1) Вечна я ўдзячны жытням хлеба, чыстай вадзе з невялічкай крыніцы, лесу зялёнаму, сіняму небу, светлай рачульцы, што ў полі бруіцца. 2) Цікавы і вясёлы час, калі няма яшчэ ні цеплыні, ні вясны, але прырода ўжо адчувае іх подых і цягнецца ім насустрач. 3) Усё, што я люблю і помню я, глыбока ў сэрцы прытаю. 4) Заўсёды ў лесе добра мне: у ім так ціха, урачыста, калі прытоіцца ўсё чыста і ветрык нават не дыхне.

2. Закончыце фармулёўку.

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі маюць у сваім складзе... часткі, якія звязваюцца паміж сабой... сувязі.

3. Графічна абазначце межы частак складанага сказа з рознымі відамі сувязі, падкрэсліце ў кожнай частцы граматычную аснову.

1) Чалавеку, які ўпершыню трапляе ў Бела-вежскую пушчу, спачатку цяжка зразумець, дзе ён знаходзіцца, – такая велічная і разнастайная прырода гэтага першабытнага лесу. 2) Ціха ў полі, ціха ў лесе, чуць балбоча ручаёк, а высокая ў паднябессі льецца звонкі галасок.

4. Спішыце сказы, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Складзіце схемы сказаў.

1) І сёння стаяць абеліскі наліваецца жыта расцвітаюць бяссмертнікі там дзе ўпалі салдаты на шляхах перамог. 2) Трэба дома быць часцей трэба дома бываць не госцем каб душою не ачарсцвець каб не страціць святое штосьці.

5. Складзіце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі па прапанаваных схемах. Сказы запішыце.

[], [], але [].

[], і [], (калі).

Варыянт 2

1. Знайдзіце і выпішыце нумары складаных сказаў з рознымі відамі сувязі.

1) Пахне хмелем, і дарожным пылам, і салодкай вільгаццю раллі; бусяняты ўжо спрабуюць крылы, што ў іх за лета адраслі. 2) Я люблю часіну навальніцы, калі б'е пярун па ўсіх ладах і злуюцца ў хмарах бліскавіцы, кроплі асыпаючы на дах. 3) Сонейка заходзіць, і кладуцца цені, і плывуць хмурынкі ў ціхім задуменні. 4) Я ўдзячны лёсу, што з усіх краёў ён выбраў для мяне наvek гэты, дзе большакі прастуюць між палёў, а па сцяжынках коцяцца ранеты.

2. Закончыце фармулёўку.

Часткі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі могуць спалучацца паміж сабой і нагадваць... сказы. Таму сродкамі сувязі частак у сказах з рознымі відамі сувязі з'яўляюцца...

3. Графічна абазначце межы частак складанага сказа з рознымі відамі сувязі, падкрэсліце ў кожнай частцы граматычную аснову.

1) Салавейка прыціхне, спыняць бег ручаіны, і жаўрук страпянецца над жытам пад сонцам. 2) Прайшло больш за паўстагоддзя – песня не старэе, яна хвалюе і цешыць мільёны сэрцаў, яна будзе жыць, пакуль на свеце будзе жыць хоць адзін беларус.

4. Спішыце сказы, расстаўляючы патрэбныя знакі прыпынку. Складзіце схемы сказаў.

1) Дома часам шчасця не прыкмеціш а ў чужых краінах я пазнаў што няма нідзе на белым свеце як у нас такіх вялікіх спраў. 2) Шмат сплыло вады з гадамі шмат было крыві праліта каб цвіла зямля садамі каб шумела спелым жытам.

5. Складзіце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі па прапанаваных схемах. Сказы запішыце.

[], [] і [].

[], [], (які).

Працяг будзе.

ФАРМІРАВАННЕ Ё СТАРШАКЛАСНІКАЎ МАРАЛЬНЫХ ЯКАСЦЕЙ СРОДКАМІ РОДНАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ

Матэрыял артыкула прысвечаны актуальнай праблеме маральнага станаўлення падрастаючага пакалення. З улікам сучасных падыходаў да арганізацыі адукацыйнага працэсу разглядаецца працэс выхавання маральных якасцей у старшакласнікаў на змесце ўрокаў беларускай мовы і літаратуры. Прыводзяцца асноўныя этапы заключных заняткаў урока літаратуры па вывучэнні рамана “Сэрца на далоні” І. Шамякіна і ўрока мовы па тэме “Публіцыстычны тэкст як адзінка публіцыстычнага стылю” ў XI класе.

Юнацкі ўзрост – найбольш важны этап фарміравання і развіцця асобы, які аказвае істотны ўплыў на ўсё далейшы жыццёвы шлях. Гэты этап з’яўляецца значным для станаўлення светапогляду, пошуку сэнсу жыцця, самавызначэння ў грамадстве. Старшакласнікі сур’ёзна задумваюцца пра будучыню, сваё месца ў жыцці, плануюць далейшы лёс. Многія з іх ужо выразна фармулююць жыццёвыя мэты і інтарэсы, даволі ўпэўнены і матываваны вызначаюць прафесію, якой хочуць авалодаць. Імкненне рэалізавацца ў жыцці, вызначыць сваё “я” выклікае спробы асэнсавання свету, прымушае задумацца над паўсядзённымі праблемамі. Аднак менавіта ў гэтым узросце юнакі і дзяўчаты застаюцца сам-насам з цяжкасцямі. Часта звычайныя пытанні, якія тычацца сям’і, вольнага часу, правілаў паводзін дома, у школе і па-за школай, ператвараюцца для падлеткаў у невырашальныя канфлікты, паколькі гэтым пытанням не надаецца належнай увагі ні ў школе, ні ў сям’і. І як важна, каб сапраўднага сябра, дарадцу, духоўнага настаўніка дзеці знаходзілі ў асобе педагога, якому можна адкрыць душу, даверыць патаемнае, задаць любое пытанне і атрымаць падтрымку. Таму настаўнік-славеснік павінен увесь час быць у пошуку такіх формаў і прыёмаў працы на занятках, якія спрыялі б адкрытаму дыялогу, забяспечвалі зваротную сувязь. П. Лявонова зазначае, што акадэмік М. Лазарук, выдатны вучоны-педагог, аўтар шматлікіх арыгінальных ідэй у літаратурнай адукацыі школьнікаў, “марыў пра настаўніка і вучня, якія не засяроджваюцца... на ўсялякіх услаўленнях, асуджэннях, апяваннях ці развянчаннях, а ўмеюць змястоўна і даступна выказаць свае погляды, разважаць, пераконваць, карыстаючыся рознымі тыпамі мовы, бачыць мэту выказвання і сродкі яе дасягнення, падзяляць адвечныя гуманістычныя, агульначалавечыя каштоўнасці, не адступаючы ад сваіх нацыянальных традыцый” [6, с. 74].

Практыка сучаснай школы паказвае, што выхаваўчы патэнцыял розных дысцыплін, у тым ліку беларускай мовы і літаратуры, выкарыстоўваецца ў адукацыйным працэсе недастаткова. У працэсе выкладання прадмета педагогі традыцыйна накіроўва-

юць вучняў на авалоданне ведамі, уменнямі і навыкамі. Пры гэтым не заўсёды на першы план ставяцца выхаваўчыя задачы, вырашаючы якія фарміруецца маральная культура вучня і яго духоўны свет. У той жа час вучэбны матэрыял мае вялікія патэнцыяльныя магчымасці для выхавання гуманістычнай асобы, галоўнымі складнікамі якой з’яўляюцца маральна-этычныя якасці чалавека. Для таго каб паспяхова вырашаць пастаўленыя задачы, настаўнік павінен быць у курсе найноўшых дасягненняў педагогікі і псіхалогіі, сачыць за тымі складанымі і супярэчлівымі працэсамі, што адбываюцца ў сучасным свеце: як яны ўплываюць на духоўна-маральную сферу маладых людзей.

У выніку праведзенага намі аналізу навукова-метадычнай літаратуры [2, 3, 4, 5] было выяўлена, што выхаваўчае ўздзеянне на ўроках мовы і літаратуры пажадана ажыццяўляць па трох асноўных накірунках:

1. Кагнітыўным, пры якім выхаваўчае ўздзеянне накіравана на сістэму ведаў вучня, паколькі веды чалавека вызначаюць яго як асобу, а таксама істотна ўплываюць на яго паводзіны.

2. Камунікатыўным, пры якім маецца на ўвазе наяўнасць бінарнасці ва ўзаемаадносінах настаўніка і вучняў (фарміраванне атмасферы ўзаемаразумення і творчага ўзаемадзеяння, павагі і даверу, супрацоўніцтва).

3. Дзейнасным, пры якім выхаваўчае ўздзеянне накіравана на фарміраванне маральнай пазіцыі школьніка, яго ўчынкаў, паводзін і стымулюе яго дзейнасць.

Абапіраючыся на апісанія падыходы з мэтай больш поўнай рэалізацыі выхаваўчага патэнцыялу вучэбнага матэрыялу па беларускай мове і літаратуры, мы прапануем сістэму ўрокаў з прымяненнем сучасных тэхналогій, разнастайных формаў правядзення заняткаў (урок адкрытых думак, урок-даследаванне, урок – творчая справаздача, урок-сюрпрыз, урок – “адкрыты мікрафон” і інш.), з выкарыстаннем нестандартных прыёмаў [клішэ, дыялог (палілог) “па ланцужку”, асацыятыўныя малюнкi, піраміды

каштоўнасцей і інш.], стварэннем на ўроку розных сітуацый (сітуацыі нечаканасці, канфлікту, несудноснасці). Выбар формаў, метадаў і прыёмаў пры арганізацыі і правядзенні заняткаў дазволіць больш рацыянальна выкарыстаць вучэбны час і паспяхова фарміраваць у старшакласнікаў такія маральныя якасці, як сумленнасць, дабрыня і шчырасць, самаадданасць, адказнасць, прынцыповасць і інш. Для таго каб праілюстраваць гэты працэс, прывядзём асноўныя этапы заключных заняткаў па літаратуры пры вывучэнні рамана “Сэрца на далоні” І. Шамякіна і ўрока мовы па тэме “Публіцыстычны тэкст як адзінка публіцыстычнага стылю” ў XI класе.

Тэма ўрока: Раман “Сэрца на далоні” Івана Шамякіна. Маральнае аблічча Чалавека.

Форма заняткаў: урок-дыялог.

Мэта: засяродзіць увагу вучняў на вырашэнні пісьменнікам праблемы маральнага аздарулення грамадства, скіроўваць працу на спасціжэнне маральнай сутнасці сапраўднага чалавека; развіваць рэфлексійнае мысленне, аналітычныя здольнасці.

Задачы: садзейнічаць духоўнаму ўзбагачэнню старшакласнікаў; спрыяць удасканаленню маральных якасцей вучняў; фарміраваць паняцце аб маральнай адказнасці; стварыць умовы для развіцця творчага мыслення праз выкарыстанне абагульняльных прыёмаў разумовай дзейнасці; удасканаліць культуру маўлення вучняў.

I. Арганізацыйны момант.

II. Актуалізацыя апорных ведаў па тэме.

На пачатку ўрока настаўнік праводзіць гутарку, у працэсе якой павінен высветліць, што, на думку вучняў, характэрна для юнацкага ўзросту і чым гэты перыяд важны для кожнага чалавека.

Вучні выказваюць свае меркаванні, настаўнік падагульняе.

Настаўнік. Юнацкі ўзрост – найбольш важны перыяд фарміравання асобы, які аказвае істотны ўплыў на ўсё далейшы жыццёвы шлях. Гэта этап, які з’яўляецца знакавым для станаўлення светапогляду, пошуку сэнсу жыцця, самавызначэння ў грамадстве. У гады юнацтва чалавека адрозніваюць асабліва высокая дынамічнасць, здольнасць да засваення вялікай колькасці інфармацыі, імкненне да актыўнага праяўлення сваіх магчымасцей. Фарміраванне маральнай культуры таксама інтэнсіўна адбываецца ў юнацкім узросце. Вельмі важна шукаць маральныя арыенціры, праецыраваць іх на сябе, умець браць станоўчы прыклад з бацькоў, сяброў, настаўнікаў, герояў мастацкіх твораў. Бо пачатак самастойнага жыцця – гэта заўсёды выпрабаванне чалавека ў пэўных жыццёвых абставінах.

III. Праверка ведаў, уменняў і навыкаў.

Перад тым як правесці дамашняе заданне, настаўнік падкрэслівае, што маральна-этычныя праблемы, як вядома, заўсёды хвалявалі чалавека: як паступіць, што зрабіць, як адрэагаваць на ўчынак ці сказанае слова. Яны, бясспрэчна, хвалявалі і герояў рамана “Сэрца на далоні” Івана Шамякіна.

Настаўніку неабходна падзяліць клас на некалькі груп. Для выканання дамашняга задання вучням была прапанавана шкала маральных якасцей. Старшакласнікі павінны паказаць праведзенае ранжыраванне кожнай якасці па ступені значнасці і запісаць літаратурных герояў-носьбітаў у адпаведны слупок табліцы. Напрыклад:

	Назва маральнай якасці	Ранжыраванае месца	Літаратурны герой – носьбіт якасці
1.	Справядлівасць	7	Яраш, Шыковіч
2.	Працалюбства	15	Савіч, Яраш, Тарас і брыгада, Шыковіч, Маша
3.	Прынцыповасць	9	Гукан, Славік, Гаецкая Тамара, Шыковіч
4.	Мэтанакіраванасць	6	Шыковіч, Тарас, Гаецкая Тамара, Гукан
5.	Сціпласць	17	Зося
6.	Таварыскасць, калектывізм	13	Тарас і брыгада
7.	Чэснасць	3	Яраш, Тарас
8.	Арганізаванасць	10	Тарас і брыгада, Гукан
9.	Дабрыня і шчырасць	1	Зося, Яраш, Маша
10.	Маральная адказнасць	12	Славік, Маша, Зося, Яраш
11.	Самаадданасць	11	Савіч, Яраш, Зося
12.	Адданасць сям’і	4	Галіна Адамаўна, Яраш
13.	Патрыятызм	16	Яраш, Савіч, Зося, Шыковіч
14.	Вернасць каханню	2	Славік
15.	Сумленнасць	5	Маша, Яраш, Тарас, Шыковіч
16.	Чалавечнасць	8	Савіч, Зося, Яраш
17.	Непрымірымасць да двурушніцтва і прыстасаванства	18	Шыковіч, Яраш
18.	Душэўная шчодрасць да людзей	14	Зося, Маша, Яраш

Адказ дае прадстаўнік кожнай групы, а астатнія вучні пры неабходнасці дапаўняюць адказы. Акрамя таго, настаўнік мог прапанаваць выканаць дома творчае заданне: напісаць акраверш ці паэму пра моладзь.

IV. Ранжыраванне ўласных чалавечых каштоўнасцей.

Далей вучням прапануецца праранжыраваць уласныя якасці. Для гэтага настаўнік дае вучням наступны спіс:

- шырокі круггляд, адукаванасць;
- добрыя сябры;
- каханне;
- жыццядаснасць;
- фізічная сіла;

- аптымiзм;
- упэўненасць у сабе;
- акуратнасць;
- пачуццё гумару;
- непрымірымасць да сваіх недахопаў;
- непрымірымасць да недахопаў іншых;
- пачуццё адказнасці;
- выхаванасць, добрыя манеры;
- спагада, шчырасць, клапацлівасць;
- чэснасць, праўдзiвасць;
- здароўе;
- стрыманасць, самакантроль;
- валоданне моднымі і прэстыжнымі рэчамі;
- павага да тых, хто побач;
- маральная адказнасць за свае словы.

Настаўнік раздае старшакласнікам па лістку паперы, прапануе абвесці сваю далонь на абодвух баках аркуша і выканаць наступныя заданні:

1. З пералічаных каштоўнасцей выберыце пяць, якія з'яўляюцца вызначальнымі для вас, і напішыце іх на пальцах абведзенай далоні, а самую вызначальную ці пажаданую – у цэнтры далоні.

2. На пальцах другой далоні – пяць маральных якасцей, ад якіх хацелася б пазбавіцца, а ў цэнтры – самую непрымальную.

Гэтае заданне дае настаўніку магчымасць правесці хуткую дыягностыку сістэмы маральных каштоўнасцей і якасцей вучняў. А вучні, у сваю чаргу, выконваючы заданне, спрабуюць глыбей асэнсаваць спрадвечныя жыццёвыя каштоўнасці, задумацца над уласным характарам, крытычна паставіцца да сябе.

На наступным этапе настаўнік прапануе вучням праслухаць інфармацыю з матэрыялаў міжнародных даследаванняў па праблеме прыярытэтаў, якіх прытрымліваюцца бацькі ва ўсім свеце, выхоўваючы сваіх дзяцей.

Настаўнік. Вынікі гэтых даследаванняў паказалі, што ў Заходняй Еўропе цэняць добрыя манеры, пачуццё адказнасці, павагу да навакольных. Усходняя Еўропа і Паўночная Амерыка на першае месца ставяць пачуццё адказнасці, затым – добрыя манеры і павагу да блізкіх.

Пасля дадзенай інфармацыі настаўнік задае пытанне:

– Якія маральныя якасці, на вашу думку, уласцівы беларускаму народу?

Адказы вучняў завяршаюцца паведамленнем паводле кнігі “Беларуская народная педагогіка” Г. Арловай, падрыхтаваным адным з вучняў у якасці індывідуальнага дамашняга задання. Сіцылы змест паведамлення:

“У беларускай народнай педагогіцы сфарміравалася сваё паняцце аб ідэале чалавека. Уяўленні беларусаў аб ідэальным чалавеку зафікса-

ваны ў шматлікіх прымаўках, прыказках, казках, песнях, што складаюць у цэлым маральны кодэкс народа (прыводзяцца прыклады). У аснове маральнага кодэкса беларускага народа ляжаць гуманістычныя ідэалы: вера ў магчымасць маральнага ўдасканалення чалавека, патрабаванне павагі да чалавека і стварэнне ўмоў, неабходных для развіцця асобы. У паўсядзённых узаемаадносінах людзей гуманізм знаходзіць сваё выяўленне ў чалавечнасці. Беларускі народ лічыць чалавечнасць галоўнай маральнай якасцю асобы, разглядае яе шырока, уключае ў паняцце чалавечнасці іншыя маральныя якасці: паважлівыя адносіны да людзей, добразычлівасць і чуласць, самаахвяраванне і любоў, дабрыню, сумленнасць і праўдзiвасць, гасціннасць. Маральная прыгажосць чалавека праяўляецца як у адносінах да людзей, так і ў адносінах да працы. Асноўнай мэтай беларускай народнай педагогікі з'яўляецца выхаванне чалавека, здольнага да актыўнага працоўнага жыцця. Такі ідэал чалавека беларускі народ стараецца ўзнаўляць у сваіх нашчадках”.

Пытанні да вучняў:

– Якія маральныя якасці вашы бацькі лічаць прыярытэтнымі?

– Чаму жыхары Заходняй і Усходняй Еўропы, Паўночнай Амерыкі сярод найбольш каштоўных якасцей, якія павінны выхоўвацца ў дзяцей, выдзяляюць пачуццё адказнасці?

– Як вы разумееце паняцце “маральная адказнасць”?

– За што чалавек павінен несці маральную адказнасць?

Настаўнік нездарма засяроджвае ўвагу вучняў на такой якасці, як адказнасць. Многія навукоўцы лічаць, што маральная адказнасць была і застаецца адной з бясспрэчных асноў духоўна-маральнай культуры чалавецтва. Але, на жаль, у наш час мы назіраем зніжэнне пачуцця адказнасці сярод прадстаўнікоў розных пакаленняў, асабліва моладзі. Таму адным з прыярытэтных кірункаў выхаваўчай работы на ўроках павінна стаць фарміраванне менавіта гэтай якасці.

Настаўнік. Сёння, як ніколі, нашаму грамадству патрэбны людзі, здольныя вызначыць меру адказнасці за свае ўчынкі і паводзіны з пункту гледжання іх наступстваў для іншых, для грамадства ў цэлым.

V. Абагульненне і сістэматызацыя вывучалага на ўроку.

Настаўнік з вучнямі падводзіць вынікі працы на ўроку.

Настаўнік. Быць Чалавекам – самая важная місія на зямлі. Быць Чалавекам – значыць увабляць у сабе самыя высокія маральныя якасці: чалавечнасць у самым шырокім яе праяўленні,

маральную адказнасць за свае дзеянні і ўчынкi, працалюбства, гаспадарлівасць, стойкасць у пераадоленні цяжкасцей, патрыятызм.

• **Заключнае слова настаўніка.**

Вывучэнне рамана “Сэрца на далоні” Івана Шамякіна мы закончылі асэнсаваннем праблемы маральнага аздаравлення грамадства. Хворае сэрца Зосі Савіч увасабляе хворае грамадства, у якім адсутнічаюць чуласць, цеплыня і давер да чалавека. Адкрытае сэрца на далоні – гэта сімвал грамадства, пазбаўленага страху і падазронасці, гэта сімвал шчырасці і адкрытасці, спагады і дабрыні. І далейшае развіццё грамадства пісьменнік хацеў бы бачыць у атмасферы захавання нормаў гуманізму і законнасці, маральнай адказнасці, прыязнасці і любові, цеплыні і самаадданасці. Здзяйсненне гэтай заповітнай мары пісьменніка залежыць ад нас. Кожны чалавек павінен імкнуцца да авалодання самымі высокімі маральнымі якасцямі. Гэтану вучыць жыццё, але найперш – творы мастацкай літаратуры.

А сваю веру ў вас, маладых, хочацца выказаць радкамі з верша “А я маладых не лаю...” Пімена Панчанкі.

Настаўнік чытае верш на памяць.

VI. Выстаўленне і каменціраванне адзнак.

Рэфлексія і роздум над праблемай працягваюцца на спараным уроку мовы на тэме “Публіцыстычны тэкст як адзінка публіцыстычнага стылю” пры напісанні мініяцюры “За што можа несці маральную адказнасць чалавек?”.

Праверка мініяцюры павінна паказаць, што напярэдні ўрок літаратуры закрануў душы вучняў і што яны творча і адказна падышлі да выканання задання. Прыклад вучнёўскай мініяцюры:

Чалавек нясе адказнасць за...

Многія лічаць, што чалавек нясе адказнасць за словы... Аднак чаму менавіта за словы? Словы – толькі сродак зносін і нячаста адлюстроўваюць думкі. А ў думках чалавека ніхто не спыніць... Таму мне здаецца, што за думкі чалавек і павінен несці адказнасць... Спытаеце, перад кім? І праўда, ну хто ж пачуе, што там за думкі кружацца ў галаве? У тым і справа, што ніхто! Таму за гэта і найбольшая адказнасць, бо толькі ты сам ставіш мяжу... І ніякага кантролю, акрамя сумлення...

Па-другое, чалавек адказны за свае дзеянні, і не таму, што гэта тычыцца не толькі яго, але і іншых, а таму, што дзеянні больш праўдзівыя за словы. І словамі можна пакрыўдзіць таго, каго любіш, аднак гэта забудзецца. А крыўда дзеяннем пакідае след на сэрцы назаўсёды. Вось чаму чалавек павінен адказваць за тое, што ён робіць і як...

Цесная ўзаемасувязь урокаў беларускай мовы і літаратуры пашырае магчымасці дзвюх дысцыплін для фарміравання маральнай культуры старшакласнікаў. Арганізацыя адукацыйнага працэсу прапанаваным спосабам дазваляе не толькі атрымліваць веды, уменні і навыкі, але і стымуляваць рэфлексійную дзейнасць вучняў як рэсурс раскрыцця духоўнага патэнцыялу асобы, фарміраваць вартасныя арыентацыі і маральныя якасці школьнікаў, перакананні, здольнасць адстойваць іх у разнастайных жыццёвых умовах. Выхаванне на ўроку ажыццяўляецца далікатна, з творчым падыходам. Настаўнік не навязвае вучням нормы і правілы паводзін, а дапамагае кожнаму з іх выявіць уласны патэнцыял, магчымасці, неабходныя для духоўнага пераўтварэння сябе і навакольнага свету. Пры гэтым вучні з’яўляюцца актыўнымі ўдзельнікамі вучэбнага працэсу. Выкарыстанне на ўроку вышэйпрыведзеных формаў, метадаў і прыёмаў спрыяе адкрытаму дыялогу паміж настаўнікам і класам. Разам з тым прыём ранжыравання маральных якасцей і ўласных каштоўнасцей вучняў паказуе: такія рысы характару, як самаадданасць, душэўная шчодрасць, працалюбства, адказнасць, патрыятызм старшакласнікі ставяць на апошнія месцы, што гаворыць пра неабходнасць актыўна шукаць далейшыя шляхі фарміравання маральных якасцей вучняў.

Спіс літаратуры

1. **Арлова, Г. П.** Беларуская народная педагогіка / Г. П. Арлова. – Мінск : Нар. асвета, 1993. – 120 с.
2. **Грымаць, А. А.** Фарміраванне маральных ідэалаў школьнікаў / А. А. Грымаць. – Мінск : Геомант, 2000. – 446 с.
3. **Грималь, А. А.** Подготовка студентов педагогического вуза к нравственному воспитанию : учеб.-метод. пособие / А. А. Грималь, Т. В. Поздеева. – Минск : МГПИ им. А. М. Горького, 1991. – 101 с.
4. **Идейно-нравственное воспитание учащихся в процессе обучения** : книга для учителя / под ред. Д. И. Водзинского, Ж. Е. Завадской. – Минск : Нар. асвета, 1991. – 175 с.
5. **Янусян, М. Б.** Формирование нравственных ценностей студенческой молодежи (на примере лингвистических дисциплин) : автореф. ... дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / М. Б. Янусян; ПГЛУ. – Пятигорск, 2004. – 22 с.
6. **Асэнсаванне настаўнікамі новых ідэй М. А. Лазарука ў літаратурнай адукацыі падлеткаў** : матэрыялы рэспубліканскіх мемарыяльных навуковых чытанняў “Навукова-педагагічная і літаратурная спадчына акадэміка М. А. Лазарука”. – Мінск : НІА, 2003. – С. 69 – 74.
7. **Беларуская літаратура** : вуч. дапам. для 11 кл. агульнаадукац. шк. / Г. М. Ішчанка [і інш.]; пад рэд. В. Я. Ляшук. – Мінск : Маст. літ., 1999. – 462 с.

Вераніка ПАЛЯШЧУК,

аспірантка лабараторыі праблем выхавання асобы
Нацыянальнага інстытута адукацыі
Рэспублікі Беларусь.

Артыкул рэкамендаваны да друку кандыдатам філасофскіх навук дацэнтам Н. Севасцянявай.

Алена САДОЎНІКАВА

СЛОВА ЗА СЛОВА

АБАГУЛЬНЯЛЬНЫ ЎРОК ПА ТЭМЕ “ФРАЗЕАЛОГІЯ” Ў V КЛАСЕ

Мэты і задачы ўрока: замацаваць і паглыбіць веды вучняў па тэме, развіваць уменне знаходзіць і вылучаць устойлівыя спалучэнні слоў у тэксце, тлумачыць іх значэнне, супастаўляць і перакладаць фразеалагічныя адзінкі з беларускай і рускай моў, падбіраць да слоў і словазлучэнняў сінанімічныя і антанімічныя фразеалагізмы; выхоўваць любоў і павагу да роднага слова.

Форма ўрока: урок-спаборніцтва.

Тып ўрока: урок абагульнення ведаў і ўменняў.

Умовы правядзення ўрока: загадзя клас атрымлівае заданне падзяліцца на 3 каманды, прыдумаць камандзе назву, дэвіз, пры дапамозе малюнкаў праілюстраваць 2 фразеалагізмы; падрыхтаваць фразеалагізмы па тэматычных блоках: 1-я група – “Гультайства”; 2-я група – “Працавітасць”; 3-я група – “Часткі цела”; на стаўнік да ўрока выразае з каляровай паперы яблык і ружы; кожная каманда атрымлівае экземпляр крыжаванкі.

Эпіграф:

Льняная і жытнёвая. Сялянская.

Баравая ў казачнай красе.

Старажытная. І самая славянская,

Светлая, як травы у расе.

Вобразная, вольная, пявучая.

Мова беларуская мая!

Пімен Панчанка.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

II. Пастаноўка мэт і задач ўрока.

Настаўнік зачытвае эпіграф і сумесна з вучнямі каменціруе яго.

Слова настаўніка. Сёння ў нас заключныя заняткі па тэме “Фразеалогія” і мы іх правядзем у форме спаборніцтва. За хуткія, а галоўнае, правільныя адказы каманды будуць атрымліваць невялікія прызы.

• Прадстаўленне камандаў.

III. Абагульненне і сістэматызацыя ведаў і ўменняў.

1-ы тур.

• Гульня “Хто хутчэй?”

Аднавіце “рассыпаныя” фразеалагізмы. Да назоўнікаў, што змешчаны ў правым слупку, падбярыце прыметнік з левага слупка, пастаўце яго ў падкрэсленай форме.

бабін	білет
воўчы	галава
вялікі	грамата
гарачы	лета
доўгі	ноч
кітайскі	снег
леташні	сэрца
мёртвы	хватка
рабінавы	язык

2-і тур.

Замяніце фразеалагізмы адным словам.

1-я каманда:

апускаць рукі – ...

задраць нос – ...

аж за вушамі трашчыць – ...

выбіцца з сіл – ...

блізкі свет – ...

2-я каманда:

аднаго поля ягады – ...

непачаты край – ...

гнуць спіну – ...

кляваць носам – ...

навастрыць вушы – ...

3-я каманда:

зарубіць сабе на носе – ...

на кожным кроку – ...

сунуць нос – ...

абуць у лапці – ...

сядзець на карку – ...

3-і тур.

Адгадайце фразеалагічныя загадкі-жарты.

1. Пад імі блытаюцца, калі замянаюць; іх бяруць у рукі, калі хутка ўцякаюць; іх не чуюць пад сабою тыя, хто хутка бяжыць. (*Ногі.*)

2. У няўмелага, нязграбнага чалавека яны здзіравыя; у таго, хто схільны да крадзяжу, – доўгія; у майстра – залатыя; імі нават можна заграбаць жар, калі яны чужыя. (*Рукі.*)

3. Ён гладка ходзіць у таго, хто ўмее лёгка і прыгожа гаварыць, і заплятаецца ў чалавека, які невыразна гаворыць; ён можа развязацца, калі зробіцца балбатлівым, і свярбець, калі вельмі моцна цягне нешта сказаць. (*Язык.*)

4-ы тур.

Устаўце ў прапанаваныя словаспалучэнні прапушчаныя кампаненты. Патлумачце значэнне атрыманых фразеалагізмаў.

1-я каманда:

пашкадуе зімой ... (снегу)
 курам ... (на смех)
 выцягнуцца ў ... (струну)

2-я каманда:

выбіцца з ... (сіл)
 надзьмуўся як ... (індык)
 насіць на ... (руках)

3-я каманда:

хоць вока ... (выкалі)
 вадзіць за ... (нос)
 абое ... (рабое)

5-ы тур.

• Конкурс “Што б гэта значыла?”

Сэнс конкурсу заключаецца ў тым, што вучні на малюнках сваіх сапернікаў павінны здагадацца, якія фразеалагізмы там “схаваны”.

6-ы тур.

Назавіце і растлумачце значэнне фразеалагізмаў па тэматычных блоках. (Гл. умовы правядзення ўрока.)

Адна з камандаў называе фразеалагізмы, дзве астатнія раскрываюць іх сэнс.

7-ы тур.

Растлумачце значэнне прыведзеных фразеалагізмаў. Падбярыце да іх адпаведныя фразеалагічныя антонімы. Запішыце.

распускаць язык – ...
 гнуць спіну – ...
 жыць чужым розумам – ...
 як кот наплакаў – ...
 цяжкі на нагу – ...
 даць драпака – ...
 апусціць галаву – ...
 жыць душа ў душу – ...
 блізкі свет – ...
 вывесці на чыстую ваду – ...
 хоць іголки збірай – ...

8-ы тур.

Падбярыце да прыведзеных устойлівых выказаў фразеалагічныя сінонімы.

абуць у лапці – (вадзіць за нос)
 два боты пара – (абое рабое, аднаго поля ягады)
 ад гаршка паўваршка – (аршын з шапкаю, кату на пяту)
 з’ехаць з глузду – (збіцца з панталыку)
 біць лынды – (біць бібікі)
 даць перцу – (даць у косці)

• Выбарачны дыктант.

У прапанаваных сказах знайсці і выпісаць фразеалагізмы.

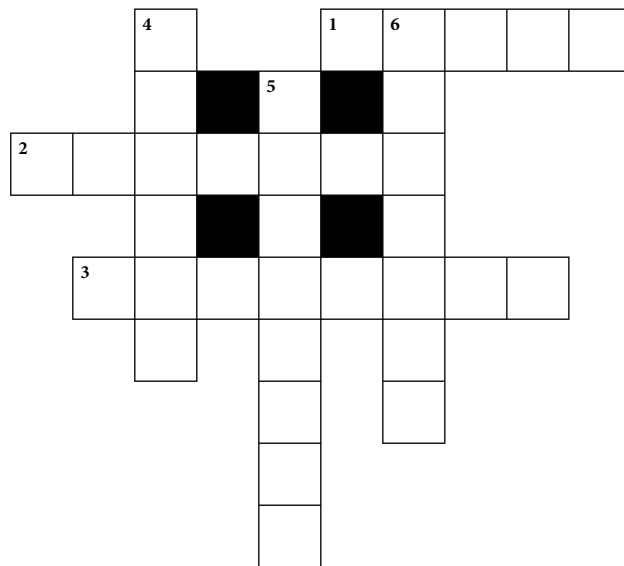
1) Вярнулася пара бабінага лета. 2) На свеце толькі той мае, хто сябе ў руках трымае. 3) Пасля таго як зрабілі заўвагу, ён прыкусіў язык, прыціх.

Алена Іванайна Садоўнікава – настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі САШ № 22 г. Гомеля. Закончыла Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны (1989).

4) Я прачытаў кніжку адным духам. 5) Хлапчук той нічым асаблівым не кідаўся ў вочы. 6) Пан думаў тут навек укараніцца і ўсё прыбраць да рук. 7) Лабановіч адчуў сябе так, як бы з яго плячэй зваліўся цяжкі камень і сам ён другі раз нарадзіўся на свет. 8) Сэрца чуе, што цяпер не час у шапку спаць.

• Крыжаванка.

Па гарызанталі: 1. Моўная адзінка, якая складаецца з марфем і мае лексічнае значэнне. 2. Кніга, у якой у алфавітным парадку размешчаны словы. 3. Словы адной і той жа часціны мовы, якія па-рознаму вымаўляюцца і пішуцца, але абазначаюць адзін і той жа прадмет, з’яву.

Па вертыкалі: 4. Словы адной і той жа часціны мовы, якія аднолькава вымаўляюцца і пішуцца, але абазначаюць розныя прадметы, з’явы. 5. Словы адной і той жа часціны мовы, якія маюць супрацьлеглае лексічнае значэнне. 6. Усе словы пэўнай мовы.

IV. Падвядзенне вынікаў, выстаўленне адзнак за ўрок.

V. Дамашняе заданне: падбярыце і размяркуйце фразеалагізмы з дапамогай “Фразеалагічнага слоўніка” па групах са значэннем ‘збянтэжыць, заблытаць’; ‘вельмі блізка’; ‘аднолькавыя’; ‘павольна’.

БЯЗЛУЧНИКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ, ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў ІХ

УРОК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ХІ, ХІ' КЛАСАХ

Мэты і задачы ўрока: дапамагчы вучням узнавіць і падагульніць веды пра бязлучнікавыя складаныя сказы; развіваць уменне выяўляць і інтанаваць бязлучнікавыя складаныя сказы ў тэкстах, карыстацца бязлучнікавымі складанымі сказамі як сінанімічнымі да складаназлучаных і складаназалежных, ставіць знакі прыпынку на мяжы сэнсава-граматычных частак; выходзіць пачуццё ўласнай годнасці, павагі да людзей, любові да Радзімы, роднай мовы.

Тып урока: урок падагульнення і сістэматызацыі ведаў вучняў па тэме.

Форма правядзення: урок-практыкум.

Абсталяванне: раздатчны матэрыял: карткі, матэрыял для самастойнай працы, тэставыя заданні, схемы-алгарытмы правілаў па тэме, памятка па інтанаванні бязлучнікавых складаных сказаў.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

II. Паведамленне тэмы, пастаноўка мэт і задач урока, матывацыя вучэбнай дзейнасці.

Настаўнік. Сёння на ўроку наша асноўная задача – сістэматызаваць набытыя раней веды пра бязлучнікавыя складаныя сказы, удасканаліць навыкі інтанавання частак такіх сказаў і пастаноўкі знакаў прыпынку ў іх.

III. Усебаковая праверка ведаў, уменняў і навыкаў па тэме.

• Камбінаванае апытванне.

Вучні пісьмова выконваюць індывідуальныя заданні з выбарчым адказам (па варыянтах).

Вызначце нумары сказаў з падпарадкаваннем:
а) сузалежным, б) паслядоўным, в) сузалежным і паслядоўным.

Варыянт 1.

1) І як можа асмеліцца думка чалавека выдумаць у табе, яснае неба, пекла, агонь, што ніколі не тухне, смалу, што вечна кіпіць? 2) Я працаваў так старанна, што не заўважыў, як праляцеў час. 3) Я хацеў бы, каб прамень кожны, што дорыць сонца вясеннім днём, што азарае сцяг пераможны, заўсёды ў сэрцы палаў агнём. 4) Што я скажу сябрам, калі яны запытаюць, дзе ты? 5) Толькі па цені, што калыхнуўся на пабеленай печы, ён зразумеў, што дзед падняўся. 6) Толькі калі машына рушыла і крыху асеў пыл, Пятро павярнуўся і шпарка закрочыў туды, дзе канчаўся невялікі асінік і адкрывалася шырокае поле.

Варыянт 2.

1) Калі б вы ведалі, як мы жылі раней і як сталі жыць цяпер, што мелі тады і што маем зараз, то вам смешна было б пытацца аб гэтым. 2) Не мас-точак, а мост праложым такі, каб яго не скранулі ніколі вякі, каб стаяў, як скала, ён над морам турбот, каб патомак ніколі не ішоў тут у брод. 3) І вось яно выхадзілася, выстаялася гэтае новае жыццё, набыло такія адзнакі, па якіх відаць было, што стаяць яму назаўсёды. 4) Мы чулі, як стогнуць гудкі, як горна рыдаюць трубы, як ціха стаяць палкі, як страшна равуць сірэны. 5) Гэта паэт-грамадзянін, які палымяна выступаў супраць тых, хто нясе няволю народам, хто ўтварае гвалт над светам. 6) А самае важнае тое, што адгэтуль можна бачыць усё, што робіцца навокал.

• Вуснае фронтальнае апытванне.

– Якое месца можа займаць даданая частка пры галоўнай?

– Як злучаюцца структурныя часткі ў складаназалежным сказе?

– Якім чынам класіфікуюцца даданыя часткі?

– У чым адметнасць сказаў з сузалежным падпарадкаваннем?

– У чым асаблівасці сказаў са змешаным падпарадкаваннем?

– Якімі правіламі вызначаецца пастаноўка знакаў прыпынку ў складаназалежным сказе?

• **Самаправерка дамашняга пісьмовага практыкавання (схемы адзначаных сказаў змешчаны на дошцы).**

• **Праверка і ацэнка выканання практыкавання з выбарчым адказам.**

IV. Паўтарэнне і сістэматызацыя вывучанага матэрыялу па тэме.

Для працы настаўнік раздае кожнаму з вучняў карткі са сказамі.

Прачытайце першую і другую групу сказаў, выканайце іх пунктуацыйны аналіз. На аснове адказаў складзіце алгарытмы пастаноўкі двукроп'я і працяжніка.

I. 1) Ён быў незадаволены: прыходзіцца стаяць на месцы. 2) Даўно вядома: зялёным раслінам патрэбна сонечнае святло. 3) Звыклыя гукі напоўнілі лясныя гушчары: у галлі заварушылася сонная птаха, піскнуў заяц, бязгучна мільгануў кажан. 4) Паглядзеў на неба: шэрыя воблакі нізка навіслі над зямлёй.

II. 1) Беражлівым быць – лепей жыць. 2) Сенакос не паспее ўправіць – у полі сыплецца спелы авёс. 3) Жонка не паспела ахнуць – Максім перавярнуў кошык уверх дном. 4) Рушыўся снег, зашумела вада, раскаваліся рэкі ад лёду – прыйшла вясна.

Пры дапамозе складзеных алгарытмаў адкажыце на наступныя пытанні:

– Якія знакі прыпынку ставяцца паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа?

– Растлумачце правілы пастаноўкі двукроп'я і працяжніка паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа.

• **Праца па развіцці навыкаў інтанавання сказаў і пастаноўкі знакаў прыпынку ў іх: а) паўтарэнне памятки па правільным інтанаванні бяззлучнікавых складаных сказаў; б) запіс вучнямі сказаў пад дыктоўку і пастаноўка знакаў прыпынку.**

1) Дарога стала гулка падмарозіла (Ф. Янкоўскі). 2) Здаецца, усё па-летняму было і сонца шчыра грэла і луг у промнях зыркх за сямом свяціў сваёй чупрынай парыжэлай (Я. Сіпакоў). 3) Усё навокал было знаёмае і звычайнае даверліва шапацелі грушы дрымотна чарнелі на могілках купы вербаў і акацый шарэў ледзь відна туман на балоце (І. Мележ). 4) Ведай роднае слова грывела ў крывавым агні барыкад, за свабоду аддана і смела заклікала ў паход, як набат (Н. Гілевіч). 5) Захочаш мець мацней жадай (Максім Лужанін). 6) Трапіш да кабеціны рахманай паспытаеш, друг мой дарагі, драпікі са свежаю смятанай, бабку, клёцкі, нават пірагі (П. Панчанка). 7) Падсадзі на печ дзядулю цябе ўнукі падсадыця (Прыказка). 8) Каса не косіць касу брые і шчытнякі бярэ любыя (Якуб Колас).

Памятай!

1) [], [] – сэнсава-граматычныя часткі сказа чытай з інтанацыяй пералічэння.

2) [] : [] – лагічны націск пастаў на слове з другой часткі. Паніжай голас у канцы першай часткі сказа.

3) [] – [] – першую частку сказа чытай з павышэннем голасу, потым зрабі працяглую паўзу, а другую частку – з паніжэннем голасу.

• Фізікультхвілінка.

З прапанаванымі словамі і словазлучэннямі складзіце і запішыце па два бяззлучнікавыя складаныя сказы з: а) прычынна-выніковымі адносінамі паміж сэнсава-граматычнымі часткамі; б) умоўна-выніковымі; в) адносінамі адначасовасці; г) адносінамі паслядоўнасці. Да пяці слоў (на выбар) падбярыце антонімы.

Варыянт 1

Перамога, прыйшоў, Берлін, салдат, далёкі, горад, пабудаваць, увесці, бронзавы, салдат, дзяўчынка, плячо, меч, рука, воін-перамога, людзі, помнік, выратаваць, зямля, фашызм, выратавальнік, стаяць, мармур, бронза, напамін, змаганне, перамога, воін-вызваліцель, усюды, помнік, фашысцкі, чума.

Варыянт 2

Сяржант Ягораў, малодшы сяржант Кантарыя, ганаровае званне, павінны паставіць, будынак рэйхстага, Сцяг Перамогі, зайздросна глядзелі, кожны хацеў, вельмі складанае, пачэснае

месца, моцны агонь, пачалі атаку, глядзелі на рэйхстаг, радасць, ветліва.

• **Выкананне тэста з мэтай праверкі ведаў вучняў.**

Выканайце тэст.

1. Выпішыце нумары сказаў, дзе характарызуюцца ўмовы пастаноўкі: а) коскі; б) кропкі з коскай; в) двукроп'я; г) працяжніка.

1) Калі другая частка паказвае на прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай частцы; паміж часткамі можна ўставіць злучнікі *бо, таму што*.

2) Калі часткі паказваюць на адначасовасць або паслядоўнасць з'яў, падзей, маюць цесную сэнсавую сувязь паміж сабой і вымаўляюцца з інтанацыяй пералічэння.

3) Калі першая частка паказвае на ўмову або час, названыя ў другой частцы; у пачатку першай часткі можна падставіць слова *калі*.

4) Калі апошняя частка з'яўляецца абагульняльнай да папярэдняй.

5) Калі часткі сказа даволі развітыя, як правіла, маюць свае знакі прыпынку і менш цесную сэнсавую сувязь паміж сабой.

6) Калі другая частка раскрывае, тлумачыць, дапаўняе змест першай; паміж часткамі можна ўставіць злучнікі *што, як ці словы а іменная, і бачу (убачыў), што; і чую (пачуў), што; і адчуваю (адчуў), што*.

7) Калі паміж часткамі выражаецца хуткая змена падзей або нечаканы вынік дзеяння; паміж часткамі можна ўставіць злучнік *і*.

8) Калі другая частка паказвае на вынік таго, пра што гаворыцца ў першай; можна ўставіць слова *значыць*.

9) Калі змест частак супрацьпастаўляецца; паміж часткамі можна ўставіць злучнікі *а, але*.

10) Калі першая частка абагульняе змест наступных.

2. Якой умове (гл. заданне 1) адпавядае пастаноўка знакаў прыпынку ў дадзеных бяззлучнікавых складаных сказах?

1) Загараецца зара – гасне ноч над зямлёй.

2) Адшумела лета каласамі, у паплавах зялёных адцвіло; журавы на поўдзень пад крыламі панеслі ліпнёвае цяпло.

3) Недарма ў народзе кажуць: рэкі прыцягваюць дождж.

4) Прасторы нябёсаў зарой палымнеюць, сінеюць азёры, бары зелянеюць, гамоняць палеткі, бруацца крыніцы.

5) Раніца першага верасня хмурная і халодная: уначы ішоў дождж.

6) Дол засланы шышкамі, цвіце сунічнік, перагукваюцца птушкі, звяняць камары – усё тут знаёма.

7) Рана ў поле выязджай – будзе добры ўраджай.

8) Грымнуў гром у глухім каменні – дуб у Свіслачы зваліўся зямелю.

9) Дае прырода зноў урокі нам: не верце цішыні, салодкім снам, бяда і радасць ходзяць побач вечно, людзей ратуе толькі чалавечнасць.

10) Ранак луг расой купае – дзень гарачы будзе.

11) Мы ўжо не просім міласці ў прыроды – прырода моліць міласці ў нас.

12) Уся груша пад сонцам была радаснай і святочнай, ля буславага гнязда не змаўкаў вясёлы птушыны шчэбет: у шчылінах буславага гнязда заўсёды знаходзіла прытулак дробнае птаства.

3. Выпісаць нумары бяззлучнікавых складаных сказаў, дзе трэба паставіць: а) коску; б) кропку з коскай; в) двукроп'е; г) працяжнік.

1) Пад поўдзень выбівалася з туману сонца трава і дрэва яселі лясы як бы адыходзілі далей неба ўзнімалася вышэй.

2) Дні позняй восені кароткія і шэрыя адразу пасля поўдня пачынае змяркацца.

3) Жураўлі ляцяць высока зіма яшчэ далёка.

4) Навокал расцілалася поле, яшчэ даволі стракатае за жаўтлявым спелым жытам зелянела бульба з другога боку сінеў лубін.

5) Вецер загуляе хвойнік лозы гнуцца.

6) Зямля жыве ў бераг б'юць прылівы ў вырай адлятаюць жураўлі.

7) У лесе і палях пачынала цягнуць шэры асенні вечар борзда апускаўся на зямлю разам з імі нейкі смутак лажыўся на гэтыя пацямлелыя далі.

8) Красавік з вадою май з травой.

9) Ціха булькатала вада ў канаве сыпалася лісце чырыкалі недзе вераб'і ўсё гэта было такім звыклым, добрым, прыгожым.

10) Раптам бліснула маланка стала відно, як удзень.

11) Адспявала лета песні, усе сабрала каласы пад сасонкай, на ўзлессі, расцвітаюць верасы.

12) Ціха было ў навакольных лясах супакоілася птаства не шапацелі дрэвы.

• **Самаправерка і аналіз памылак.**

• **Праца з тэарэтычным матэрыялам падручніка.**

Уважліва прачытайце тэарэтычны матэрыял падручніка, параўнайце вывады, зробленыя вамі, з вывадамі, змешчанымі ў падручніку.

VIII. Падвядзенне вынікаў урока, выстаўленне і каменціраванне адзнак.

IX. Рэфлексія.

X. Дамашняе заданне.

Анатолій РУДЗЬКО,

настаўнік вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі Каменскай сярэдняй агульнаадукацыйнай школы Мазырскага раёна.

Настаўнік прапануе

ПРЫГАЖОСЦЬ І ГАРМОНІЯ КАРЦІН ПРЫРОДЫ Ў ВЕРШЫ “ЗІМОЙ” МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

ПЕДАГАГІЧНАЯ МАЙСТЭРНЯ ПА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ў V КЛАСЕ

Мэты і задачы майстэрні: выклікаць у вучняў пачуццё захаплення прыгажосцю і гармоніяй карцін прыроды; дапамагчы адчуць іх суладнасць з пачуццямі паэта, са станам яго душы праз вобразны і інтанацыйны лад верша, пластычнасць і выразнасць мовы, мастацкую даканаласць формы; развіваць навыкі выразнага чытання (вызначаць лагічны націск).

Абсталяванне: партрэт пісьменніка, рэпрадукцыі карцін на тэму “Зіма”, аўдыёзапісы класічнай музыкі, вершаў “Зімой”, “Зімовая дарога” М. Багдановіча, зборнік вершаў М. Багдановіча, лісты з пытаннямі і заданнямі для групавой працы.

ХОД МАЙСТЭРНІ

I. Індуктар.

Гучыць класічная музыка.

Настаўнік зачытвае эпіграф і абмяркоўвае яго з вучнямі, вызначаючы асноўны вобраз чатырохрадкоўя.

Эпіграф:

*Заўжды, заўжды, усюды, ў кожны міг,
З жыццём усім, з якім навечна ў згодзе,
Ад самых шчырых роздумаў сваіх
Мне пакланіцца хочацца прыродзе!*

II. Самаканструкцыя I.

На паэтычным небасхіле беларускай літаратуры асабліва ярка ззяе зорка Максіма Багдановіча, жыццё якога, на жаль, было вельмі кароткім. Толькі 25 вёснаў сустрэў ён і таму застаўся для нас усіх “вечна юны і вечна дужы”, як сказаў пра яго Уладзімір Караткевіч.

У Максіма Багдановіча было вельмі тонкае і незвычайнае адчуванне прыроды. Ён стварыў цудоўныя вершы, якія і сёння здзіўляюць нас сваёй шчырасцю, лірызмам, высокай культурай пачуццяў.

Магчыма, таму, што паэт нарадзіўся зімой, 9 снежня, гэтая пара года асабліва прываблівала яго.

Зіма – непаўторная, чароўная пара года. Нам яна ўяўляецца казачнай, бо ўсё наўкола як быццам у зачараванай велічы. Патанулі ў снежнай віхуры гарады і вёскі, стаяць у белым убранні хмызнякі і дрэвы.

Звярніце ўвагу на рэпрадукцыі карцін, прысвечаных тэме зімы. У лесе, на палетках, каля ракі вялікія суметы снегу. А мы ідзем з вамі па гэтым снезе. Мароз. Снег рыпіць, трашчыць пад нагамі. Надыходзіць вечар. Хутка настане ноч. Зоркі ноччу ажно дрыжаць ад марозу. Неба яснае, халоднае. І ад яго робіцца светла. Стаіць цішыня. А месяц асвятляе гэтую прыгажосць.

А цяпер ваша задача – у сшытках запоўніць табліцу. Злева вы павінны запісаць словазлучэнні, якія характарызуюць прыгажосць зімы.

Марозны вечар; адліжны снег; скрыпучы снег; галалёд; белыя бярозы; сівер; пахаладзелыя зоркі; белыя прасторы; сінеючыя снягі.

• Пытанні і заданні вучням.

– Зачытайце словы і словазлучэнні, якія вы выпісалі.

– Падумайце і адкажыце, якое з іх будзе самым галоўным, і падкрэсліце яго.

– У правы слупок запішыце словы, якія характарызуюць суровую зіму, з моцнымі калючымі вятрамі і завеямі.

– Зачытайце, што вы запісалі.

– Якое, на ваш погляд, з гэтых слоў будзе самым дакладным?

– Як вы лічыце, чаму так цяжка выбраць?

Вучні выказваюць свае меркаванні, настаўнік абагульняе.

III. Сацыяканструкцыя.

Гучыць запіс верша “Зімой” Максіма Багдановіча.

1-я група.

Заданне: растлумачыць значэнне слоў *бомы, гоні, рыза, стоўп*.

2-я група.

Пытанні і заданні: 1) Якой зімой захапляўся Максім Багдановіч? 2) Якім настроем прасякнуты верш? 3) Знайдзіце ў творы словы, якія выяўляюць гэты настрой.

3-я група.

Пытанні і заданні: 1) У якой форме напісаны верш? 2) Як звяртаецца паэт да зімовага вечара? 3) Чаму вечар названы “звонкім”? 4) Якімі ўбачыў аўтар зімовыя бярозы? 5) З чым ён іх параўноўвае? Зачытайце адпаведныя радкі.

4-я група.

Пытанні і заданні: 1) Як вы ўяўляеце раздолле снягоў, пакрытых “срэбнай рызай”, над якімі “вільготны месяц” апусціў стоўп святла? 2) Знайдзіце і выпішыце словы, на якія падае лагічны націск. 3) Ці адрозніваецца настрой паэта ў пачатку і ў канцы твора?

5-я група.

Пытанні і заданні: 1) У вершы многа зваротаў. Знайдзіце і растлумачце іх ролю. 2) Знайдзіце ў вершы мастацкае параўнанне і растлумачце яго сэнс. 3) Якія фарбы пераважаюць у карціне, створанай Максімам Багдановічам?

IV. Самаканструкцыя 2.

Кожная група абараняе свой праект. Удзельнікі іншых груп задаюць пытанні, каменціруюць пачутае.

• Пытанні і заданні класу.

– Пры дапамозе выразаў з верша, якія ствараюць такі бадзёры, аптымістычны настрой, вусна намалюйце зімовы пейзаж: *скрыпучы мяккі снег; зоркі, пахаладзеўшыя, дрыжаць; вільготны месяц; звонкі вечар; лёгкіх санак бег; вясёлых бомаў медзь; як мары, белыя бярозы.*

– Цяпер паспрабуйце паўтарыць тое самае, апусціўшы словы-азначэнні: *звонкі, мяккі, скрыпучы, белыя, пахаладзеўшыя, вільготны, празрысты, светлы, срэбнаю, сінеючых, вясёлых.*

– Што страціла ваша выказванне? Зрабіце вывад, якую ролю адыгрываюць вобразна-выяўленчыя сродкі ў мастацкім творы.

V. Разрыў.

Гучыць запіс верша “Зімовая дарога” М. Багдановіча.

• Пытанні да вучняў:

– Чым адрозніваецца карціны зімовай прыроды ў адным і ў другім вершы?

– Што іх яднае?

– Які пейзажны малюнак вам спадабаўся больш? Чаму?

Вучні абменьваюцца думкамі і прыходзяць да высновы, што ў вершах адзін і той жа пейзажны малюнак пададзены своеасабліва, абуджае розныя эмоцыі і пачуцці.

VI. Творчая работа.

– Зіма бывае рознай: цёплай і сцюдзёнай, адліжнай і марознай. А якую любіце вы?

Заданне: напісаць міні-сачыненне (5 – 7 сказаў) на тэму “Самая чароўная пара года”.

VII. Рэфлексія.

Вучні дзеляцца сваімі ўражаннямі ад працы.

VIII. Падвядзенне вынікаў майстэрні.

– Як бачым, вы, як і Максім Багдановіч, умеце бачыць прыгожае, заўважаць незвычайнае і чароўнае ў шматлікіх праявах зімовай пары.

Тамара ГРЫДЗЮШКА,
настаўнік беларускай і рускай моў і літаратур
першай кваліфікацыйнай катэгорыі
Суклінскага дзяржаўнага
вучэбна-педагагічнага комплексу
дзіцячы сад-сярэдня школа
Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці.

Праходжанне цэнтралізаванага тэсціравання па мове – абавязковая ўмова пры паступленні ў ВНУ, таму традыцыйна ў другой палове навучальнага года часопіс “Роднае слова” публікуе матэрыялы для падрыхтоўкі да гэтага сур’ёзнага для вучняў і настаўнікаў іспыту.

Матэрыял дадзенага тэста можна выкарыстаць пры правядзенні розных відаў кантролю ведаў, уменняў і навыкаў вучняў.

Рыхтуемца да цэнтралізаванага тэсціравання

ТЭСТ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Частка А

A1. Адзначце словы, у якіх няма санорных гукаў:

1) кур’ер	4) маліна
2) згіб	5) шчаўе
3) адчэпшчык	

A2. Адзначце словы, якія няправільна падзелены на склады:

1) тво-рца	4) вар-та
2) мяс-нік	5) блак-нот
3) трап-ло	

A3. Адзначце словы неславянскага паходжання з літарай *е*:

1) л...савік	4) ...фрэйтар
2) к...фір	5) зел...нь
3) ап...рацыя	

A4. Адзначце словы, у якіх на пісьме перадаецца асіміляцыя свісцячых да шыпячых:

1) расчасаць	4) нішчымны
2) ушчуваць	5) усчынаць
3) рошчына	

A5. Адзначце матываваныя словы:

1) бяліць	4) настольнік
2) клён	5) паравоз
3) ісці	

A6. Адзначце словы, у якіх праяўляецца пабочны націск:

1) сінявокі	4) трохстволка
2) землетрасенне	5) свабодамысны
3) дабрабыт	

A7. Адзначце словы, у якіх ёсць нялітарныя графічныя сродкі:

1) сонейка	4) О’Генры
2) Жанна д’Арк	5) Камсамольск-на-Амуры
3) акраец	

A8. Адзначце словы, у якіх не перадаецца на пісьме асімілятыўная мяккасць зычных [с’], [ц’]:

1) свята	4) звёз
2) пяць	5) цвісці
3) восьмы	

A9. Адзначце словы, у якіх магчыма сэнсавая дыферэнцыяцыя слоў:

1) цётка	4) чарот
2) танк	5) жук
3) ручнік	

A10. Адзначце словы, у якіх трэба ўставіць змякчальны *ь*:

1) ліпен...скі	4) кудыс...ці
2) ін...екцыя	5) Марэс...еў
3) бракан...ер	

A11. Адзначце словы, вымаўленне якіх паказана ў транскрыпцыі правільна:

1) сям’я – [с’ам’а]	4) лёгкі [л’охк’і]
2) зямля – [з’йамл’йа]	5) яе [йайэ]
3) сцежка – [с’ц’эшка]	

A12. Адзначце правільна напісаныя словы:

1) двухвёрстны	4) апаздніцца
2) пластмаса	5) кампостны
3) скарасны	

A13. Адзначце словы, у якіх магчыма чаргаванне галосных гукаў:

1) несці	4) збор
2) сохнуць	5) зелень
3) метал	

A14. Адзначце словы, правапіс якіх грунтуецца на фанетычным прынцеце:

1) савецкі	4) майстар
2) перапісчык	5) траўка
3) маці і брат	

A15. Адзначце назоўнікі, якія ўтварыліся ад прыметнікаў:

1) бель	4) лета
2) сіль	5) чырвань
3) восень	

A16. Адзначце назоўнікі ніякага роду:

1) кулі	4) рата
2) ронда	5) рэгбі
3) рэвю	

A17. Адзначце назоўнікі, якія маюць канчаткі першага скланення:

1) сірата	4) бацька
2) Кузьма	5) Янка
3) рэчка	

A18. Адзначце назоўнікі, якія ў форме меснага склону адзіночнага ліку маюць канчаткі -у (-ю):

1) мяч	4) змрок
2) гай	5) цесць
3) стог	

A19. Адзначце складаныя назоўнікі, якія пішуцца праз злучок:

1) вальс (бастон)	4) прабі (снег)
2) пакаці (гарошак)	5) перакаці (поле)

3) узвей (вечер)

A20. Адзначце прозвішчы, якія не скланяюцца:

1) Люцко (Сяргей)	4) Салавей (Косця)
2) Верабей (Вольга)	5) Клімук (Вася)
3) Шыян (Ліза)	

A21. Устанавіце адпаведнасць паміж назоўнікамі і іх лексічным значэннем:

А) кунтуш	Г) андарак
Б) жупан	Д) кабат
В) бекеша	

1) Даўнейшае верхняе мужчынскае адзенне з каляровага сукна са стаячым каўняром і вузкімі рукавамі, якое насіла польская, беларуская і ўкраінская шляхта.

2) Цёплая жаночая кофта без рукавоў.

3) Мужчынскае паліто са зборкамі ў таліі.

4) Старадаўняя мужчынская вопратка ў палякаў, беларусаў і ўкраінцаў у выглядзе кафтана з шырокімі адкіднымі рукавамі.

5) Саматканая паласатая або клятчастая спадніца.

A22. Адзначце правільна пабудаваныя сінтаксічныя канструкцыі:

1) з калегам Колем	4) невялікае стэла
2) ляўшой Алесем	5) сіратой Ільёй
3) лёгкая цюль	

A23. Адзначце якасныя прыметнікі, якія ўтвараюць толькі складаную форму найвышэйшай ступені параўнання:

1) вясёлы	4) шырокі
2) слізкі	5) марозны
3) белы	

A24. Адзначце правільна напісаныя складаныя прыметнікі:

1) вышэйсказаны	4) іван мележаўскі
2) ла-маншскі	5) вострадэфіцытны
3) мала прыкметны	

A25. Адзначце словазлучэнні, у якіх адносныя прыметнікі ўжываюцца ў значэнні якасных:

1) тэатральны жэст	4) лясны пейзаж
2) сталёныя нервы	5) вячэрні сеанс
3) мядовы ранак	

A26. Адзначце прыклады, у якіх дапушчаны памылкі ў напісанні, скланенні ці ва ўжыванні лічэбнікаў:

- 1) дзевяццювасьмю рублямі
- 2) дзве шостых участка
- 3) абедзьвума рукамі
- 4) трое мужчын
- 5) пяцьдзесят пяць

A27. Адзначце займеннікі, у якіх пры скланенні змяняецца аснова:

1) я	4) мы
2) наш	5) яны
3) мой	

A28. Адзначце рознаспрагальныя дзеясловы:

1) хачу	4) бягу
2) ясі	5) даеш
3) стаяць	

A29. Адзначце дзеясловы, якія ў форме другой асобы множнага ліку цяперашняга часу ўжыты няправільна:

1) даеце	4) ссечаце
2) везаце	5) завязеце
3) памыяце	

A30. Адзначце словазлучэнні, у якіх дзеепрыметнікі ўжыты памылкова:

1) паклееныя шпалеры	4) прасеяты мак
2) узрадаваўшаяся дзяўчынка	5) загоеная рана
3) спялыя дровы	

A31. Адзначце дзеепрыслоўі, якія напісаны няправільна:

1) рашая	4) спяваючы
2) гледзечы	5) выканаўшы
3) неся	

A32. Адзначце прыслоўі, якія напісаны правільна:

1) наўме	4) за панібрата
2) па-пятае	5) тэт-а-тэт
3) як раз	

Частка В

B1. Выпішыце правільнае сцвярджэнне:

- 1) *туз* – неадушаўлены назоўнік
- 2) *моладзь* – адушаўлены назоўнік
- 3) *соль* – рэчыўны назоўнік
- 4) *любоў* – канкрэтны назоўнік
- 5) *маланка* – абстрактны назоўнік

B2. Запішыце прыметнік *высокі* ў кароткай форме жаночага роду.

B3. Запішыце лічэбнік 17 у форме творнага склону.

B4. Запішыце займеннік *ні аб чым* у форме назоўнага склону.

B5. Утварыце ад незваротнага дзеяслова, ужытага ў сказе, зваротны і запішыце яго.

Дзяўчынка спявае песню.

B6. Закончыце сказ.

Дзеепрыметнік, як правіла, выконвае ў сказе ролю азначэння ці...

B7. Утварыце ад дзеяслова *носяць* дзеепрыслоўе, запішыце яго.

B8. Сярод прыведзеных слоў знайдзіце прэдыкатывнае прыслоўе, запішыце яго.

1) увосень	4) увысь
2) цёпла	5) зверху
3) налева	

АДКАЗЫ

Частка А: **A1.** 2, 3; **A2.** 1, 2, 3, 5; **A3.** 2, 3; **A4.** 2, 3, 4; **A5.** 1, 4, 5; **A6.** 2, 4, 5; **A7.** 2, 4, 5; **A8.** 1, 5; **A9.** 1, 2, 4, 5; **A10.** 1, 3; **A11.** 3, 4, 5; **A12.** 2, 3, 5; **A13.** 1, 2, 4, 5; **A14.** 1, 4, 5; **A15.** 1, 2, 5; **A16.** 2, 3, 4, 5; **A17.** 1, 2, 3; **A18.** 4, 5; **A19.** 1, 3, 5; **A20.** 1, 2, 3; **A21.** А4, Б1, В3, Г5, Д2; **A22.** 1, 2, 5; **A23.** 2, 5; **A24.** 1, 2, 5; **A25.** 1, 2, 3; **A26.** 1, 2, 3, 5; **A27.** 1, 4, 5; **A28.** 2, 4, 5; **A29.** 1, 3, 5; **A30.** 2, 3, 4; **A31.** 1, 2, 3; **A32.** 1, 2, 5.

Частка В: **B1.** – *соль* – рэчыўны назоўнік; **B2.** – *высока*; **B3.** – *семнаццаццю*; **B4.** – *нічый*; **B5.** – *спяваецца*; **B6.** – *выказнік*; **B7.** – *носячы*; **B8.** – *цёпла*.

Падрыхтавала Ларыса ПШАНІЧНАЯ.

АД ПАЛЕСКІХ ВЫТОКАЎ НАСТАЎНІЦКІ ЛЁС ВАЛЯНЦІНЫ РАМАНЦЭВІЧ

75

Валянціну Карлаўну Раманцэвіч многія ведаюць у нашай краіне не толькі як таленавітага выкладчыка роднай мовы і літаратуры, метадыста, перакладчыка, але і як спагадлівага, чулага і мудрага чалавека, які прысвяціў сваё жыццё любімай працы.

Нарадзілася В. Раманцэвіч (дзявочае прозвішча Лінкевіч) 3 лютага 1935 г. у в. Лышча на Піншчыне. Вёска мясцілася на берагах прыгожай рэчкі Вісліца. Першыя ўражанні дзяцінства былі звязаны з гэтай рачулкай, прыгожымі палескімі краявідамі і тутэйшымі жыхарамі.

Вучыцца давалося ўжо пасля вайны. У Пагост-Загародскую школу Валянціна пайшла ў верасні 1944 г. Вучылася лёгка, з ахвотаю. Была ў захапленні ад сваіх педагогаў, таму і вырашыла звязаць лёс са школай – стаць настаўніцай.

З 1954 да 1959 г. яна працуе важатай, пасля – настаўніцай Сташанскай сярэдняй школы і Навадворскай сямігодкі Лагішынскага раёна Брэсцкай вобласці.

У 1961 г. заканчвае з адзнакай Пінскае педагогічнае вучылішча імя А. С. Пушкіна па спецыяльнасці “настаўнік пачатковых класаў”. Актыўна ўдзельнічае ў грамадскім жыцці і мастацкай самадзейнасці.

Неўзабаве ў 1963 г. у сувязі з пераводам на новае месца працы мужа Івана Канстанцінавіча сям’я пераязджае жыць у Мінск. Тут да яе прыходзіць поспех і вядомасць. У сярэдняй

школе № 72 Заводскага раёна Валянціна Карлаўна выкладае да 1969 г. у пачатковых класах, потым яшчэ шэсць гадоў (1969 – 1975) навучае дзяцей гэтай жа школы беларускай мове і літаратуры. Адначасова (1967 – 1972) завочна вучыцца на беларускім аддзяленні філалагічнага факультэта Мінскага педагогічнага інстытута імя А. М. Горкага. Навука давалася маладой настаўніцы лёгка, бо меўся ўжо значны педагогічны вопыт.

Поспехі таленавітага педагога не маглі быць не заўважаны: В. Раманцэвіч прапанавалі ўзначаліць кабінет беларускай мовы і літаратуры Мінскага гарадскога інстытута ўдасканалення настаўнікаў. Тут Валянціна Карлаўна адпрацавала 17 гадоў (1975 – 1992). Ёй падабалася працаваць з людзьмі, настаўнікі яе любілі за шчырасць, добразычлівасць, камунікабельнасць. Многія з іх і цяпер згадваюць добрым словам за чалавечнасць, тактоўнасць, прафесійную дапамогу.

За шматгадовую плённую працу Міністэрства асветы БССР у 1985 г. прысвоіла ёй званне “Выдатнік народнай асветы БССР”. У 1980 – 1990-я гг. Валянціна Карлаўна шмат друкуецца на старонках беларускіх перыядычных выданняў: папулярызуе перадавы педагогічны вопыт настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры г. Мінска, публікуе ўласныя метадычныя распрацоўкі. Акрамя таго, В. Раманцэвіч у 1987 г. у сааўтарстве з Я. Лаўрэлем і Ж. Прыймак падрыхтавала найкаштоўнейшы дапаможнік для настаўнікаў і вучняў “Алімпіяды па беларускай мове”. У 1996 г. у выдавецтве “Беларуская энцыклапедыя” ўбачыў свет “Русско-белорусский словарь для военных” В. Раманцэвіч (у сааўтарстве з М. Крыўко, В. Пулко і С. Танана).

Са снежня 1992 г. Валянціна Карлаўна – выкладчык беларускай мовы і літаратуры ў Мінскім педагогічным вучылішчы № 2 (з 1994 г. – Мінскі дзяржаўны педагогічны каледж № 1). Тут яе педагогічны талент яшчэ больш расквітнеў, бо якраз у 1994 г. было адкрыта новае аддзяленне, якое рыхтавала настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры базавай школы. Валянціна Карлаўна стала вядучым спецыялістам гэтага аддзялення: на аснове ўласнага вопыту распрацавала праграмы па метадыках выкладання беларускай мовы, літаратуры, лінгвістычным аналізе тэксту, сучаснай беларускай мове, тэорыі літаратуры.

Нам пашчасціла на працягу 10 гадоў працаваць побач з Валянцінай Карлаўнай, быць куратарамі ў паралельных групах, выпусціць тры пакаленні настаўнікаў роднай мовы і літаратуры ды і проста амаль штодзень бачыцца з ёю, вучыцца жыццёвай і педагогічнай мудрасці. На ўроках і ў пазакласнай працы яна імкнулася фарміраваць у будучых настаўнікаў глыбокую павагу да прафесіі, любоў да Бацькаўшчыны, яе гісторыі і культуры, цікавасць да народных традыцый, звычайў і абрадаў, да вывучэння сваіх каранёў. Вялікай арганізацыйнай удачай Валянціны Карлаўнай было стварэнне ў каледжы літаратурнага аб'яднання “Маладзічок”. Лепшыя творы маладых літаратараў друкаваліся на старонках “Роднага слова”, “Першацвета”, “Малодосці”, “Вясёлкі”, “Раніцы” і іншых выданняў. Рэгулярна выпускаліся альманахі “Маладзічка” – усяго іх выйшла 17.

Доўгі час (20 гадоў!) В. Раманцэвіч была сябрам рэдкалегіі часопіса “Роднае слова”, прымала актыўны ўдзел у яе пасяджэннях, часта друкавалася на старонках гэтага выдання, дзелячыся сваім багатым педагогічным вопытам.

Навукова-метадычны цэнтр вучэбнай кнігі і сродкаў навучання сістэматычна запрашаў Валянціну Карлаўну ў якасці эксперта і рэцэнзента падручнікаў і навучальных дапаможнікаў па розных школьных прадметах.

За час працы ў каледжы В. Раманцэвіч арганізавала шматлікія сустрэчы навучэнцаў і выкладчыкаў з пісьменнікамі, навукоўцамі. У нас пабывалі Сяргей Грахоўскі, Ніл Гілевіч, Генадзь Бураўкін, Анатоль Вярцінскі, Кастусь Цвірка, Эрнест Ялугін, Уладзімір Ліпскі, Сяргей Закон-

нікаў, Уладзімір Содаль, Мікола Маляўка, Уладзімір Арлоў, Леанід Дранько-Майсюк, Эдуард Акулін, Алесь Масарэнка, Леанід Пранчак, Алесь Бадак, Іван Курбека, Ала Канапелька, артыстка Галіна Дзягілева, народны майстар і музыка Уладзімір Пузыня, бард Зміцер Бартосік і многія-многія іншыя. Навучэнцы рэгулярна наведвалі Дом літаратара, Дом дружбы з замежнымі краінамі, літаратурныя музеі Мінска, пры гэтым яны часта прымалі актыўны ўдзел у вечарынах, выступалі з чытаннем вершаў, перакладамі твораў з іншых моў.

Мы нярэдка згадваем шматлікія экскурсіі з удзелам Валянціны Карлаўнай: Строчыцы, Ракуцёўшчына, Акопы, Карпілаўка, Вязынка, Акінчыцы, Смольня, Кушляны, Дудуткі, Полацк, Мір, Нясвіж – вось далёка не поўны пералік славуных мясцін Беларусі, дзе давялося пабываць педагогам і навучэнцам каледжа. А потым, пад яе апекай, пра ўбачанае і пачутае ў паездках нашы выхаванцы расказвалі на старонках шматтыражнай газеты “Веснік педкаледжа”, альманахаў “Маладзічок”, “Гісторыя і мы”, рэспубліканскай перыёдыкі.

Запамінальнай і, бясспрэчна, важнай акцыяй у каледжы стала кіраўніцтва даследаваннем “Іх імёнамі названы вуліцы горада Мінска”, прысвечаным 60-годдзю вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

З 2004 г. Валянціна Карлаўна працуе рэдактарам і перакладчыкам у выдавецтве “Народная асвета”. Яе веды і вялікі педагогічны вопыт запатрабаваны і сёння: пераклала на беларускую мову і адрэдагавала за гэты час больш за 20 падручнікаў па матэматыцы, фізіцы, хіміі, гісторыі, геаграфіі і інш.

З гэтага ж 2004 г. В. Раманцэвіч актыўна супрацоўнічае з выдавецкім цэнтрам касцёла Св. Сымона і Св. Алены. Валянціна Карлаўна прымае ўдзел у падрыхтоўцы да выдання многіх рэлігійных кніг: за апошні час выйшлі пераклад на беларускую мову Евангелля, “Родная мова ў духоўным жыцці Беларусі” У. Завальнюка. Рыхтуецца “Міжканфесійны энцыклапедычна-глумачальны слоўнік”.

У 2008 г. пабачыў свет бібліяграфічны паказальнік В. Раманцэвіч «Беларускія пісьменнікі на старонках часопіса “Роднае слова”» (у сааўтарстве з А. Высоцкай, У. Куліковічам, А. Чэчатам). У кнізе сабраны бібліяграфічны матэрыял па 479 беларус-

Валянціна Раманцэвіч з навучэнцамі на сустрэчы з доктарам філалагічных навук Валянцінай Лемцюговай. 1998 г.

кіх пісьменніках, артыкулы пра якіх друкаваліся ў часопісе з 1988 да 2007 г.

У канцы 2009 г. у выдавецтве “Народная асвета” выйшаў “Слоўнік сучаснай беларускай мовы”, падрыхтаваны В. Раманцэвіч у сааўтарстве з У. Завальнюком і М. Прыгодзічам. Кніга складзена з улікам новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, прынятай 24 чэрвеня 2008 г. У рээстравую частку слоўніка ўключана больш за 20 тысяч слоў.

Валянціна Карлаўна і цяпер у актыўным творчым пошуку, яна бадзёрая і жыццярадая. Захапляе, што яе вопыт і веды запатрабаваныя, што можа прыносіць карысць родным, блізкім, народу, навуцы, культуры краіны. У Валянціны Карлаўны цвёрдыя жыццёвыя прынцыпы і глыбокая вера ў Бога, трывалыя сямейныя “тылы” ў асобах сына Вадзіма і дачкі Алены,

унучак Каці, Тані і Іры, праўнука Алеся, які ўжо вучыцца ў шостым класе.

Пражыўшы амаль паўстагоддзя ў сталіцы, яна ў душы засталася ўсё той жа пінчанкай-паляшчэчкай – мудрай, памяркоўнай, аптымістычнай і добрай да людзей. Не забывае сваю малую радзіму. Час ад часу (цяпер, канешне, ужо радзей) адведвае сястру Лілію, якая жыве ў бацькоўскай хаце, гоць душу сустрачае з землякамі, з роднымі краявідамі.

Моцнага Вам здароўя, шчасця, новых творчых поспехаў, дарагая Валянціна Карлаўна!

Лілія ЧЭЧАТ,
Алесь ЧЭЧАТ,
выкладчыкі лінгвагуманітарнага каледжа
ўстановы адукацыі
“Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт”.

Алена КАЛЕЧЫЦ
Алена ЦЯСЕВІЧ
Алена ПЕКАЧ

Урок па мове: тэорыя і практыка

СІНТАКСІС БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

УРОК 4. ГАЛОЎНЫЯ ЧЛЕНЫ ДВУХСАТАЎНАГА СКАЗА. СПАБАБЫ ВЫРАЖЭННЯ ВЫКАЗНІКА (ДАВЕДКІ)

Заканчэнне. Пачатак у №№ 2 – 7, 9 – 11 за 2009 г., № 1.

ЗАДАННІ ДЛЯ ВЫКАНАННЯ ў АЎДЫТОРЫІ (КЛАСЕ)

Заданне 1.

1. За акном усё спявала і гаманіла. 2. Вецер не скалыхне ні адзін лісцік, ні адну травінку. 3. Больш за ўсіх кідалася ў вочы скрыпачка. 4. З-пад аксамітнай і пурпуровай хмаркі ўзышло сонца, гарачае і бліскачае. 5. У той вечар я быў шчаслівы, як у цудоўным сне. 6. Пеўнік выглядаў не то сярэбраным, не то залатым. 7. Марыйка была яе прыёмнай дачкой. 8. Заданне выканана. 9. На газонах гатовы былі распусціцца кветкі. 10. Галя ж была больш стрыманай.

Заданне 2.

2, 3, 7, 9.

Заданне 3.

1, 3, 4, 5, 6, 9.

Заданне 4.

Клікаў і клікаў, будзе ліцца-каціцца, спявалі-спявалі.

Заданне 5.

2. Пад’язджаючы да Мінска, Максім усё больш і больш пачынаў хвалявацца. 3. Людзі не думалі разыходзіцца. 6. Хлопцы вырашылі

пакуль вярнуцца назад. 7. Мы часта многае не ўмеем зберагаць у памяці. 9. Можна задоўжыцца яшчэ сіверны дождж.

Заданне 6.

2. Скафандр быў лепшым дасягненнем ваеннай навукі. 3. Чарговы ўдар быў моцны. 4. Адзін з самых распаўсюджаных фальклорных сюжэтаў пра ваўкалака звязаны з тэмай кахання. 6. Прыкметы замірання жыцця найбольш відавочныя ў лесе. 7. Васіль застаецца адзін. 8. Увесь свет выглядаў велізарнай скрыпчай з незлічона многімі струнамі. 10. Яны ішлі да Бесядзі маўклівыя.

Заданне 7.

1. А вось мой дзед быў нейкі асаблівы (дзеяслоў-звязка *быць* і іменная частка, выражаная прыметнікам). 2. На базе партызанскай групы пачалі расці атрады, затым брыгады (дзеяслоў-звязка *пачаць* і асноўны сэнсавы кампанент, выражаны інфінітывам). 3. У студыю былі запрошаны старшыні калгасаў, беларускія і літоўскія камбайнеры (дзеяслоў-звязка *быць* і іменная частка, выражаная дзеепрыметнікам). 4. Сонца стала цёплае, зыркае (дзеяслоў-звязка *стаць* і іменная частка, выражаная прыметнікам). 5. Любімая Алена, высокая, стройная, з гордаю паставаю, была прыгажуняй

Звесткі пра аўтараў змешчаны ў № 1.

(дзеяслоў-звязка *быць* і іменная частка, выражаная назоўнікам у форме Т. скл.). 6. Вёска Ягадка – **пяць хатак** (нулявая звязка і іменная частка, выражаная колькасна-іменным словазлучэннем). 7. Надвор’е **было** зусім **не вясновае**, а нібыта **летняе** (дзеяслоў-звязка *быць* і іменная частка, выражаная прыметнікамі). 8. Горад **ляжаў як на далоні** (дзеяслоў-звязка *ляжаць* і іменная частка, выражаная фразеалагізмам). 9. Каля вогнішча снег **рабіўся шэры** (дзеяслоў-звязка *рабіцца* і іменная частка, выражаная прыметнікамі).

Заданне 8.

а) Просты дзеяслоўны выказнік: гулі-звінелі, не растуць, не звёў вачэй, параіў; б) састаўны дзеяслоўны выказнік: хацелася зайсці, пакласці, пацягнуць, прымусіў страпянуцца і перавесці позірк; в) састаўны іменны выказнік: быў селянінам, устанавілася цёплае, стаў брыгадзірам, не мох.

ЗАДАННІ ДЛЯ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ

Заданне 1.

Кожнаму з нас **лёс адводзіць** свой зямны куток, **дае** бясконты дар жыцця і непаўторную матчыну ласку, родную мову і святое адчуванне ўласнай годнасці. А вось **неба** над намі на ўсіх **адно** – неабдымнае і загадкавае, глыбокае і неспазнанае...

Нібы адчуваючы нейкую віну за шматвекавую цяжкую і маркотную долю Беларусі, 120 гадоў назад **Бог** шчодро **кінуў** сваю **іскру** адразу ў дзве душы мужычых сыноў. І ў свет **прышлі** нацыянальныя **геніі** – Янка Купала і Якуб Колас.

Паводле Генадзя Бураўкіна.

Заданне 2.

а) Просты дзеяслоўны выказнік: затухаюць, ляцелі, слухала, вымяраецца, хай адчыніць, зберажэ, пакідаюць след, скок, усплывае, хаваецца; б) састаўны дзеяслоўны выказнік: не думаў сунімацца, нібы хацелі зазірнуць, патрапіць, захацацца пабыць, пахадзіць, палюбавацца.

Заданне 3.

1. І тая песня **здаецца** такой **бадзёрай**, як вясельная музыка. 2. Утульна-цёплая восень **робіцца слотнай і ржавай**. 3. А сонца над намі **яснае-яснае**... 4. Полацк – **горад мастацкай славы**. 5. Сябры **рады будуць**. 6. Частымі **гасцямі** ў пушчы **былі** экскурсанты. 7. Яны **засталіся адны**. 8. Сонейка **што яблык** спелы. 9. Каласы медзяныя шмат **даўжэйшымі** сталі. 10. Яна даўно **на “ты”** з жыццёвымі складанасцямі.

Заданне 4.

1. Падаў (дзеяслоў у форме прошлага часу). 2. Вынаходлівы (прыметнік). 3. Была шырэйшая (дзеяслоў-звязка *быць* і прыметнік у форме прастай вышэйшай ступені параўнання). 4. Хай гарыць (дзеяслоў у форме загаднага ладу). 5. Былі ў гуморы (фразеалагізм). 6. Царыцай (назоўнік у форме Т. скл.). 7. Ніякая (адмоўны займеннік).

8. Пачынаў агортаць (дзеяслоў са значэннем пачатку дзеяння і інфінітыў). 9. Папрасіла (дзеяслоў у форме прошлага часу).

Заданне 5.

1. **Перамянілася** (просты дзеяслоўны). 2. **Падае** (просты дзеяслоўны). **Як абярог** (састаўны іменны). 3. **Было глабалізаваным** (састаўны іменны). 4. **Брала сваё** (просты дзеяслоўны). 5. **Быў вузкі і пыльны** (састаўны іменны). 6. **Вырашылі адпачыць** (састаўны дзеяслоўны). 7. **Не захопнік і не ўладар** (састаўны іменны). 8. **Дагары нагамі** (састаўны іменны). 9. **Жылабыла** (просты дзеяслоўны, ускладнены). 10. **Не давала спакою** (просты дзеяслоўны).

Заданне 6.

Просты дзеяслоўны выказнік	Састаўны дзеяслоўны выказнік	Састаўны іменны выказнік
стаяла	не магу жыць	сэрцам быў
звяртаў увагу	думаў распусціць	не ў абузу
пабачылі свет	любіла глядзець	выглядаў схудлым, бадзёрым, уцешным

Заданне 7.

1. *Шмыг* – просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам са значэннем імгненнага дзеяння. 2. *Пачуеш свабодным* – састаўны іменны выказнік, выражаны дзеясловам-звязкай у форме будучага часу і іменнай часткай – прыметнікамі. 3. *Даў знаць* – просты дзеяслоўны выказнік, выражаны фразеалагізмам. 4. *Даўня* – састаўны іменны з нулявой звязкай, выражаны прыметнікамі. 5. *Назвамі з’яўляюцца* – састаўны іменны выказнік, выражаны дзеясловам-звязкай і назоўнікам у форме Т. скл. 6. *Можа накінуцца* – састаўны дзеяслоўны выказнік, выражаны дапаможным дзеясловам-звязкай і інфінітывам. 7. *Па-іншаму* – састаўны іменны выказнік з нулявой звязкай, выражаны прыслоўем. 8. *Выстругае-робіць* – просты дзеяслоўны ўскладнены выказнік, выражаны спалучэннем двух дзеясловаў, якія выражаюць адно паняцце. 9. *Прадукт* – састаўны іменны выказнік з нулявой звязкай, выражаны назоўнікам у форме Н. скл. 10. *Зялёнага колеру* – састаўны іменны выказнік з нулявой звязкай, выражаны сінтаксічна непадзельным іменным словазлучэннем.

ЗАЛІКОВЫ ТЭСТ

Варыянт 1.

1. 2, 5 4. 2, 3, 4 7. 1, 2, 4 10. 3, 4
 2. 1, 2, 4 5. 1, 3 8. 4
 3. 2, 4 6. 2, 3 9. 1, 2, 3

Варыянт 2.

1. 3, 4 4. 1, 4, 5 7. 1, 3, 4 10. 1, 3, 4
 2. 1, 3 5. 1, 2, 3, 5 8. 2
 3. 3, 5 6. 1, 4 9. 2, 3, 4

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЎРОК

Наша спадчына

Наталля ЦЯЛКОВА

А Ў НАС СЁННЯ МАСЛЕНІЦА СЦЭНАРЫЙ ПАЗАКЛАСНАГА МЭРАПРЫЕМСТВА

Мэта: садзейнічаць засваенню ведаў вучняў пра беларускія народныя святы, развіццю творчых здольнасцей вучняў, выхаванню любові да Бацькаўшчыны, павагі да беларускай народнай культуры.

ХОД МЭРАПРЫЕМСТВА

Клас аформлены ў стылі традыцыйнай беларускай хаткі: саматканя ручнікі, вырабы з саломкі, беларускія народныя цацкі, драўляныя і гліняныя фігуркі жывёл, фрагмент плота, сплеценага з вербалозу.

Вучні апрануты ў беларускія народныя строі.

1-ы вядучы. Добры дзень, сябры!

2-і вядучы. Падыходзьце бліжэй да нас, запрашаем у госці вас!

У нас сёння Масленіца,
Прыляцела ластавіца,
Сядзела на тыну, на калу,
Кідала масла па каму.
А хто ўхопіць – так таму.
Маладая дзяўчына схापiла
Ды ў чарапочку стапiла...
У нас сёння Масленіца...

1-ы вядучы. Трэба гасцям дагадзіць і на лавы пасадзіць.

2-і вядучы. Калі ласка, госцейкі, сядайце ды вакол сябе паглядайце.

1-ы вядучы. Наша беларуская хата заселена дужа багата...

Цацкамі драўлянымі,
Ручнікамі саматканымі,
Зоркамі саламянымі,
Пеўнікамі маляванымі.

2-і вядучы. Вас, паважаныя, мы чакалі,
Свята без вас не пачыналі.

На нашым свяце
Не будзе часу сумаваці,
На свяце гэтым трэба
Спяваць, смяяцца, танцаваць.

Гучыць народная песня “Чаму ж мне не пець, чаму ж не гудзець?...”

1-ы вядучы. Але ж не ўсе госці прыйшлі да нас. Каго ж няма? Адгадайце загадкі і даведайцеся, хто не з’явіўся на свята.

Як той час называецца,
Калі новы год пачынаецца,
Калі поле мяцеліцы студзяць,
Маразы траскатнёю будзяць? (*Студзень.*)

А як той час называецца,
Што са студзенем вечно братаецца,
Што куд ледзяныя путы
І пытае, ці добра абуты? (*Люты.*)

І хто ж гэта гаспадынька сівая,
Што пярэнькі выбівае,
Зямлю белым пухам пакрывае? (*Зіма.*)
Пад музыку заходзіць Зіма.

Зіма. Гэта вы мяне чакаеце, мяне вітаеце?

Усе. Не, Зімачка, з табой мы будзем развітвацца, а чакаем мы Вясну-красну. Паглядзі на наша сонейка: яно амаль веснавое ўжо.

Зіма. Сапраўды, пара развітвацца, а гульня ў снежкі напамніць вам пра зімовыя забавы.

Гульня “Расчысцім дарожку Вясне”.

Двое трымаюць вяроўку. Па баках яе снежкі з ваты. Дзве каманды кідаюць снежкі праз вяроўку. Па сігнале спыняюцца. Калі на баку Зімы аказалася больш снежных камочкаў, то яна забірае снег і развітваецца да наступнага года.

Усе. Ідзі, ідзі, зіма, аж да Кракава,
Зноў ты прыйдзеш аднакава.

Ідзі, зіма, да Кіева,
Ты нам лета пакінула.

Ідзі, зіма, да крынічкі
Ды забірай рукавічкі.

Кулік, кулік, замыкай зіму, адчыняй вясну.
Зіма развітваецца і сыходзіць.

1-ы вядучы. А ў нас сягоння Масленіца,
Прыляцела ластавіца,
Села, пала на жэрдачку,
Шчабятала вестачку.

Усе. А якую вестачку?

1-ы вядучы. Што вясна ідзе, нам цяпло нясе.

2-і вядучы. Масленіца – шэра вутка,
Гаварыла вясна: буду, ды няхутка.

1-ы вядучы. А мы яе пагукаем.
Карагод “Тукаем вясну”.

Усе. Прыйдзі, прыйдзі, вясна,
Прыйдзі, прыйдзі, красна
Да нас у таночак.

Прынясі нам збожжа,
Прынясі нам кветак,
Каб нам звіць вяночак.
Уваходзіць Вясна.

Вясна. Ну, вось і прышла я да вас.

Шла шляхам-дарогаю
Ды з Зімой сустрэлася.
Пра здароўе спыталася
Ды і развіталася.

1-ы вядучы. Жавароначак, ранняя птушка,
Ты чаго так рана ляціш?

А там, пры даліне снягі ды крыгі?
А там, пры дарозе снягі ды марозы?

2-і вядучы. А я тыя крыгі крыламі разаб’ю,
А я тыя снягі нагамі растапчу.

Вучні. А якія яшчэ птушачкі хутка прыля-
цяць?

Вясна. А вось мы цяпер разам і падумаем.

*Вясна паказвае малюнкi з выявамі пералёт-
ных птушак, вучні называюць іх.*

Вядучы. Што ж, як кажучь нашы людзі:
Хай усім вясёла будзе.

Жарты, песні, гучны смех,
Сумаваць на свяце – грэх.

Гульня “Сляпак”.

Завязваюць хлопчыку вочы.

*Вакол “слепака” дзеці водзяць карагод і спя-
ваюць:*

Наша сляпа бабулечка

Па вошчупу ходзіць.

Пытаемся ў бабулі:

– А хто цябе водзіць?

1-ы вядучы. А на гары ўжо народ збіраецца,
Там карагод – гульня пачынаецца.

Карагод “Іванка”.

*У сярэдзіну круга становіцца дзяўчынка з хус-
тачкай у руцэ. Дзеці, узяўшыся за рукі, ідуць па
крузе і спяваюць:*

А дзе той Іванка, што ўстае спазаранку? (3 разы)

Ён спрытны, працавіты, танцуе, пя

І ў вучобе не адстае.

Іванка, прыбязы, свой спрыт пакажы.

*Дзяўчынка спыняецца каля хлопчыка, запра-
шае яго паклонам зайсці ў круг. Хлопчык выбягае
на сярэдзіну круга са словамі:*

Як топну нагой ды прытопну другой,

Кругам пакружуся, усім пакажуся.

*Хлопчык танцуе з дзяўчынкай, дзеці пляска-
юць у далоні, прыгаворваюць:*

Танцуй, Іванка, танцуй, Марынка! (3 разы)

Хопіць, з круга выхадзі і Марынку забяры!

*Хлопчык вядзе дзяўчынку на месца, у круг за-
ходзіць другая дзяўчынка, і гульня працягваец-
ца.*

2-і вядучы. На Беларусі святкавалася Мас-
леніца шырока і разнастайна. Гэта было вялікае
народнае свята. Яно доўжылася цэлы тыдзень.
Кожны дзень меў сваё прызначэнне.

У першы дзень – сустрэча Масленіцы. Дзяў-
чаты і хлопцы каталіся з горкі, спявалі песні,
гукалі вясну.

У другі дзень – ігрышчы. Ладзілі народныя
гульні.

У трэці, сераду, частаваліся блінамі.

А вось у чацвер былі найбольш шумныя гуль-
ні. Каталіся на санках, на конях.

У наступныя два дні хадзілі ў госці да сваіх
родных.

У апошні – прасілі прабачэння ў тых, каго па-
крыўдзілі, і развіталіся з Масленіцай.

Усе падзеі, якія адбываюцца на Масленіцу,
маюць сімвалічны характар.

Вядучыя:

– Як па-іншаму называлася Масленіца? (*За-
пусты, Масленка, Сырны тыдзень.*)

– Чаму гушкаліся на арэлях? (*Значэнне гуш-
кання заключалася ў тым, каб у новым годзе рос
доўгі і моцны лён.*)

– Чаму многа і смачна елі? (*Каб быць здаро-
вымі і вырасіць добры ўраджай.*)

– Якія стравы абавязкова ўжывалі на Мас-
леніцу? (*Масла, бліны, куццю, верашчаку.*)

– Што і з якой мэтай спальвалі на Масленіцу?
(*Пудзіла – сімвал зімы – спальвалі, каб паско-
рыць адыход зімы і надыход вясны.*)

1-ы вядучы. Чым гэта так смачна пахне? Мо-
жа, загадкі дапамогуць адгадаць?

Белая кабыла ўвесь лес з’ела. (*Печ.*)

Вадкае, а не вада, белае, а не снег. (*Малако.*)

Ніхто яго не трывожыць, яно само падыхо-
дзіць. (*Цеста.*)

2-і вядучы. Блінцамі пахне. З маслам.

1-ы вядучы. Кажучь жа, што на мазаны блін
і кот інакш глядзіць.

Усе. А колькі ласункаў на сталe! Відаць, гас-
падары нас чакалі, на стол збіралі.

Вядучыя. Ну, дык годзе забаўляцца,

Трэба ж і падсілкавацца.

Да стала падыходзьце!

Будзьце як дома,

Бо тэрыторыя ўсім добра знаёма.

Вучні частуюцца блінцамі з маслам і мёдам.

Наталля ЦЯЛКОВА,

настаўнік пачатковых класаў
вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі
сярэдняй агульнаадукацыйнай школы № 73 г. Мінска.

Рубрыку вядзе
Зоя Падліпская

“З ПРОМНЯЎ ЧЫСТАЕ РАСЫ...”

Усмешлівая і летуценная, добразычлівая і романтичная, таленавітая і прыгожая, заўсёды ў капляшыку – вось так часта гавораць пра вядомую паэтэсу Таісу Трафімаву, якая ў студзені гэтага года адзначыла свой юбілей.

Яе шчырая, пранікнёная паэзія прасякнута любоўю да вытокаў, да родных каранёў. Яна аўтар дзесяці калектыўных і трох асабістых зборнікаў паэзіі – “Усміхнуся вятрам”, “Зёлкі ад пакут”, “Паспелі вішні”. Сёлета ў выдавецтве “Мастацкая літаратура” выйдзе аўтабіяграфічная паэма Таісы Трафімавай “Вёска пад ліпамі”, прысвечаная Случчыне і дарагім сэрцу землякам.

Віншуем шаноўную юбілярку і прэзентуем чытачам урыўкі з паэмы.

Таіса ТРАФІМАВА

МАТУЛІН ПАСАГ

*Вецер іграе на скрытцы,
Роздум у кожным акне –
Родная вёска Падліпцы
Зноў сустракае мяне.*

...Помню маміныя кросны.
Часта ўзімку і ў вёсны
Аж да позняй ночы ткала
І пасаг нам рыхтавала.
Залаты быў час такі –
Ткаць абрусы, дыванкі.
На заручыны дзяўчыны –
Каляровыя кілімы,
Бо дачушак многа мела,
Ашчаслівіць іх хацела.
Каб на радасць, не на ліха,
Нібы слуцкая ткачыха,
З промняў чыстае расы
Небывалае красы
Ручнікі і капы ткала,
Кутасамі аздабляла.
Ўзоры, рушачкі, карункі...
Лёс другія падарункі
Рыхтаваў і нам, і ёй.
Ззяе поцілка красой,
Боль у сэрцы навявае,
І матуля, як жывая,
Паўстае перада мной.

НАША ЗОРКА

Наш пасёлачак Манькова –
Сутнасці маёй аснова.
Тут жыла невыпадкова.
Я сваё стрымаю слова
І пад водар чабаровы
Аблачынкай васільковай
Узнімуся над Маньковам,
Да нябёсаў дакрануся,
Цёплым дожджыкам пральюся
І вясёлкай усміхнуся.

Верце мне: абавязкова
Часам раннім, вечаровым,
Можа, ластаўкай вясновай,
Можа, коласам жытнёвым,
Можа, песняй, можа, словам
Я вярнуся у Манькова.
Можа, першаю пралескай
Я прачнуся на узлеску,
Прыгажосці падзіўлюся,
Тут душою прытулюся,
Назаўсёды застануся.

Мой салодка-горкі лёс –
Край маленства, край стракоз.
Ён у споміне маім,
Я – укленца перад ім.
Там, пад ліпамі ў Падліпцах
Люстраная б’е крыніца,
У яе з нябёс глядзіцца
Наша зорка Мілавіца...

ДЗІЦЯЧЫЯ ЗАБАВЫ

Мы, закончыўшы работу,
Зноў гуляем у ахвоту.
Можам штурхацца, смяяцца,
А каб нам падсілкавацца,
На трыножках бульбу варым.
Аб жыцці дарослым марым.
Толькі вар заляляўціць,
Весялей на свеце жыць.
Цацкі-цапстрыкі складаем,
Смачна бульбу уплятаем.
З саладухай, верашчакай,
А калі і без прысмакаў.

Бабка нас пасля пахваліць,
Па галоўцы ўсіх паглядзіць,
Ўсім папросіць ласкі ў Бога
І прысядзе ля парога.
Возьме прасніцу, кудзельку,
Не прадзе толькі ў нядзельку.
Днём тым строі надзявала
І на споведзі стаяла...

Грэюць успаміны тыя,
Яны ў памяці жывыя.

СИЛА АНЁЛАЎ-АХОЎНІКАЎ

Сведка Бог адзін таму,
Як жыў хутар у вайну,
Як не стаў другой Хатынню...
Ад растрэлу, ад насілля
Партызаны ратавалі
Ды чужынцаў адганялі.
Яшчэ доўга люд здзіўляўся,
Як пасёлак жыць застаўся.
“Жменька мужных жыхароў
(Колькі тых было двароў!), –
Бабка нам распавядала, –
Па чарзе, хто тут застаўся,
На вайну хто не прызваўся,
Прабіраліся да Слуцка.
У царкву. Паставіць свечку.
За здароўе, за ўцаленне,
За жыццё, за вызваленне.
І прасілі ўсіх анёлаў,
Каб ахоўвалі Манькова.
Вось таму ён уцалеў,
Што пашану ў Бога меў”.

У ПАДЛІПЦАХ

...Пад акенцамі гародчык,
Шмат анюціных тут вочак.
Ў сэрцы носім тыя кветкі
Мы – Анюціныя дзеткі.
Тут квітнеюць бэз, язмін.
Ап’яня пах вяргінь.
За сялом – квяцісты поплаў,
Каля лесу сена копы.
А лясы, павер на слова,
Большыя, чым ля Манькова.
Хто мясціны не забыў,
Цераз рэчку – і ў грыбы.

А грыбоў у лесе розных,
І ранейшых там, і позніх.
Ягад – не пералічыць...
Каля лесу можна жыць.

ЛЯСНЫЯ ДАРЫ

Колькі тут было уцехі,
Як зрывалі мы арэхі.
Восень – самы час такі
На арэхі-фундукі.
Нізка голле нахілялі
І ў арэшніку шукалі
Спарышоў. Па два, па тры,
Як блізняты, як сябры,
Дружна падалі на дол,
Дзе ў траву, а дзе ў прыпол.
Ўсіх арэхаў не страсалі,
А й вавёрцы пакідалі,
Каб на зіму запасала,
Ў маразы каб выжывала.

Нам даваў лес-гаспадар
Свой багаты Божы дар.
Травы-лекі на гарбатку
Мы прыносілі у хатку.
Чабарок, мяліса, мята.
Водарам прапахне хата...
А пучочки зверабою
Сушыць мама пад страхою.
Уяўляю, быццам бачу.
Да світанку сэрца плача.

БАБУЛІНЫ КЛОПАТЫ

“Лес не дасць табе прапасці.
Жыць тут, я лічу, за шчасце, –
Часта бабка паўтарала
Ды усё пра сына дбала. –
Мне Іван не памагаты –
У навуку пойдзе з хаты”.
...Яшчэ сонейка ўзыходзіць,
А бабулька ў лесе ходзіць.
Нас малых будзіць шкадуе:
Як прачнёмся, пачастуе.
Варыць поліўку з грыбамі.
Харч, мой Божа, пад нагамі.
Покуль доіцца карова,
Поліўка ужо гатова.

І мы ў якасці падзякі
За такія вось прысмакі
Маем у душы патрэбу
Пакланіцца лесу й небу
За такое выхаванне,
За такое выжыванне.
З той крынічанькі напіцца,
Той мясціне пакланіцца,
Шчыра з ёю павітацца.
Сны маленства часта сняцца.
Не даюць табе спакою,
Як не прыпадзеш душою
Да сцяжынак, да бяроз.
Не стрымаць, урэшце, слёз...

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Матэрыялы, якія плануе змясціць сёлета наш часопіс у рубрыцы “Скарбніцы мудрасці”, будуць прысвечаны гісторыі кніжных збораў, што існавалі на Беларусі ў XVI – першай палове XIX ст. У гэты час на першы план выступаюць бібліятэкі каталіцкіх і уніяцкіх рэлігійных устаноў: кляштару, езуіцкіх і піярскіх калегіумаў. Разам з тым нярэдка вялікую цікавасць уяўляюць кнігазборы праваслаўных манастыроў, а таксама асабістыя бібліятэчкі больш ці менш знаных асоб беларускай гісторыі.

Скарбніцы мудрасці

Юры ЛАЎРЫК

КНІГАЗБОР УСПЕНСКАГА ЖАНОЧАГА МАНАСТЫРА Ў КУЦЕЙНЕ

Назва “Куцеінскі манастыр” традыцыйна ўжываецца гісторыкамі як азначэнне Богаяўленскага манастыра пад Оршай, у якім ігумен Яіль Труцэвіч стварыў друкарню, што ў першай палове XVII ст. забяспечвала праваслаўнымі выданнямі ўсходнюю Беларусь. Але ў Куцейне насамрэч было два манастыры – мужчынскі Богаяўленскі ды жаночы Успенскі, і наколькі апісаны ў навуковай літаратуры першы, дык настолькі ж забыты другі. Мэта прапанаванага артыкула – пазнаёміць чытачоў з кніжнымі зборамі Успенскага манастыра.

Жаночы манастыр Успення Найсвяцейшай Багародзіцы заснаваны ў Куцейне ў 1631 г. ваяводам мсціслаўскім Багданам Статкевічам і ягонай маці Ганнай, што паходзіла з роду Агінскіх. Ужо ад самага пачатку там павінны былі захоўвацца неабходныя для малітвы і службы Божай кнігі, якія сталі асновай будучай бібліятэкі. Прасачыць развіццё гэтай бібліятэкі нялёгка, па-

колькі інвентары першых стагоддзяў яе існавання страчаны. Акрамя таго, куцеінскія манашкі неаднойчы мусілі перасяляцца ў іншыя месцы, часта на загад маскоўскіх царкоўных улад, пад чыёй юрысдыкцыяй манастыр апынуўся ў выніку наступлення войскаў цара Аляксея Міхайлавіча на Беларусь.

Так, у 1641 г. частка манашак была пераселена ў новазбудаваны манастыр Узнясення Гасподняга ў Баркулабаве. Духоўную апеку там спярша здзяйсняў куцеінскі ігумен Яіль Труцэвіч; пазней тутэйшых сёстраў узначаліла былая куцеінка Фацінія Кіркораўна, імя якой мы сустракаем і ў “Сінодзіку Куцеінскага манастыра” (захоўваецца ў фондах аддзела рэдкай кнігі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі¹). Паміж Баркулабаўскім манастыром і Куцейнай яшчэ доўга захоўваліся цесныя сувязі, сведчанні чаго мы нярэдка сустракаем у дакументах². У прыватнасці, у 1651 г. ускрыпторы Богаяўленскага манастыра на просьбу Фацініі Кіркораўны быў перапісаны “Баркулабаўскі ірмалой*”, сёння ён захоўваецца ў калекцыі “Рукапісныя і старадрукаваныя кнігі” Нацыянальнага гістарычнага музея Беларусі ў Мінску³. Ірмалой мае аздоблены тытульны аркуш і з’яўляецца помнікам як музычнай, так і выяўленчай культуры Беларусі сярэдзіны XVII ст.

Пасля наведвання Куцейны ў 1656 г. цар Аляксей Міхайлавіч выдаў загад пра своеасаблівы абмен: тутэйшых манашак накіравалі ў Новадзвявочы манастыр у

Куцеінскі Успенскі манастыр на малюнку Дзмітрыя Струкава (фотакопія са збору Нацыянальнага гістарычнага музея Беларусі).

* *Ірмалой* – зборнік песнапенняў богаслужэння па грэка-візантыйскім абрадзе. – *Заўвага рэд.*

Маскве (манахаў-мужчын яшчэ ў 1654 – 1655 г. выслалі на возе-ра Валдай), а ў Куцейну перавялі маскоўскіх “старіц”. А менш чым праз 10 гадоў – у 1665 г. – 22 манашкі пад кіраўніцтвам ігуменні Траіды Куракінай былі адпраўлены ва Узнясенскі манастыр у Смаленск.

Безумоўна, за кожным разам прынамсі частка куцейнскіх кніг трапляла ў названыя манастыры. У прыватнасці, у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі захоўваецца “Мінея” з удальніцкім надпісам: “Сія книга / г[лаго]лемая Миней / монастыря общежительнаго / Кутеинскаго / паненскаго / Ц[е]ркви сошества / Прес[вя]т[о]го Духа / и оупение / Прес[вя]т[ы]я / Б[огороди]ца / Православия / Восточного / Греческаго”. У гэтай інскрыпцыі слова “Кутеинскаго” было пазней закрэслена, а на старонцы побач дапісана: “Борколабо[вс]ка[го] д[ев]ича”⁴. Расійскі даследчык “Жыцця Аўраамія Смаленскага” М. Радкоў паведамляе пра перапісаны ў 1648 г. куцейнскімі манашкамі ірмалой, які яшчэ ў 1909 г. знаходзіўся ў смаленскім Узнясенскім манастыры⁵. У абодвух выпадках размова ідзе пра рукапісы, ужываныя на літургіі, – значыць можна сцвярджаць, што ўвага перадусім аддавалася забеспячэнню неабходнай літаратурай службы Божай. Аднак нельга выключыць, што манашкі пры пераездзе забіралі з сабой таксама малітоўнікі, маральна-павучальныя творы і іншае, тым больш што падобнага кшталту кнігі мы сустракаем у пазнейшых вопісах манастыр-скай кніжніцы.

Тым не менш нават пасля ўсіх тых пературбаваных ва ўспенскай бібліятэцы шмат што застава-лася ад першапачатковага фонду. Яшчэ ў XIX ст. згадваюцца выданні друкарні Богаяўленскага манастыра, а менавіта – “Лексікон” Памвы Бярынды 1653 г., прычым ажно ў трох асобніках.

Ацалелыя да сёння манастырскія інвентары кніг датуюцца толькі 1829 г. і з’яўляюцца складо-вай часткай рускамоўнага дакумента пад назвай “Опись Могилевской епархии Оршанского Успенского Девицьяго монастыря...”.⁶ Налічваюць яны ўсяго 79 назваў каля 86 выданняў і рукапісных кніг прыкладна ў 120 тамах, а таксама 5 наалтар-ных Евангеллях, што захоўваліся ў манастыр-скіх цэрквах. Лічбы гэтыя досыць прыблізныя, бо складальнік інвентароў нярэдка аб’ядноўваў у адным пункце пад супольнай назвай цалкам розныя з пазіцыі бібліяграфічнай навукі выдан-ні і рукапісы (параўнаем, напрыклад: “Триодей старейших и новых великопостных шесть”, “Миней чети Московской и Киевской печати

Юры Мікалаевіч Лаўрык – старшы навуковы су-працоўнік навукова-фондавага аддзела пісьмовых і выяўленчых крыніц Нацыянальнага гістарычна-га музея Беларусі. Закончыў бібліяграфічна-біблія-тэчны факультэт Мінскага інстытута культуры (цяпер – Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культу-ры і мастацтваў), вывучаў тэалогію і гісторыю ў Люблінскім каталіцкім універсітэце (Польшча). Працаваў у лабараторыі гісторыі асветы і этна-педагогікі БелНДІ адукацыі, у аддзеле рукапіснай старадрукаванай і рэдкай кнігі Нацыянальнай біб-ліятэкі Беларусі. Аўтар публікацый па гісторыі кнігі і асветы.

кругов годовых два, а книг восемь”). Акрамя таго, нярэдка запісвалася колькасць камплектаў без вылучэння асобнікаў або не падавалася коль-касць увогуле.

Паколькі гэтыя спісы складаліся з мэтамі маёмасна-ўліковымі, а не бібліяграфічнымі, за-звычай не ўказвалася дата выдання, таму ўсё, што мы ведаем адносна часу публікацыі, – гэта нярэдка толькі азначэнні кшталту “старая” ці “новая” ды ўказанне на месца друку: “киевской печати”, “московской печати” і да т. п. Па-за тым, кнігі ў інвентарах падзелены паводле фар-мату: “в лист” (in folio), “в четверть” (in quarto) і “в осьмуху” (in octavo).

На падставе ўсіх гэтых дадзеных можна ў большай ці меншай ступені меркаваць пра склад кнігазбору на пачатку яго існавання ды пра змены, што адбываліся з бегам часу. Так, у XVII ст. аснову бібліятэкі складалі пераваж-на кнігі беларускага і ўкраінскага паходжання: напрыклад, мы знаходзім у гэтым спісе “Лекси-кона печати кутеинской три” (згаданы вышэй слоўнік аўтарства Памвы Бярынды, выдадзены ў Куцейне ў 1653 г.), “Требник могилянский в 2-х частях” (кіеўскі “Эўхалагіён” 1646 г. з гербам Пятра Магілы, які складаўся са “Служэбніка” і ўласна “Трэбніка”) або такія кнігі, як “Называется Трубы проповедей” (“Трубы казанняў” Ла-зара Барановіча, выдадзеныя ў Кіеве ў 1674 г.) і “Называется ключ проповедей киевской печати” (“Ключ разумення” Янікія Галятоўскага, выда-дзены ў Кіеве ў 1659 г. або пазней). Не выключана, што і некаторыя кнігі (перадусім рукапісы), пададзеныя без азначэння месца, таксама ство-раныя ў Куцейне – як, напрыклад, “Ирмолой писанный” або мінея “[на] генварь и февраль месяцы”.

Складана сцвердзіць, ці прысутнічаюць у гэ-тым спісе маскоўскія выданні XVII ст. Некалькі разоў мы сустракаем кнігі, азначаныя як “печати старинной московской” і “московской печати старых”, аднак дакладна ідэнтыфікаваць іх немагчыма, бо гаворка ідзе пра неаднойчы выдаваныя рэчы – “Евангелле павучальнае” і

Разгортка створанага ў Куцейне для Баркулабаўскага манастыра рукапіснага ірмалоя (са збору Нацыянальнага гістарычнага музея Беларусі).

актоіхі. Апрача таго, словы “старинный” і “старый” у 1829 г. у роўнай ступені маглі быць ужыты і ў адносінах да выданняў XVIII ст. (асабліва калі казаць пра яго першую палову). Такія азначэнні ўжываюцца ў дачыненні да маскоўскіх выданняў даволі рэдка. Выглядае на тое, што расійская кніга пачала паступаць у манастырскую бібліятэку больш шырока толькі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай, калі ўсходнебеларускія землі, а ў тым ліку і Куцейна, увайшлі ў склад Расійскай імперыі.

Калі ж казаць пра камплектаванне фонду, дык можна адзначыць, што кнігі паступалі ў бібліятэку трыма шляхамі. Па-першае, туды перадаваліся выданні друкарні Богаяўленскага манастыра, якая дзейнічала ў 1631 – 1654 гг., – пра гэта сведчыць наяўнасць трох асобнікаў “Лексікона” Памвы Бярынды. Па-другое, неабходная літаратура перапісвалася самімі манашкамі, доказам чаму можа быць рукапісны “Сінодзік Куцейнскага манастыра”, а таксама згадка М. Радкова пра ірмалой смаленскага Узнясенскага манастыра (а магчыма, і Богаяўленскага манастыра). Па-трэцяе, за кошт укладанняў, пра што нам гаворыць запіс на “Поснай трыёдзі” (Львоў, 1664) са збораў Прэзідэнцкай бібліятэкі Беларусі: “посылаеть / г[ос]п[о]жа / ігуменія антоніда / дані/лко/виче/вна / посылаю / въ кутей/нскі / д[е]в[у]ч[ь] / м[о]н[а]стырь / вновую / ц[е]рковь / по племя/ннице / своей / по пара/сковтіи / і сию / кн[и]гу / и[з] ц[е]ркви / божия / не выноситъ ни продать / ни заложитъ / никому / под заклад / не закладывать”⁷.

На цяперашні момант не знойдзена сведчанняў, якія гаварылі б пра закупку кніг для кляштарнай бібліятэкі. Больш за тое, у Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі захоўваецца інвентар манастырскіх рэчаў, набытых пры

ігуменні Аляксандры ў 1814 – 1825 гг.⁸. У ім не фігуруе аніводнай кнігі! Затое ў згаданым вышэй апісанні маёмасці манастыра прысутнічае спіс кніг, дасланных манашкам Магілёўскай кансісторыі. Ці азначае гэта, што ў XIX ст. Успенскі манастыр не меў права самастойна набываць літаратуру, а задавальняўся тым, што прысылалі яму “зверху”? Цалкам магчыма, бо толькі пазней мы сустракаем у манастырскіх дакументах дзве новыя кнігі (у “Описи вновь поступившим вещам” названыя “Акафистник четверковой Почаевской печати в кожаном переплете с разными акафистами” і “Требник в лист Московской печати в кожаном переплете”)¹⁰, дый тое невядома, ці былі яны сапраўды закуплены. Што датычыць кніг, дасланных Магілёўскай кансісторыі, дык вылучэнне іх у самастойны спіс, бадай, сведчыць пра тое, што яны захоўваліся асобна, адным масівам.

Паводле зместу манастырская бібліятэка мела ў сваім складзе амаль выключна літаратуру рэлігійнага характару: за выключэннем Бярындавага слоўніка ды дзвюх лекарскіх кніжак у трох экзэмплярах. Свецкай літаратуры не было.

Фонд бібліятэкі можна ўмоўна падзяліць на наступныя раздзелы: кнігі для багаслужбы і малітвы (каля 57%), гамілетыка і літаратура для пабожнага чытання (каля 29%), кнігі Старога і Новага Запаветаў (каля 10%) і, урэшце, статуты і правілы (каля 3,5%). Статыстыку паходжання і храналогіі бібліятэчных кніг падрыхтаваць, на жаль, немагчыма з прычыны недакладнасці інвентарных запісаў.

¹ Шыфр 091/4274.

² Напрыклад, у экстрактах з актаў магілёўскага магістрата ў 1712 г., што захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным музеі (КП 45930/99), Кацярына Лапіцкая выступае ад імя ігуменні баркулабаўскай як манашка гэтага манастыра, а праз колькі гадоў мы яе бачым ігуменняй куцейнскай (КП 45930/38).

³ КП 4574. Больш падрабязна пра гэты рукапіс гл. у артыкуле: Лаўрык, Ю. Баркулабаўскі ноталінейны ірмалой – помнік кнігапіснай традыцыі Куцейнскага манастыра / Ю. Лаўрык // Музейны веснік. – Мінск : Юніпак, 2006. – Вып. 3. – С. 45 – 49.

⁴ Шыфр 091/291.

⁵ Редков, М. Преподобный Авраамий Смоленский и его житие / М. Редков // Смоленская старина. – Вып. 1. – Смоленск, 1909. – С. 119. Гл. таксама: Ясиновський, Ю. Українські та білорускі нотолинейні Ірмолі XVI – XVIII стст.: каталог і кодэкалогічна-палеографічнае даследаванне / Ю. Ясиновський. – Львів, 1996. – С. 125.

⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 2315. – Воп. 1. – Спр. 39. – Арк. 31 – 34.

⁷ Шыфр 25370РФ.

⁸ НГАБ. – Ф. 2315. – Воп. 1. – Спр. 38.

⁹ НГАБ. – Ф. 2315. – Воп. 1. – Спр. 39. – Арк. 34.

¹⁰ НГАБ. – Ф. 2315. – Воп. 1. – Спр. 39. – Арк. 54.

Янка САЛАМЕВІЧ

ВЫДАТНЫ ВУЧОНЫ САЛАМОН РЫСІНСКІ

Саламон Фёдаравіч Рысінскі (каля 1560 – 1625) – першы збіральнік і даследчык беларускіх прыказак і прымавак, фразеалагізмаў, крылатых выразаў. Некаторыя яго творы даследавалі ў XIX ст. К. Вуйціцкі, В. Каратынскі, у XX ст. – Ю. Кшыжаноўскі, М. Цытоўска. У Беларусі пра яго пачалі пісаць толькі з 1960-х гг. Я. Парэцкі, Ю. Прэнская, пасля – Г. Каханоўскі. У 1983 г. Якуб Парэцкі выдаў у Мінску манаграфію “Саламон Рысінскі” – пакуль што самае грунтоўнае даследаванне яго жыцця і творчасці.

Біяграфічных звестак пра С. Рысінскага захавалася мала. Нават невядома, калі і дзе ён нарадзіўся. Даследчыкі мяркуюць, што недзе ў 60-х гг. XVI ст. у в. Рысін (ці Рысіна) на Полаччыне (цяпер Себежскі раён Пскоўскай вобласці). Здольнасці юнака заўважылі прыдворныя гетмана Рыгора Радзівіла, і Рысінскага накіравалі вучыцца за мяжу – у Альтдорфскі універсітэт у Германіі. Пасля ён вучыў дзяцей шляхты ў вёсках Літвы, Малой Польшчы, суправаджаў сваіх выхаванцаў у Германію, мажліва, у Швейцарыю, Чэхію, Францыю. З 1600 г. служыў пры двары Радзівілаў, якія з 1606 г. валодалі Любчаю, што з 1590 г. мела магдэбургскае права і герб. Тут у XVII ст. працавала друкарня, у канцы XVI – пачатку XVII ст. пабудаваны Любчанскі замак. С. Рысінскі быў у Радзівілаў прыдворным паэтам, настаўнікам, перакладчыкам (латынь як мову навукі таго часу ведаў дасканалы). Браў удзел у арганізацыі Слуцкай школы. Памёр Саламон Рысінскі 13 лістапада 1625 г. Пахаваны ў Дзяляцічах.

У Сярэднявеччы беларусы за мяжою звычайна называлі сябе *літуанус* (г. зн. з Вялікага княства Літоўскага), часам – *полёнус* (падданы Рэчы Паспалітай), як гэта рабіў Мікола Гусоўскі, аўтар слаўтаў паэмы “Песня пра зубра”. Раней – *рутэнус* (русін, г. зн. з Беларусі ці Украіны). Русінам называў сябе Францыск Скарына. У іматрыкуляцыйных актах Альтдорфскага універсітэта за 2 снежня 1586 г. С. Рысінскі запісаны як *Solomo Pantherus Leucorussus* (Саламон Пантэрус беларус, грэч. *leukos* – ‘белы’). Гэта, відаць, пакуль адзіны выпадак, калі слухач з Вялікага княства Літоўскага так вызначыў сваю нацыянальную прыналежнасць. Леўкаросіяў ён назваў сваю радзіму ў лісце да сябра, нямецкага вучонага Конрада Рытарсгузіуса.

Звесткі пра аўтара змешчаны ў № 1.

Саламон Рысінскі ў свой час меў славу выдатнага вучонага і паэта. Яго “Дзве кнігі пісем” выдадзены на латыні ў Альтдорфе ў 1587 г. (пакуль вядомы адзіны экзэмпляр, які захоўваецца ў Гамбургскай дзяржаўнай бібліятэцы). У Любчы пасля выйшлі “Некаторыя псалмы Давіда, часткова выпраўленыя, часткова зноў перакладзеныя” (1614), “Помнікі розным асобам” (1615).

8 лютага 1585 г. ён пісаў свайму сябру Л. Клубуцкаму з Сецыміна (Малая Польшча): “*Не імкнуся пераскочыць цераз сябе, ісіці на павышэнне і хачу зняць з сябе гэты цяжар. Такому разумнаму, як ты, дастаткова, каб зразумець, чаму я не прыкладаю болей намаганняў, каб дасканаліць маё дараванне*”. У Літву С. Рысінскі паведамляў рэфармацыйнаму дзеячу Данілу Бялінскаму: “*Ва уніяцкага суддзі ў Жмудзі год таму... я працаваў педагогам... а тут, у Сецыміне, няма... пасады, не маю ніякага поспеху, не магу прадаўжаць і дасканаліцца ў навукх... прыдушаны цяжарам і цяжкасцю Атланта, не ведаю, ці змагу вытрымаць гэтае выпрабаванне. Ледзь не задыхаюся, а для спасціжэння навук у мяне не хапае сіл*”.

Да Амвросія Станкера пісаў 27 сакавіка 1585 г.: “*Праз тыдзень пасля твайго ад’езду я быў звалены вельмі цяжкаю хваробаю. Табе трэба ведаць, што, аднавіўшы здароўе, я, заняты навучаннем у трох месцах, пакінуў работу, але з-за некаторых прычын вось ужо 15 дзён як за яе зноў узяўся, бо не знайшоў якой-небудзь другой пасады, і не вызвалілася якое-небудзь месца, дзе я мог бы ўладкавацца. Абліваючыся потам у гэтым пыле, з вялікімі цяжкасцямі і без сну здабываю хлеб. У сувязі з гэтым, калі хочаш, каб справы твайго сябра напавіліся, пагавары пра мяне з паважаным панам Данілам, напрасі пераканальна і пакорна ад майго імя падшукаць для мяне які-небудзь занятак у горадзе або з выездам у іншыя мясціны...*”

Стаічна перамагаючы неспрыяльныя жыццёвыя абставіны, С. Рысінскі паглыбляе веды ў галінах філасофіі, паэтыкі і інш. У вёсцы ён завяршае даследаванне “*Па лістах да Аўсонія Л. А. Сенекі*”, якое выйшла ў Нюрнбергу ў 1620 г.

Прыведзеныя ўрыўкі шмат гавораць пра вучонага, яго заняткі, жыццёвыя клопаты і г. д. У адным з лістоў С. Рысінскі ўспамінаў, што ў 1582 г. ён прыбыў у Лейпцыг, завёў там знаёмст-

вы сярод вучоных. Пасля жыў у вёсках паўднёвай Польшчы, настаўнічаў у Гданьску, суправаджаў сваіх выхаванцаў у Германію. У 1585 – 1586 гг. ён быў у Альтдорфе з Хрыстафорам і Станіславам Бучынскімі, сынамі польскага дыпламата Яна Бучынскага. У Германіі С. Рысінскі пасябраваў з К. Рытарсгузіусам, з якім падрыхтаваў да друку **“Росшукі па Аўсонію”** (1588). На радзіме вучоны зблізіўся з рэфарматарамі Д. Бялінскім, П. Статорыем, А. і Ф. Станкарамі, паэтам і лекарам Данілам Набароўскім і іншымі, перапісваўся з імі.

Пасля 1600 г. служыў у Радзівілаў. Апісаў у вершах вайсковыя паходы сваіх гаспадароў (**“Эпітоме”**, 1614), склаў надмагільныя надпісы для членаў княжацкай сям’і і некаторых слаўных асоб (**“Monumentum deas”**, 1614). Віленская пратэстанцкая абшчына даручыла С. Рысінскаму перакласці псалмы Давіда на польскую мову. Вядома, што вучоны ўдзельнічаў у падрыхтоўцы выданняў Любчанскага друкарскага двара: зборнікаў песень, канцыяналаў, кніг. Пісаў ён і вершы “на выпадак”. Быў дарадцам Хрыстафора Радзівіла па пытаннях культуры і веравызнання.

Усё жыццё С. Рысінскага прайшло ў беднасці. Прыдворны лекар Радзівілаў Д. Набароўскі пасля яго смерці канстатаваў, што ва ўласнасці Рысінскі меў толькі кнігі. У яго бібліятэцы, якая была ці не самай вялікай прыватнай бібліятэкай у Еўропе, было болей за 1000 кніг з розных галін навук і мастацтваў: купленыя ў Беларусі і за мяжою творы Сымона Буднага, Марціна Чаховіча, Мялеція Смарыцкага, Яна Ліцынія Намыслоўскага і іншых, кнігі С. Ажахоўскага, М. Рэя, Я. Каханюскага, нямецкія і французскія выданні, тамы прыказак і прымавак, выслоўяў Эразма Ратэрдамскага, “Гнамалогія нямецкіх і французскіх сентэнцый”, “Тэзаўрус палітычных афарызмаў”, зборнікі грэчаскіх прыказак, “Скарбніца польскіх, літоўскіх і лацінскіх выказванняў”, прытчы Саламона, зборнікі псалмоў, канцыяналаў, шматлікія выданні па геаграфіі, мовазнаўстве, слоўнікі, падручнікі лацінскай, грэчаскай, французскай, дацкай моў, розныя граматыкі, працы па гісторыі Длугаша, Кадлубака, даследаванні па арніталогіі, кнігі па педагогіцы, матэматыцы, астраноміі, архітэктуры, псіхалогіі, залогіі, скульптуры, мінералогіі, батаніцы, нават конегадоўлі (“Гіпіка” ашмянскага аўтара М. Дарагастайскага ў 2007 г. выйшла на беларускай мове ў перакладзе Святланы Ішчанкі), літаратурнай крытыцы, розныя каментары да Бібліі, псалтыроў, творы старажытных грэчаскіх і рымскіх аўтараў і многае іншае.

Галоўная праца гэтага высокаадукаванага вучонага і паэта, якой ён аддаў болей за 30 гадоў, –

“Тысяча восемсот польскіх прыказак...”. Зборнік выйшаў у 1618 г. у Любчы, у друкарні Пятра Бластуса Кміты, што абслугоўвала пераважна кальвіністаў і католікаў, выдавала на польскай і лацінскай мовах кнігі па філасофіі, медыцыне, гісторыі і г. д. Тут выйшлі “Апафегматы” Б. Буднага (1614), “Навагрудскі дыспут” Я. Зыгроўскага (1616), “Гісторыя іудзейскай вайны” І. Флавія (1617) і г. д. Усё гэта адразу трапляла ў бібліятэку Саламона Рысінскага.

Яшчэ ў 1585 г. вучоны паведаміў сваім выхаванцам: *“Цяпер я разрываюся ад многіх спраў, ды што там разрываюся – я імі раздушаны: і вучыць, і перакладаць, і збіраць я вымушаны прыклады, якія асвятлялі б і ўпрыгожвалі прадпісанні навукі. Мне нават у святочны дзень не выпадае быць вольным ад работы, няхай прыемнай і карыснай. Тая ноша, якую я ўзваліў на свае плечы, вельмі цяжкая і, наколькі я разумею, у будучым мяне не задаволіць. Нямногія ж вучоныя, якіх мне даводзілася бачыць, карысталіся такім метадам у збіранні паэтычных элементаў. Таму мяне апаноўвае вялікі клопат, якога дасюль, наколькі мне вядома, ніхто не меў. Я бачу, што ўзяўся за працу, якая патрабуе вялікай стараннасці для таго, каб пасля завяршэння яна магла прынесці карысць тым, хто вывучае гэтую галіну. Велізарны клопат, з другога боку, сабраць мноства кніг, што адносяцца да справы, і прывесці, як кажуць, да пункта...”*

Кнігу Саламона Рысінскага склалі прыказкі, прымаўкі, выслоўі, фразеалагізмы, афарызмы беларускага народа, на што ўказваў і В. Каратынскі, які добра ведаў беларускі фальклор. Большасць выказванняў простага чалавека, зафіксаваных С. Рысінскім у XVI – XVII стст., дажылі да нашых дзён.

Аўтар назваў свой зборнік *польскімі* прыказкамі. Гэта тлумачыцца найперш тым, што ў другой палове XVI ст. Беларусь была часткаю Рэчы Паспалітай. Беларускія феадалы і шляхта апаллячваліся, адмаўляліся ад беларускай мовы, на якой гаварылі, пісалі раней. Кніга С. Рысінскага прызначалася галоўным чынам заходнееўрапейскаму вучонаму свету. Складальнік хацеў паказаць яму, што не толькі грэкі, лаціняне, яўрэі, французы, немцы, італьянцы, англічане маюць шмат прыказак і выслоўяў, у якіх захавалася народная мудрасць. Беларусы таксама маюць тысячы вострых, дасціпных, высокамастацкіх выказванняў.

Вучоны-гуманіст не толькі даў пераклад *сармацкіх прыказак* (так ён назваў беларускія прыказкі ў прадмове) на лаціну, але параўнаў іх з аналагічнымі творами іншых народаў, а таксама з выслоўямі з сусветнай літаратуры. Тут як найлепш праявіліся велізарная эрудыцыя С. Рысін-

скага, яго адукаванасць, феноменальная памяць. Ён прывёў параўнанні з твораў волатаў духу і розуму, такіх прадстаўнікоў культуры і літаратуры розных народаў, як Вергілій і Цыцэрон, Эўрыпід і Авідзій, Гарацый і Арыстоцель, Эзоп, Тацыт, Лівій, Дэмасфен, Эразм Ратэрдамскі, Мікалай Рэй, Марцін Бельскі і многіх іншых.

Падкрэсліваючы здаровыя маральныя прыцыпы беларускага народа, што вельмі яскрава выявіліся ў яго прыказках і прымаўках, выслоўях, вучоны раіў выкарыстоўваць іх для народнай асветы, для выхавання маладога пакалення. Ён спасылаўся на цара Саламона, які *“пры дапамозе прыказак і прымавак, сабраных у народзе, імкнуўся прывіваць людзям добрыя звычкі і набожнасць”*.

Саламон Рысінскі ўключыў у кнігу прыказкі і прымаўкі, якія праўдзіва паказвалі сапраўдныя адносіны народа да феадалаў, яго гаспадароў-прыгнятальнікаў: *Паноў мноства выклікае ўбоства; Панская ласка на рабым кані ездзіць; Што сабе земляроб прыпасе, тое ў яго сенатар з’есць; Калі паны б’юцца, у падданных чубы трасуцца; На мужыкоў – кій, на шляхту – жалеза; Хай добра ўзбройваецца той, каго баіцца народ; Б’юць і плакаць не даюць; Дзе людзі бяднеюць, там паны багацеюць; Панская хвароба – беднага здароўе; Багаты дзівіцца, чым бедны жывіцца і інш.*

А вось прыклады адносінаў простага люду да некаторых служак культу: *Праца – хлоп, скваннасць – поп; Ваўку авечак даверылі; Хто хоча пражыць добра дзень – няхай зарэжа сабе гусь, хто тыдзень – няхай парсюка заколе, хто месяц – няхай вала заб’е, хто цэлы год – хай возьме жонку, а хто да смерці – хай ксяндзом стане; Манаху, даўшы есці, трэба даць і ў мяшкі панесці; Не ўсё тое праўда, што ксёндз у пропаведзі скажа; Хто любіць папа, а хто пападдзю і г. д.*

Вопыт народа бязмежны, ён ахоплівае ўсе нюансы жыцця. У кнізе можна напаткаць выказванні і пра чалавечую дабрыню (*Розум без дабрыні – гэта меч у руках вар’ята*), п’янства (*Гарэлка, як злодзей: і не згадаеш, як падкрадзецца; Дзіця і п’яны праўду скажуць*), класавыя ўзаемаадносіны ў грамадстве (*На чым возе едзеш, таму і песенькі спявай*), гультайства (*Дай яечка, ды яшчэ і аблупленае; Таму, хто рабіць не хоча, і мука рукі коле*), вайну (*Дай бог добрую зброю, ды ніколі не карыстацца ёю*) і многае іншае.

Прадмовы С. Рысінскага да зборніка 1618 г. – першы ўзор грунтоўнага даследавання беларускіх прыказак і прымавак, выслоўяў. Дасканала, з вялікім перакананнем ён паказаў іх культурную, жыццёвую каштоўнасць, значэнне для народнай асветы, навукі ўвогуле.

Аднак адзначым, што спосаб падачы матэрыялу – па алфавіце – крытыкі не вытрымлівае.

Каб знайсці прыказку, выказванне на нейкую тэму, трэба прачытаць увесь зборнік. Але неабходна мець на ўвазе, што выданне – першае, яшчэ не быў распрацаваны прынцып падачы матэрыялу. Сучасныя парэміялагі ведаюць, што алфавітны спосаб падачы матэрыялу – анахранізм, таму выкарыстоўваюць толькі тэматычны.

Праца вучонага аказала вялікі ўплыў на развіццё парэміяграфіі – навукі пра збор і выданне прыказак і прымавак. Яго кніга сярод адукаванай публікі была настолькі папулярная, што з 1618 да 1634 г. перавыдавалася ажно 6 разоў (8-е выданне ў 1854 г.).

Працы Саламона Рысінскага выразна сведчаць, што ён вельмі высока цаніў тытанаў думкі і не кленчыў перад тымі, хто меў уладу. Застаючыся пад уплывам старажытных грэчаскіх філосафаў Геракліта і Эмпедокла, захапляючыся іх дыялектыкай, ён вызнаваў Бога-творцу, але сцвярджаў, што сама прырода – стваральнік жывога свету. У яго творах – культ розуму чалавека, у які ён свята верыў і ставіў на першае месца перад усім.

Прыхільнік гуманістычных ідэй барацьбы супраць феадальнага заняволення асобы, С. Рысінскі, як і Эразм Ратэрдамскі, жорстка высмейваў неўцтва і абмежаванасць ілжэвучоных. Чужымі, непрымальнымі для яго былі высакамерныя адносіны да простага чалавека – стваральніка ўсіх каштоўнасцей на зямлі, матэрыяльных і духоўных. У народнай мудрасці ён бачыў найвышэйшую ступень развіцця чалавечага розуму.

Саламон Рысінскі быў праціўнікам сацыяльнага прыгнечання і грамадскай несправядлівасці. Вучоны лічыў, што навукі, асновы якой заклалі вялікія мысліцелі старажытнасці, павінна быць даступнай для ўсіх незалежна ад паходжання, саслоўнага і маёмаснага статусу і стану. Гуманіст цаніў у людзях маральную ўстойлівасць, адданасць навуцы, што паказваў асабістым прыкладам і паводзінамі. Ён пагарджаў несумленнасцю, адваргаў усялякія хітрыкі лжэвучоных.

Паэтычны дар ён узносіў да нябёс, лічыў, што ён дадзены чалавеку ад Бога. Да гэтага найвышэйшага дасягнення чалавечага духу Рысінскі ставіўся з найвялікшым піетэтам, з глыбокай пашанаю. Ён быў цвёрда перакананы, што ўсе народы годныя павагі. «Усе мовы свету, – пісаў Якуб Парэцкі ў манаграфіі пра вучонага-энцыклапедыста, – уключаючы недаследаваныя гаворкі амерыканскіх індзейцаў, павінны вывучацца як неадымная частка чалавечай культуры. У моўнай абалонцы адлюстраваны “сок і ядро” народнай мудрасці ў выглядзе афарызмаў, прыказак, прымавак. Ён найбольш выкарыстоўваў

скарбніцу сармацкай гаворкі, пад якой разумеў сям'ю славянскіх моваў».

Тым болей павінны ведаць і шанаваць імя Саламона Рысінскага мы, яго нашчадкі, бо па дзейнасці такіх людзей сусветнае грамадства мяркуе пра ўзровень духоўных, маральных, навуковых дасягненняў кожнай нацыі, па іх вызначае інтэлектуальныя здабыткі, інтэлектуальны патэнцыял кожнага народа.

Думаецца, чытачу будзе цікава пазнаёміцца з тымі прыказкамі, прымаўкамі, сентэнцыямі, трапнымі выслоўямі беларусаў Навагрудчыны, якія колькасцю каля 2000 адзінак апублікаваў яшчэ ў XVII ст. Саламон Рысінскі (большасць захавалася да нашых дзён). Вось некаторыя з іх:

Што край, то абычай.

Аглядайся на заднія колы.

Адзін за васемнаццаць, другі без двух дваццаць.

Аднаго разу казалы рэдзька: я добрая з мёдам, а мёд кажа: чорт цябе просіць, я добры і без цябе.

Як цябе бачаць, так цябе пішуць.

*Дзе баліць, там рука, дзе міла, там вочы.
Ні брат ні сват.*

Дзе любяць – бывай рэдка, дзе не любяць – ніколі.

З вялікай хмары малы дождж.

Гадзі яму, як ліхой скуле.

На пахілае дрэва і козы скачуць.

Мядзведзь здох, дуды аб землю.

Дзіравага мяха нічым не напоўніш.

За маё жыта і мяне пабіта.

Ад прыбытку галава не баліць.

Да пары збан ваду носіць.

Дарога на канцы языка.

Як з казла: ні шэрсці, ні малака.

Галоўка, як макаўка, а розуму бытта наплявалі.

Хто пад кім яму капае – сам у яе трапіць.

Трапіла каса на камень.

Не ўсё тое золата, што блішчыць.

Ціхая вада бераг падмывае.

Купіў бы сяло, ды грошай гало.

Усюды добра, а дома лепей.

Загадкі псеўданімаў

I. СІБАРСАЧ, Р. СІБАРСАЧ І ІНШЫЯ

Традыцыя падпісвацца калектыўнымі псеўданімамі ў нашай літаратуры даўняя: яшчэ ў 1924 г. Уладзімір Дубоўка, Анатоль Вольны і Андрэй Александровіч выступілі ў “Маладым аратым” як *Д. В. А.* У 1927 г. у газеце “Чырвоная Полаччына” чытач сустракаў імя *Аўласа*, пад ім друкаваліся Пятрусь Броўка і Янка Скрыган. Паўлюк Трус, Пятро Глебка і Максім Лужанін падпісваліся як *Калектыў Шаўцоў*, бо П. Трус кватараваў у сваяка-шаўца. Аркадзь Мардвілка і Валеры Маракоў у 1928 г. у “Маладняку” друкаваліся як *В. Армар*, зрабіўшы псеўданім з пачатковых складоў імя і прозвішча. У 1929 г. у “Чырвонай змене” выступалі Аркадзь Куляшоў і Юлі Таўбін, падпісваючыся як *Амсіслаўцы*, а ў “Маладняку” ў 1929 г. гэтыя аўтары разам са Змітраком Астапенкам друкаваліся як *Мсіслаўцы*. Як *Клім Качкін* у “Маладняку” і “Іскрах Ільіча” ў 1930 г. публікаваліся З. Астапенка і Ю. Таўбін. Пад калектыўным псеўданімам *Лухалі* ў “Чырвонай Беларусі” ў 1931 г. выступалі Максім Лужанін, Уладзімір Хадыка, Сцяпан Ліхадзіеўскі. *Лукаш Бандылевіч* (П. Броўка з П. Глебкам) з’явіўся ў “Літаратуры і мастацтве” ў 1932 г. Яшчэ да вайны ў “Камунары Магілёўшчыны” (1938 – 1941) Мікола Аўрамчык і Барыс Сасноўскі падпісваліся *Плэсаніўскі*, утварыўшы псеўданім ад назваў родных вёсак Плэсы і Ніўкі.

Пасля вайны ў “Вожыку” Янка Брыль і Валянцін Таўлай друкаваліся як *Ілюк Прышчэпа*, Я. Брыль з К. Кірэнкам – як *Пятрусь Дубец*. *Я. Лупаты* (Я. Брыль, М. Лужанін, П. Панчанка, М. Танк) з’явіўся ў “Вожыку” ў 1946 г.

Рыгор Барадулін і Янка Сіпакоў, якія пісалі ў друку з велізарным піетэтам і ўдзячнасцю пра Сяргея Дзяргая, успамінаюць, як ён, старэйшы, прайшоўшы цяжкімі жыццёвымі шляхамі, на той час супрацоўнік “Вожыка”, даваў ім, бедным студэнтам, крыху зарабіць. Яны апрацоўвалі пісьмы чытачоў, што пасля пасылаліся на рэагаванне ў адпаведныя райкамы (некаторыя змяшчаліся ў часопісе). Сяргей Сцяпанавіч па дабрыні душэўнай часта запрашаў хлопцаў дахаты, частаваў абедам, чаем, а часам і чаркай.

Р. Сібарсач з’явіўся ў “Вожыку” ў 1958 г., калі ўсе аўтары – Янка Сіпакоў, Рыгор Барадулін, Барыс Сачанка – былі яшчэ студэнтамі, але ўжо спрабавалі пісаць і друкавацца. А ў 1959 – 1961 гг. на старонках “Вожыка” выступаў *І. Сібарсач*. Недасведчаны чытач наіўна думаў, што І. і Р. Сібарсачы – прынамсі, браты ці сваякі. А напраўду аказалася, што пад такім калектыўным прыдуманым прозвішчам друкуюцца ажно тры пісьменнікі-пачаткоўцы. Псеўданім утвораны з першых трох частак сапраўдных прозвішчаў аўтараў.

Янка САЛАМЕВІЧ.

Да 200-годдзя Івана Хруцкага

МАЙСТАР КЛАСІЧНАГА НАЦЮРМОРТА

ЖЫВАПІС ІВАНА ХРУЦКАГА Ё ЭКСПАЗІЦЫІ НАЦЫЯНАЛЬНАГА МАСТАЦКАГА МУЗЕЯ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

“По четырехмесячному рисовальному экзамену, происходившему 1836 года мая 2 дня посторонний ученик И. Хруцкий за картину, изображающую плоды и цветы, удостоили к получению серебряной медали первого достоинства. Заслуженный профессор Александр Варнек” [1] – паведамляе надпіс на пажоўклай ад часу паперы, якая захавалася на адвароце адной з карцін са збору Дзяржаўнай Траццякоўскай галерэі. Змацаваная сургучнай пячаткаю Імператарскай акадэміі мастацтваў у Пецярбургу, яна сведчыла пра першы крок да прызнання і вядомасці маладога мастака з Беларусі Івана Хруцкага.

Хто б мог падумаць тады, у далёкім 1836 годзе, што пройдзе не так ужо шмат часу і творчасць “постороннего ученика” стане візітнай карткай жывапісу Беларусі XIX ст., больш за тое – наглядным сімвалам гэтага складанага для нашага мастацтва перыяду.

Іван Хруцкі пражыў доўгае жыццё і пакінуў нямала твораў, якія цяпер захоўваюцца ў розных музеях свету: Дзяржаўнай Траццякоўскай галерэі (Масква), Дзяржаўным Рускім музеі (Санкт-Пецярбург), Нацыянальным музеі Варшавы і многіх іншых. Аднак самай значнай калекцыяй яго палотнаў валодае Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь (Мінск).

У мінулым 2009 г. Нацыянальны мастацкі музей адкрыў пашыраную экспазіцыю, прысвечаную жывапісу Беларусі XIX – першай паловы XX ст., у якую ўвайшлі амаль усе працы Івана Хруцкага, што захоўваюцца ў музеі. Цяпер кожны наведвальнік можа ўпэўніцца ў асаблівай мастацкай каштоўнасці дадзенай калекцыі. А яна, найперш, у яе колькаснай паўнаце, бо з усіх вядомых твораў майстра (менш за сто твораў) 24 яго палатны захоўваюцца менавіта ў Мінску. Такой вялікай калекцыі прац Хруцкага не мае ніводны з вядомых нам музеяў (для параўнання: у Дзяржаўным Рускім музеі знаходзіцца толькі 13 твораў мастака, у Дзяржаўнай Траццякоўскай галерэі – 12 яго палотнаў).

Акрамя таго, у нашым зборы ёсць і самыя раннія, яшчэ вучнёўскія працы Івана Хруцкага,

У “Родным слове” (2008, № 9) друкаваўся артыкул “Размова з аўтапартрэтамі” Віктара Карамазова, прысвечаны Івану Хруцкаму. На каляровай уклеіцы і вокладцы гэтага нумара змешчаны рэпрадукцыі твораў мастака “Партрэт хлопчыка ў саламяным капелюшы”, “Нацюрморт (Плады)”, “Аўтапартрэт”.

і творы сталага перыяду яго творчасці. Такім чынам, менавіта беларуская калекцыя дае унікальную магчымасць не толькі ва ўсёй паўнаце ўявіць асаблівасці жывапіснай манеры мастака, але і прасачыць усе асноўныя этапы яго творчай біяграфіі.

У святле двухсотгоддзя з дня нараджэння Івана Фаміча Хруцкага прапануем чытачам “Роднага слова” здзейсніць невялікую экскурсію па экспазіцыі Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь і ўспомніць творчасць нашага таленавітага земляка.

Нарадзіўся будучы мастак Іван Хруцкі ў 1810 г. у мястэчку Ула Лепельскага павета Віцебскай губерні, у сям’і уніяцкага святара. Першапачатковую мастацкую адукацыю ён атрымаў на факультэце вольных мастацтваў у Полацкім калегіуме піяраў, які скончыў каля 1827 г. А потым, жадаючы стаць прафесійным жывапісцам, накіраваўся ў Пецярбург: для выхадцаў з Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі гэта быў на той момант самы прымальны шлях для здзяйснення падобнай мары. У сталіцы Хруцкі бярэ ўрокі жывапісу ў англійскага мастака Джорджа Доу (да 1829 г.) і паралельна займаецца ў Акадэміі мастацтваў у якасці вольнага наведвальніка.

Вядома, што ў гэты ж час дзякуючы апецы вядомага партрэтчыста, акадэміка Юсіфа Аляшкевіча (мастака віленскай школы, які паспяхова працаваў у тых гадах ў Пецярбургу) Хруцкі наведвае залы Эрмітажа, дзе вывучае і капіруе творы заходнееўрапейскіх мастакоў, пра што ў музеі захаваўся адпаведны запіс за 1830 г. [2]. Вельмі верагодна, што сярод скарбаў Эрмітажа маладога мастака асабліва цікавілі нацюрморты, бо менавіта гэты жанр робіцца галоўным у яго творчасці пецярбургскага перыяду.

Нацюрморт як самастойны жанр стаў развівацца ў заходнееўрапейскім жывапісе з XVI ст., а ў XVII ст., зацвердзіўшыся практычна ва ўсіх нацыянальных школах, перажыў у Еўропе свой першы бліскучы росквіт. У Расіі першыя нацюрморты з’явіліся толькі ў эпоху Пятра I і на працягу XVIII ст. былі даволі распаўсюджаныя. Затым цікавасць да гэтага жанру з боку рускіх мастакоў знікла аж да мяжы XIX – XX стст.

Рускі нацюрморт XIX ст. – з’ява эпізядычная, і ў гэтым сэнсе творчасць Хруцкага ў Пецярбургу – яркае выключэнне. У сістэме акадэмічнай

адукацыі жанр нацюрморта не каціраваўся, але, нягледзячы на гэта, Хруцкі з першых жа сваіх прафесійных крокаў у сталіцы пачынае мэтанакіравана працаваць менавіта ў гэтым “нізкім” жанры, і працаваць паспяхова. Яго нацюрморты заваёўваюць высокія акадэмічныя ўзнагароды (у 1836 г. – вялікі сярэбраны, а ў 1838 г. – вялікі залаты медалі), а сам мастак атрымлівае вядомасць.

Ні адзін рускі жывапісец сярэдзіны XIX ст. не стварыў у гэтым сэнсе Хруцкаму сур’ёзнай канкурэнцыі. І таму менавіта ў дзейнасці нашага земляка мы назіраем найбольш завершанае ўвасабленне таго віду нацюрморта, які ўвайшоў у гісторыю рускага жывапісу як *класічны (акадэмічны)* нацюрморт.

Тэрмін *нацюрморт* паходзіць ад французскага словазлучэння *nature morte* – ‘мёртвая прырода’. І ў гэтай назве ёсць пэўны сэнс: пышны букет кветак і размешчаная побач з ім на сталае садавіна – гэта нежывая прырода. Сарваныя, гэтыя прыродныя формы ўжо спынілі свой рост, і наступная стадыя іх існавання – непазбежнае завяданне і паміранне, якое, па сутнасці, ужо пачалося. Такую трагічную непазбежнасць хуткай смерці шматлікія мастакі-нацюрмарысты, асабліва ў перыяд станаўлення жанру, любілі падкрэсліць у сваіх творах. Напрыклад, Караваджа – стваральнік першых нацюрмортаў у італьянскім жывапісе – уключаў у кампазіцыю свайго нацюрморта звычайна галінку або ліст, падгнілы яблык, нібы нагадваючы гледачу, што піша менавіта “мёртвую прыроду”. У далейшым у заходнееўрапейскім мастацтве XVII ст. нават сфарміравалася такая разнавіднасць нацюрморта, як *ванітас*, асноўнай ідэяй якога быў напамін чалавеку пра непазбежнасць смерці, што чакае ўсё жывое.

Аднак для Хруцкага – майстра класічнага нацюрморта – падобныя меркаванні былі абсалютна не характэрныя. Малюючы “кветкі і плады”, ён выяўляе дары прыроды ва ўсёй іх жыццёвай моцы і прыгажосці, спецыяльна падбіраючы для сваіх нацюрмортаў прыродныя формы, што знаходзяцца ў самым апагеі росту, квітнення, спеласці. Мастак не дапускае думкі пра кароткачасовасць такога стану. Наадварот, усхваляючы жыццё, ён успрымае росквіт як вечнасць.

Значным для выражэння гэтай ідэі з’яўляецца і падбор саміх аб’ектаў выявы. Лёгка заўважыць, што ў абсалютнай большасці выпадкаў “галоўнымі героямі” нацюрмортаў Хруцкага становяцца дары не роднай прыроды, а шчодрай італьянскай: вінаград, персікі, лімоны... Гэта была не толькі абавязковая для акадэмізму даніна пашаны Італіі як радзіме класічнага мас-

тацтва, але і пэўны сімвал ідэальнага, райскага жыцця на ўлонні цудоўнай прыроды, пад промнямі паўднёвага сонца, якога так не хапала ў халодным і вільготным Пецярбургу.

Адна з галоўных прыкмет класічнага нацюрморта – максімальная, звышрэальная ілюзорнасць выявы. На прыроду мастак-акадэміст глядзіць з амаль навукавай, рацыянальнай аб’ектыўнасцю. Не дапускаючы пачуццёвага падыходу да яе трактоўкі, ён імкнецца кожны прадмет на сваёй карціне выпісаць надзвычай дакладна, з усёй паўнатай ахарактарызаваць не толькі форму і колер, але і структуру, тэкстуру (асабліва ў паверхні, бачныя вокам) і фактуру (асабліва ў паверхні, што ўспрымаюцца на дотык).

Разглядаючы любы з нацюрмортаў Івана Хруцкага, напрыклад “Кветкі і садавіна” (1840-я гг.), мы пераконваемся, што мастак імкнецца задаволіць не толькі наш зрок, але і абудзіць наша пачуццё дотыку. І гэта ў яго атрымалася. На карцінах глядач не проста бачыць персікі, але адчувае іх далікатную аксамітнасць, не проста глядзіць на лімон, але нібы трымае яго ў руцэ, адчуваючы вагу, шчыльнасць і шурпатасць. А ў некаторых выпадках нават нараджаецца нешта накшталт смакавых пачуццяў.

Каб падкрэсліць асабліваасці фактуры і тэкстуры адлюстраваных прадметаў, мастак у сваіх нацюрмортах кампануе іх па прынцыпе кантрасту: напрыклад, побач з гладкай паверхняй шклянкі размяшчае шурпатае “цела” керамічнага гарлача. А каб увагу гледача нішто не адцягвала ад сузірання прыроднага мікрасвету, што так скрупулёзна разглядаецца, Хруцкі амаль ва ўсіх сваіх карцінах піша глухі чорны фон. Ён выдатна разумее, што менавіта ў такіх, ідэальных для “экспазіцыі” прадметаў умовах іх матэрыяльныя якасці змогуць выявіць сябе з усёй магчымай відавочнасцю.

Гэтым жа задачам мастака адпавядае і тэхніка пісьма – “сплаўленая” манера жывапісу, да-сканала засвоеная Хруцкім у 1830-я гг. Разглядаючы яго нацюрморты, звярніце ўвагу на тое, якую гладкую жывапісную паверхню яны маюць. Як бы ні ўзіраліся, мы не ўбачым ніводнага адкрытага мазка, пакінутага мастаком, не зможам увазіць ніводнага руху яго пэндзля. Фарба на палотнах Хруцкага паводзіць сябе настолькі дысцыплінавана, што губляе ўсе свае матэрыяльныя ўласцівасці і цалкам пераплаўляецца ў выяву. Менавіта такой манеры пісьма навучалі ў Акадэміі мастацтваў у сярэдзіне XIX ст., і доўгі час толькі такі жывапіс прызнаваўся эталонам прафесійнага майстэрства творцаў.

Па ўсіх параметрах свайго мастацкага светапогляду Хруцкі застаецца мастаком-акадэмістам

сярэдзіны XIX ст. Скрупулёзна прытрымліваючыся заветаў акадэмічнага пісьма, ён не дапускае ў сваіх творах нават невялікіх колеравых або светлавых рэфлексаў. Выкарыстоўваючы шырокі дыяпазон колераў і адценняў, мастак, аднак, нават не спрабуе перадаць іх узаемадзеянне аднаго з адным пры блізкім суседстве. Галоўныя сродкі выяўлення – гэта лакальны колер і жорсткі святлацень. Межы кожнага прадмета жывапісец дакладна фіксуе ясна акрэсленым контурам, нібы яшчэ раз сцвярджае вечнасць і нязменнасць адлюстраванага свету.

Як любы акадэміст, Хруцкі пры стварэнні палатна зыходзіць з праблем кампазіцыі. Кампазіцыі нацюрмортаў майстра заўсёды дбайна спланаваныя, сіметрычныя, ураўнаважаныя. Мастак стварае эфектныя, дэкаратыўныя творы, чыя прыгажосць відавочна пастаноўчаная. Жадаючы паказаць прыроду ў росквіце, ён злучае ў адным нацюрморце плады, садавіну і кветкі, якія паспяваюць і цвітуць у розныя перыяды, што надае твору тэатральна-знарочысты характар. У кампазіцыях Хруцкага няма адцення выпадковасці, адсутнічае нават намёк на магчымасць руху. Яны вычышчаныя ад усяго імгненнага і часовага і ў гэтым сэнсе сваёй узнёсласцю, а часам і пафаснасцю, вельмі нагадваюць акадэмічныя творы іншых жанраў.

Першыя нацюрморты мастака (а самыя раннія з вядомых нам датуюцца 1832 – 1834 гг.) яшчэ простыя і немудрагелістыя па кампазіцыі. Так, напрыклад, у працы “Вінаград і садавіна” (пачатак 1830-х гг.) малады аўтар групуе толькі некалькі прадметаў, аднак ужо спрабуе ажывіць палатно буйным лістом вінаграднай лазы, што ледзь звешваецца са стала.

Кампазіцыйнае майстэрства Хруцкага хутка расце. Працы мастака другой паловы 1830-х гг. – гэта ўжо складаназлучаныя, шматсастаўныя кампазіцыі, якія жывапісец будзе па законах субардынацыі: вылучае кампазіцыйны цэнтр, чью ролю звычайна выконвае вялікі букет кветак, вакол якога на розных узроўнях размяшчае ўсе астатнія, дробныя і нізкія аб’екты кампазіцыі (“Ружы і плады”, 1839).

Найлепшыя творы Хруцкага адрозніваюцца прасторавай глыбінёй. Так, у нацюрморце “Плады і свечка” (канец 1830 – пачатак 1840-х гг.), адным з васьмі вядомых варыянтаў знакамітага “Нацюрморта з тэатральным біноклем”, мы бачым прастору стала, падзеленую ў глыбіню на тры планы: першы, найбліжэйшы да гледача, з тэатральным біноклем і цыгарай у муштук; другі – з керамічным гарлачом; і трэці, самы далёкі план, які замыкае ўсю кампазіцыю, – з запаленай свечкай на ўзвышэнні. Увядзенне ў

нацюрморт яшчэ адной крыніцы святла ў выглядзе свечкі ўзбагаціла твор і забяспечыла яго складанай кампазіцыі цэльнасць і раўнавагу.

Названае палатно, мабыць, з’яўляецца адной з самых арыгінальных прац, створаных Хруцкім. Прысутнасць у кампазіцыі тэатральнага бінокля – такога нечаканага для класічнага нацюрморта тыпу “кветкі і плады” прадмета – надала твору адценне арыстакратычнасці і, як адзнака пэўнага сацыяльнага становішча, магла характарызаваць заказчыка або самога аўтара [3].

Працуючы ва ўмовах рынку і ствараючы нацюрморты на продаж, Хруцкі быў схільны да паўтарэння аднойчы знойдзеных, удала вырашаных кампазіцыйных схем, і таму многія яго палотны ўяўляюць з сябе крыху змененыя варыянты аднаго і таго ж матыву, а часам – яго спрошчаныя рэплікі. З карціны ў карціну на працягу гадоў мастак піша адны і тыя ж упадабаныя прадметы: шклянку, напалову напоўненую вадой, шклянны графін, медны падсвечнік з недагаркам свечкі, плеченыя кошыкі для садавіны. А своеасаблівай візітоўкай нацюрмортаў Хруцкага стаў фаянсавы гарлач, зроблены на фабрыцы Паскочына ў Пецяярбургу [4]. Гарлач пакрыты цёмна-зялёнай палівай, упрыгожаны рэльефам з выявай імклівых ганчакоў, а яго ручка вырашаная ў выглядзе лісіцы, што ўцякае ад сабак.

Нацюрморт быў асноўным жанрам у пецяярбургскі перыяд творчасці нашага земляка, і мастак быў настолькі прывязаны да яго, што часта прыўносіў элементы нацюрморта нават у свае партрэтныя кампазіцыі. Найбольш паказальны выпадак – “Партрэт невядомай з кветкамі і садавіной” (1838). Гэтая карціна, па сутнасці, уяўляе сабой злучэнне трох жанраў – партрэта, нацюрморта і пейзажа.

Доўгі час выява маладой жанчыны на гэтым палатне лічылася даследчыкамі партрэтам жонкі мастака. Такое меркаванне мела пэўныя падставы. У зборы Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь маецца некалькі твораў Хруцкага, дзе ён малюе гэтую ж мадэль (“Партрэт невядомай”, сярэдзіна 1830-х гг.; “Партрэт невядомай з кошыкам у руках”, каля 1835 г.). Нязменная паказаная ў асяроддзі цудоўнай прыроды, яна відавочна ідэалізуецца мастаком і паўстае перад намі як увасабленне яго мары.

Аднак сёння дакладна вядома, што гэта не жонка мастака. Справа ў тым, што карціны з выявай прывабнай дамы Хруцкі ствараў у Пецяярбургу. Многія з іх падпісаныя і датаваныя майстрам 30-мі гг. XIX ст. А ажаніўся аўтар значна пазней, у 1845 г., пасля таго як назаўсёды

пакінуў Пецярбург і пасяліўся на радзіме, у побытым маёнтку Захарнічы пад Полацкам. Жонкай мастака стала яго суседка Ганна Ксавер’еўна Бембноўская (нарадзілася ў 1822 г.), якая жыла з бацькамі ў маёнтку Навагуршчына.

У Нацыянальным музеі ў Варшаве захоўваюцца партрэты бацькоў Ганны Ксавер’еўны, выкананыя Хруцкім у 1845 г., а вось пра існаванне партрэтаў (ці хоць бы партрэта) жонкі пэндзля мастака пакуль нічога невядома. Таямніцай застаецца і асоба загадкавай незнаёмкі, якую майстар з такім захапленнем маляваў на сваіх пецярбургскіх палотнах.

Пераезд пасяховага жывапісца з Пецярбурга на Беларусь быў звязаны з трагічнай падзеяй. У 1839 г. у мастака памірае бацька, які служыў святаром у мястэчку Усяя каля Полацка. Пасля яго смерці, як старэйшаму ў сям’і, Івану давялося ўзяць на сябе ўвесь клопат пра маці, двух братоў і трох сяцёр. Па дазvole акадэміі ў сакавіку 1840 г. ён едзе дадому, у Віцебскую губерню, і наступныя некалькі гадоў, як можна здагадацца, толькі зрэдку бывае ў сталіцы. А ў 1844 г. Хруцкі назаўсёды пакідае Пецярбург і, набыўшы маёнтак Захарнічы, перавозіць туды сваю сям’ю і канчаткова пасяляецца на радзіме. На Полаччыне і ў Вільні пройдуць апошнія 40 гадоў яго жыцця.

Беларускі перыяд у творчасці Хруцкага адзначаны зваротам мастака да розных жанраў жывапісу. У гэты час майстар піша і нацюрморты, і партрэты, і пейзажы, і абразы. Вядома некалькі палотнаў 1850-х гг., што захавалі інтэр’ер яго сядзібы. Адно з іх – “У пакоях сядзібы мастака. Дзеці перад мальбертам” (1854 – 1855), дзе намалюваныя хлопчык і дзяўчынка, магчыма, дзеці мастака, якія разглядаюць карціну, што стаіць на мальберце.

Жывапісныя інтэр’еры Хруцкага даволі традыцыйныя для твораў гэтага жанру сярэдзіны XIX ст. Невялікія па памерах, камерныя па змесце, яны з вялікай стараннасцю перадаюць усе дэталі адлюстраваных пакояў. Мастак часта ўводзіць у кампазіцыю сваіх твораў акно, але заўсёды свядома адмаўляецца ад перадачы пейзажу за ім, надаючы, такім чынам, прасторы інтэр’ера замкнёны характар. Гэты з любоўю распрацаваны маленькі “пакаёвы” свет, па сутнасці, з’яўляецца мікракосмасам, надзейным сховішчам чалавека ад турбот вялікага свету.

На жаль, да нашых дзён не дайшоў ні адзін з абразоў, выкананых Хруцкім. Затое захаваліся шматлікія партрэты, створаныя мастаком. Неяк так склалася, што ў памяці нашчадкаў наш зямляк застаўся найперш як майстар нацюрморта, хоць гэта зусім не так, бо за сваё доўгае

жыццё ён напісаў нямала заказных партрэтаў. З многімі можна пазнаёміцца ў новай экспазіцыі Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь.

Партрэты Хруцкага вельмі разнастайныя. Сярод іх ёсць і творы акадэмічнага (“Партрэт хлопчыка ў саламяным капелюшы”, канец 1830 – пачатак 1840-х гг.) і салоннага характару (“Дзяўчынка ў блакітнай сукенцы”, сярэдзіна 1840-х гг.), і папулярныя ў рускім жывапісе 50-х гг. XIX ст. партрэты з жанравай асновай (“Старая за працай”, сярэдзіна 1840-х гг.), і здзіўляльныя па сіле пранікнення ў вобраз партрэтаванага працы рэалістычнага зместу.

Да апошніх, безумоўна, адносіцца “Партрэт І. І. Глазунова” (1843) – прадстаўніка буйной кнігавыдавецкай фірмы ў Пецярбургу. Вобраз аднаго з самых адукаваных людзей свайго часу ў Хруцкага атрымаўся вельмі адухоўленым, і гэта пры тым, што для яго стварэння мастак выкарыстаў мінімальныя жывапісныя сродкі. Апусціўшы ўсе магчымыя дэталі ў вопратцы і навакольным асяроддзі, ён святлом вылучыў твар і рукі свайго героя, справядліва мяркуючы, што толькі такі прыём дазволіць распавесці пра складаны ўнутраны свет партрэтаванага.

На Беларусі мастак стварыў шмат партрэтаў духоўных асоб. Справа ў тым, што на працягу некалькіх гадоў (з 1846 г.) Хруцкі многа працаваў па замове архіепіскапа Іосіфа Сямашкі. У прыватнасці, па яго просьбе для архірэйскага дома ў Вільні жывапісец напісаў 32 партрэты святароў. У экспазіцыі нашага музея знаходзіцца адзін партрэт з гэтай серыі, які дайшоў да нашых дзён, – “Партрэт Вікенція Лісоўскага” (1847). Іераманах В. Лісоўскі быў духоўнікам Сямашкі і, мяркуючы па партрэце Хруцкага, вельмі разумным і дапытлівым чалавекам. Нягледзячы на ўсю знешнюю фанатычнасць вобраза, створанага мастаком, у ім адсутнічае сляпяя вера. Наадварот, Лісоўскі глядзіць на свет цвяроза і даволі аб’ектыўна.

У лёсе і творчасці Хруцкага выразна праявілася складаная рэлігійная сітуацыя на Беларусі 30 – 40-х гг. XIX ст. Нагадаем, што пасля паўстання 1832 г. рускі ўрад стаў рыхтаваць пераход уніятаў у праваслаўе. Правадыром гэтай палітыкі на беларускіх землях быў І. Сямашка, за што ў асяроддзі уніятаў і атрымаў мянушку “Іуда-здроднік”.

Нягледзячы на сур’ёзнае супраціўленне, у 1839 г. уніяты былі ўз’яднаны з праваслаўнымі, і Хруцкі таксама апынуўся сярод “уз’яднаных”. Каб неяк зменшыць наступствы непапулярнай рэформы, былым уніяцкім духоўным асобам яшчэ пэўны час былі дазволены некаторыя

паслабленні, напрыклад, яны мелі права, як і раней, галіць твар. Як сведчыць партрэт рукі Хруцкага, Вікенцій Лісоўскі карыстаўся гэтым правам яшчэ і ў 1847 г.

Цяжка сказаць, як пераносіў змену веры сам мастак, але можна выказаць здагадку, што, як і Лісоўскі, у душы ён заставаўся уніятам. На гэта часткова ўказвае яшчэ адзін значны партрэт у творчасці Хруцкага – “Партрэт І. Булгака” (1838). Мітрапаліт Іасафат Булгак быў кіраўніком уніяцкай царквы і заўзятым супернікам Іосіфа Сямашкі. Ён прыклаў нямала намаганняў, каб захаваць уніяцтва, у выніку адмена уніі стала магчымай толькі праз паўгода пасля яго смерці.

Ствараючы за год да гэтага парадны партрэт Булгака, Хруцкі выкарыстаў усе сродкі, каб падкрэсліць яго заслугі, становішча ў грамадстве, аўтарытэт, сілу духу. Больш за ўсё ў гэтай рабоце здзіўляе трактоўка твару мітрапаліта. Не зважаючы на фавулу параднага партрэта, мастак не пабаяўся паказаць сапраўдныя пачуцці свайго героя, што апаноўвалі яго ў апошнія гады жыцця. Твар Булгака – відавочнае выражэнне барацьбы і незадаволенасці. Гледзячы на партрэт, лёгка паверыць, што гэты чалавек да канца сваіх дзён заставаўся непрымлівым змагаром з непазбежным. І таму думка, што Хруцкі цалкам мог падзяляць яго пачуцці, з’яўляецца сама сабою.

Пасля вяртання на радзіму мастак толькі эпизодычна працаваў у жанры нацюрморта. Нядзіўна, што падобных карцін, датаваных 1850-мі гг., сёння вядома вельмі мала. Сярод іх адна з найлепшых, гонар нашай калекцыі – нацюрморт “Бітая дзічына, гародніна і грыбы” (1854). Звярніце ўвагу, з якой рашучасцю адмаўляецца Хруцкі ад традыцыйнага набору класічнага нацюрморта і стварае вобраз, у якім рэаліі роднай прыроды падаюцца з не меншым пафасам, чым у італьянскіх кампазіцыях.

Упершыню да падобнай канцэпцыі нацюрморта мастак звярнуўся яшчэ ў 1839 г. (“Нацюрморт з грыбамі і рыбай”, захоўваецца ў Кіеўскім музеі рускага мастацтва), а затым спрабаваў працаваць у такім ключы яшчэ два або тры разы. Але ніколі раней у Хруцкага не атрымлівалася дамагчыся ад падобнай пастаноўкі той цэласнасці, натуральнасці і праўдападобнасці, якія адрозніваюць карціну з нашага збору. Менавіта ў гэтым творы, што нібы ўслаўляе сціплае, патрыярхальнае жыццё, якое жывапісец у той час вёў у сваім маёнтку, ён нарэшце адмаўляецца ад відавочнага прытрымлівання акадэмічных узораў і адкрывае сябе як сапраўднага мастака-рэаліста.

Вядома, што памёр Іван Фаміч Хруцкі ў 1885 г. у сваім маёнтку. У апошнія трыццаць гадоў свайго жыцця ён як мастак працаваў няшмат, але за дзевяць месяцаў да смерці паспеў напісаць свой адзіны аўтапартрэт, які цяпер захоўваецца ў Дзяржаўным Рускім музеі.

На сёння пра Івана Хруцкага напісана ўжо нямала. Творчасць мастака даследуюць не толькі беларускія, але і рускія, і польскія мастацтвазнаўцы. Працягваецца і вывучэнне калекцыі Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь. У 2005 г. супрацоўнікаў музея чакаў прыемны сюрпрыз: у працэсе рэстаўрацыі адной з карцін, якая лічылася працай Івана Хруцкага, высветлілася, што гэты падпісаны і датаваны твор – праца яго малодшага брата Андрэя Хруцкага [гаворка ідзе пра “Партрэт хлопчыка” (1854)].

Мы ведаем, што ў Івана Хруцкага былі два малодшыя браты – Андрэй і Яўстафій-Цімафей. Абодва яны вырашылі пайсці па слядах старэйшага брата і скончылі пецяярбургскую Акадэмію мастацтваў. Але калі пра лёс і творчасць Яўстафія-Цімафея нічога не вядома, то пра Андрэя некаторыя звесткі ў нас маюцца. Як мастак ён стаў спецыялізавацца на дзіцячым партрэце. Сёння ў Дзяржаўным Рускім музеі ў Санкт-Пецярбургу захоўваюцца два партрэты яго пэндзля, і мы вельмі рады, што з некаторага часу і мінскі музей можа пахваліцца чымсьці падобным.

Хто ведае, можа быць, пры шчаслівым збегу акалічнасцей, памножаных, зразумела, на даследчыцкую настойлівасць і працавітасць, мы зможам у найбліжэйшы час прысвячаць асобныя артыкулы не толькі Івану, але і Андрэю Хруцкаму.

Пераклад з рускай мовы.

Спіс літаратуры

1. Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. Живопись первой половины XIX века. – М., 2005. – Т. 3. – С. 319.
2. **Иван Хруцкий** : альбом / авт. вступ. статьи и состав. Д. Н. Лебедева. – М., 2000. – С. 31.
3. **Кузнецов, С. О.** Живописец Иван Хруцкий. Проблема интерпретации творчества “среднего художника” XIX века / С. О. Кузнецов // Проблемы изобразительного искусства XIX столетия. Вопросы отечественного и зарубежного искусства. – Вып. 4. – Л., 1990. – С. 91.
4. **Иван Хруцкий** : альбом-каталог / склад. І. М. Паньшына, А. К. Рэсіна. – Мінск, 1990. – С. 7.

Іна ТОМАШАВА,

кандыдат мастацтвазнаўства,
старшы навуковы супрацоўнік
аддзела рускага мастацтва

Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь.

3 нагоды 75-гадовага юбілею народнага артыста Беларусі, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Сяргея Альбертавіча Картэса “Роднае слова” распачынае цыкл артыкулаў, прысвечаных опернай творчасці слыннага кампазітара.

Скарбніца музычнага мастацтва

Наталля ГАНУЛ

МАГІЧНАЯ СІЛА ОПЕРЫ АСАБЛІВАСЦІ ОПЕРНАЙ ПАЭТЫКІ СЯРГЕЯ КАРТЭСА

75

Музычны тэатр Сяргея Картэса – гэта сучасны мастацкі феномен, у якім адлюстроўваюцца найноўшыя стылявыя тэндэнцыі развіцця опернага мастацтва. Тэатральнасць мыслення – адна з найважнейшых прыкмет, што складаюць генетычную аснову творчага метаду, і галоўная рыса ў “аўтарскім партрэце” кампазітара. Характэрнае выказванне самога музыканта: “Я – чалавек тэатра!” Гэтая ўлюбёная ідэя “стагоддзя стылявога сінтэзу” вызначыла падмурак творчасці С. Картэса і жанравую эвалюцыю ад ранніх вакальных опусаў і праграма-інструментальных п’ес з іх вобразнай канкрэтнасцю характарыстыкі, праз жанры прыкладной музыкі (1960 і 1970-я гг.), да стварэння вялікіх тэатральна-сцэнічных твораў (канец 1970-х і 1990-я гг.). Падкрэслім, што да

операга жанру кампазітар прыходзіць практычна праз 20 гадоў пасля пачатку сваёй актыўнай творчай дзейнасці. Да гэтага часу назіраецца крышталізацыя музычнага слоўніка, кампазіцыйна-драматургічных прынцыпаў, яркіх індывідуальных прыкмет стылю С. Картэса.

Вынікам трыццацігадовага перыяду працы ў якасці музычнага рэдактара ў драматычных тэатрах і на кінастудыі стала музыка да больш чым 60 сцэнічных пастановак, а таксама дакументальных, тэле-, кіна- і мультыплікацыйных фільмаў (каля 20 прац). Асаблівую ролю ў гэтым працэсе адыграла творчае супрацоўніцтва з вядучымі айчыннымі тэатральнымі (Б. Эрын, Б. Луцэнка, В. Раеўскі) і кінарэжысёрамі (І. Дабралюбаў, В. Рубінчык, А. Яфрэмаў, В. Тураў, В. Чацверыкоў, М. Пташук); шматгадовыя стасункі з паэтам Р. Барадуліным, крытыкам Г. Коласам, тэатральным мастаком А. Салаёвым; сустрэчы ў “Клубе творчай моладзі”.

Оперны жанр у творчасці С. Картэса стаў вяршыняй мастацкіх пошукаў і памкненняў кампазітара: «*Опера валодае нязгаснай энергіяй, магіяй, прыцягальнай і вабнай. У ёй, як праз лакмус, адлюстроўваюцца актуальныя пытанні часу і творчасці, духоўныя запатрабаванні грамадства. Калі я пішу свае оперныя сачыненні, заўсёды ўяўляю герояў “жыўцом”. Бачу, як яны дзейнічаюць, які ў іх псіхалагічны стан. Так, трэба пісаць тое, што твае душа, розум, сэрца чуюць і хочуць увасобіць, без гэтай творчай шчырасці дастукацца да сучаснага гледача немагчыма*»*. Сувязь з духоўнымі запатрабаваннямі часу, выбар універсальных сюжэтных калізій, іншасказальнасць, філасофска-гульнёвае асэнсаванне рэчаіснасці, а таксама выяўленне ў нацыянальнай традыцыі агульназначных сімвалаў дазваляюць вызначыць оперы С. Картэса як музычны *тэатр прытчы* і паставіць іх у шэраг знакавых з’яў тэатральнага мастацтва апошняй трэці ХХ ст.

У “Родным слове” за 2005 г. друкаваліся артыкулы **Наталлі Ганул** «“Тое, пра што пішаеш, павінна быць перажыта сэрцам”»: Музыка Сяргея Картэса да фільма “Вазьму твой боль” паводле рамана Івана Шамякіна» (№ 1), “Музыка – мастацтва філасофскіх роздумаў: Жыццёвыя і творчыя ландшафты Сяргея Картэса” (№ 2).

* Тут і далей цытуюцца выказванні Сяргея Картэса, занатаваныя аўтарам артыкула ў час асабістых гутарак з кампазітарам. – *Заўвага рэд.*

Кампазітар з'яўляецца аўтарам пяці опер: “Джардана Бруна” (1977 – 1978; пастаноўкі ў Мінску і Маскве), узнагароджанай III прэміяй Усеаюзнага конкурсу опернага мастацтва ў Маскве, “Матухна Кураж” паводле Б. Брэхта (1982; пастаноўка ў Каўнасе), “Візіт Дамы” паводле Ф. Дзюрэнмата (1996; прэм’ера ў Мінску), оперная дылогія “Юбілей” (2001; прэм’ера ў Салатурне) і “Мядзведзь” (2009; прэм’ера ў Маскве) паводле п’ес А. Чэхава. Усе свае оперныя задумы кампазітар ажыццявіў у творчым тандэме з лібрэтыстам, драматургам Уладзімірам Халіпам. Вынікам іх сумеснай творчасці сталі глыбока актуальныя для сучаснасці оперы-прытчы, якія валодаюць “зарадам вечнасці”. Ідэя кожнай оперы С. Картэса была вызначана агульным культурна-гістарычным кантэкстам, што і з’яўляецца іх выразнай асаблівасцю.

Так, опера “Джардана Бруна” – “філасофска-публіцыстычнае дзейства” з рысамі *аратарыяльнасці* і *агіяграфічнай драмы*, дзе герой-вучоны імкнецца да ідэалаў праведнасці і святасці. Асэнсаваная ў творы трагічная старонка гісторыі чалавецтва напрамую суадносіцца з катэлізмамі XX ст. У музычным тэатры да сярэдзіны апошняга стагоддзя прытча пра вучонага, адрывутага і пакаранага грамадствам, які нясе адказнасць перад чалавецтвам за сваё адкрыццё, была актуалізавана мастакамі розных краін: аповесць “Разважанні перад партнёрам, якога няма” Д. Граніна, паэма “Джардана Бруна” М. Гетуева, “Джардана Бруна” І. Буніна, апаваданне “Плашч ерэтыка” Б. Брэхта; харавая паэма “Агонь Джардана Бруна” для змяшанага хору і чытальніка з суправаджэннем інструментальнага ансамбля латвійскага кампазітара П. Дамбіса, оперы “Эйнштэйн” П. Дэсау, “Сабелікус” Р. Кунада, “Магістр Іеранім” І. Грасека і інш.

Міфічны арэол вакол гістарычнай асобы Джардана Бруна ўтварыўся адразу пасля яго пакарання, і ў наступныя стагоддзі яго імя служыла сімвалам розуму, мужнасці, падзвіжніцтва. У лёсе аднаго чалавека літаральна спляліся цэлыя гістарычныя эпохі. Галоўны герой оперы С. Картэса – зборны вобраз – шукае і сумняваецца, знаходзіць і сцвярджае. Ён уведзены ў грандыёзны працэс быцця з яго трагедыяй існавання і радасцю спазнання. Беларускімі аўтарамі была “пачута” адна з ключавых ідэй 1960-х: “дыялог з мінулым”, яго інтэрпрэтацыя ў сучасным ключы, асэнсаванне як “каштоўнасна-часавай іерархічнай катэгорыі” (М. Бахцін); праверка Сапраўднага крытэрыем Вечнасці.

У вызначанай самім кампазітарам жанравай мадэлі твора – *опера-аратарыя, драматычныя фрэскі* – арганічна сінтэзуецца оперна-драматычны і эпика-аратарыяльны пачаткі. Музыка-

**Поруч сяброўства і творчасць.
Народны артыст Беларусі Сяргей Картэс
і народны паэт Беларусі Рыгор Барадулін.**

тэатральная фрэска прадугледжвае амальгаму оперных і аратарыяльных рыс праз прыёмы тыпізацыі, абагульнення і ўвядзення маштабных харавых сцэн. У цэлым, наданне хору драматургічнай функцыі каментатара і актыўнага ўдзельніка сюжэтных калізій дазваляе таксама аднесці оперу “Джардана Бруна” да тыпу *харавога тэатра*.

Ідэя харавога тэатра як зыходнай жанравай мадэлі закладзеная і ў другой оперы. “Матухна Кураж” – тыповая *опера-зонг* з выкарыстаннем характэрных плакатных прыёмаў, песенных куплетных формаў, некаторых прынцыпаў, звязаных з брэхтаўскім эпічным тэатрам і элементамі *тэатра маралітэ*. “Матухна Кураж” – *сацыяльна-псіхалагічная драма* пра разбураныя ілюзіі, крушэнне мары: кожны яе герой па-свойму няшчасны і выклікае спагаду. Разам з тым кампазітар адмаўляецца ад працяглага паказу пачуццяў шляхам абагульнення і выбару ў якасці галоўнай драматургічнай адзінкі не падзеі, а сітуацыі ў духу эстэтыкі *тэатра ўяўлення*. Ствараючы оперу-прытчу “Матухна Кураж”, якая раскрывае сацыяльна-гістарычныя механізмы эпохі і актуалізуе шэраг надзённых пытанняў “васьмідзсятых”, С. Картэс і У. Халіп уступаюць у прамы дыялог з глядачом-слухачом. Аблічча Вайны з абвостраным пачуццём “сённяшняга” дня і глыбокім сімвалічным падтэкстам высвечваецца ў операх С. Картэса шматгранна: знішчэнне розуму, інтэлекту (“Джардана Бруна”) перарастае ў агульначалавечую катастрофу знішчэння ўсяго жывога на зямлі (“Матухна Кураж”). У другім творы знайшла адлюстраванне агульнасусветная праблема, не абмежаваная ні часам, ні прасторай. Аўтарам не спатрэбілася ўводзіць дадатковыя элементы для ўказання на актуальнасць тэматыкі, як гэта было зроблена ў “Джар-

Наталля Рыгораўна Ганул – гісторык музычнага тэатра. Кандыдат мастацтвазнаўства (2006). Закончыла Беларускаю дзяржаўную акадэмію музыкі (2002) і аспірантуру пры гэтай установе (2004). Член Беларускага саюза кампазітараў (2006) і Беларускага саюза музычных дзеячаў (2008). Загадчык аддзела міжнародных сувязей Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі. Аўтар публікацый, прысвечаных сучаснаму музычнаму тэатру, гісторыі оперы, творчасці С. Картэса.

дана Бруна”, дзе ўсё, што адбывалася на сцэне, нараджала асацыяцыі з сучаснасцю.

У абранні жанравага правобраза для сваёй трэцяй оперы С. Картэс зыходзіць з канцэпцыі музычна-псіхалагічнай драмы, дзе акцэнт накіраваны на раскрыццё асабістай трагедыі героя. Ідэйна-маральная канцэпцыя “Візіту Дамы” – збаўленне ад граху і выратаванне душы коштам жыцця, – маючы пазачасавую прыроду, таксама стала актуалізаванай культурна-гістарычнымі рэаліямі свайго часу.

Змена палітычнай сітуацыі ў краіне выклікала так званую перабудовачную ліхаманку, якая ахапіла ўсе сацыяльныя пласты грамадства сярэдыны 1980-х гг. Маргінальная сітуацыя, што склалася ў канцы стагоддзя (“эфект ідэалагічнай мяжы”), ініцыявала, з аднаго боку, працэсы глабалізацыі, з іншага – гіпертрафіраваную ўвагу да індывідуальнага, асабістага і імкненне да інтуітыўнага спазнання свету. Часавая дыстанцыя дазваляе асэнсаваць канец 1980-х і 1990-я гг. як эпілог у вітку культурна-гістарычнай спіралі стагоддзя і тысячагоддзя. Мастацтва гэтага перыяду імкнецца да “агучвання” грамадскіх настрояў, перадачы розных адценняў духоўнага і душэўнага стану чалавека, узмацнення ўнутра-

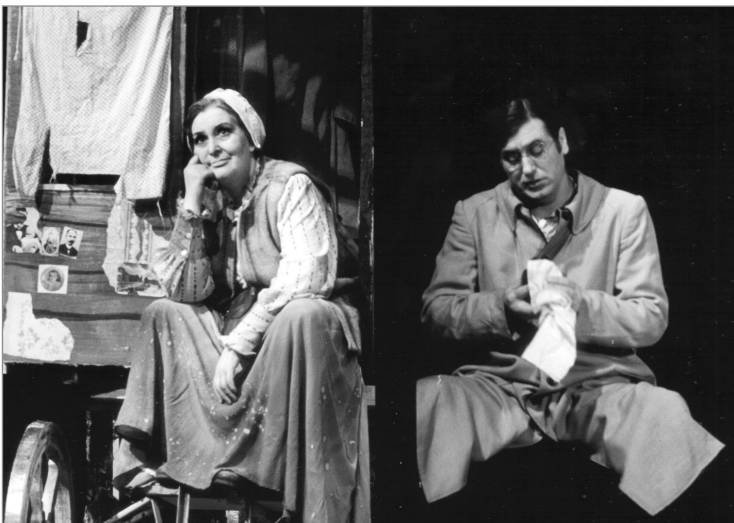
най псіхалагічнай лініі і спавадальных матываў.

На мяжы 1980 – 1990 гг. усё выразней пачынаюць выяўляцца тэндэнцыі да сакралізацыі опернай прасторы, татальнай сімвалічнасці, знакавай іншасказальнасці, паглыблення ўнутранага, духоўна-рэлігійнага і асобнага пачаткаў, вызначаючы тым самым агульную атмасферу оперы-прытчы. У “Візіце Дамы” назіраюцца прыкметы жанру *страсей*, а таксама экзистэнцыяльнай драмы з элементамі экспрэсіі. Адзначаецца “поліфанічнае” спляценне лірыка-псіхалагічнай драмы, трагедыі, сацыяльнай сатыры, фарса, балагана і прытчы. Гуманістычная па сваёй сутнасці ідэя п’есы швейцарскага драматурга ініцыявала вылучэнне героя оперы нашага часу – “звычайнага чалавека”, першапачаткова “не-героя”, які праходзіць складаны шлях пакаяння і ачышчэння. Другая канцэптвальная лінія ў оперы звязана з актуалізацыяй у XX ст. ідэі “ўсё на продаж” і бязмежнай улады грошай, што выклікалі асацыяцыі з рытарычным мефістофелеўскім выслоўем “людзі гінуць за метал”. Сімтаматычнае выказванне С. Картэса: «Ствараючы “Візіт Дамы”, я думаў пра сённяшні дзень. Вечныя тэмы заўсёды актуальныя, яны дазваляюць мне выразіць сябе».

Сусветная тэатральная прастора канца XX – пачатку XXI ст. актыўна вылучае на сваю авансцэну чэхаўскую спадчыну. Мастакоў прыцягвае россып пазачасавых ідэй, закладзеных у чэхаўскай паэтыцы, а ў сітуацыях, што разыгрываюцца героямі, адкрываюцца вечныя матывы-сімвалы.

Камерныя камічныя оперы “Юбілей” і “Мядзведзь” С. Картэса сталі бліскучай інтэрпрэтацыяй п’ес-вадэвіляў А. Чэхава. Ідэі твораў грунтоўна на разважаннях пра вечныя духоўныя каштоўнасці – каханне, гонар, вернасць. Гэта павучальныя гісторыі са шчаслівым фіналам, якія ў іранічнай форме паказваюць чалавечыя слабасці і заганы. Кампазітар выявіў сябе майстрам тонкага псіхалагічнага партрэта, ён умела маніпулюе характарамі-інтанацыямі.

Праз музыку геніяльная прастата ідэй А. Чэхава адкрывае перад слухачом замкнёны камерны свет, прадстаўлены ярка выяўленымі характарамі-героямі. Час іх стасункаў абмежаваны некалькімі гадзінамі, але пры гэтым дэталізуецца кожная хвіліна, канцэнтруецца ўвага на асобных словах і інтанацыях. У аснову камерных камічных опер С. Картэса пакладзена эстэтыка гульні і парадокса, логіка “выпадкова-

Сцэна з оперы “Матухна Кураж” Сяргей Картэса.

га”, а ў іх выключна рэалістычных героях прасвечваюць вобразы, вечныя і актуальныя для любога часу.

У цэлым у опернай паэтыцы кампазітара дзейнічаюць законы міфалагічных часу і прасторы, у якіх пры статычнасці знешняга дзеяння актыўна развіваецца ўнутраны, псіхалагічны пачатак. Важным робіцца не гістарычная храналогія падзей, а іх пазачасовае напаўненне. Нярэдка аўтар падкрэслівае ўмоўнасць геаграфічных найменняў і гістарычнага часу падзей, што адбываюцца: дыялог эпох (умоўнае Мінулае і Сапраўднае) у “Джардана Бруна”, вобраз абстрактнай Вайны ў “Матухне Кураж”, гратэскава-фарсавыя “гарады Юлена, дзесьці ў цэнтры Еўропы” ў “Візіце Дамы”.

Сэнсавая шматзначнасць уласцівая і вобразнай сістэме музычнага тэатра прытчы С. Картэса. У ёй дамінуюць нон-персаніфікаваныя героі і тыпажы. Максімальная ступень абагульнення асобасных якасцей персанажаў оперы-прытчы, што выклікаюць асацыяцыі з тэатральнымі маскамі, дазваляе па-рознаму інтэрпрэтаваць іх семантычнае поле. Такімі з’яўляюцца Інквізітар і Магістр з “Джардана Бруна”, Камандуючы, Святар і Кухар з “Матухны Кураж”, Настаўнік, Мастак і Паліцэйскі з “Візіту Дамы”. Буйнымі мазкамі выпісаны партрэты натоўпу ноланцаў і гюленцаў, тут амаль цалкам адсутнічаюць бытавыя дэталі. Створаныя кампазітарам персанажы – тыпажы сучаснасці, якія лёгка пазнаюцца. Іх учынкам, думкам і пачуццям надаецца міфалагічны, абагульнены характар.

Разам з тым “масачнасць” і статычнасць назіраюцца толькі ў дачыненні да персанажаў “антысвету”. Пратаганісты ўсіх опер С. Картэса (Бруна, Кураж, Клара, Іл) паказаныя ў станаўленні і развіцці. У гэтым кампазітар прытрымліваецца творчага прынцыпу Б. Брэхта: “чалавек грамадскі” павінен быць намалёваны “як працэс, у бесперапынным змяненні”. Акрамя гэтага, ва ўсіх згаданых операх прысутнічаюць так званыя героі ад аўтара, якія нясуць асноўную ідэю твора. Часцей за ўсё вяшчальнікам асноўных ідэй з’яўляецца Чытальнік – постаць, з аднаго боку, набліжаная да таго, што адбываецца, з іншага – яна выходзіць за рамкі фабульнага дзеяння. Ролю “праваднікоў маральнасці” могуць іграць і героі твора, напрыклад Настаўнік у “Візіце Дамы”. Геральдычнай функцыяй у операх С. Картэса надзяляецца таксама Хор, які выступае ў ролі голасу грамадства, што абвясчае маральны закон. Падобныя прыёмы сустракаюцца ў цэлым шэрагу оперных сачыненняў ХХ ст.: “Ліпеньскае ўвас-

Сцэна з оперы “Мядзвездзь” Сяргея Картэса.

крэсенне” В. Рубіна, “Вогненнае кола” А. Тэртарана, “Страчаны рай” К. Пендзярэцкага, “Мёртвыя душы” Р. Шчадрына, “Антыгона-43” Л. Піпкова, “Дзесяць дзён, якія ўскалыхнулі свет” М. Кармінскага, “Салдаты” Б. Цымермана і інш.

Музычная драматургія опер-прытчаў С. Картэса адлюстроўвае іх жанравую спецыфіку і звязана, па-першае, з увядзеннем персанажаў-каментатараў, а таксама розных формаў каментарыяў-прытчаў, заснаваных на прынцыпе абагульнення. Адсюль шматпланавасць дзеяння ў адзінстве эпічнага і драматычнага пачаткаў. Па-другое, на драматургічным узроўні назіраецца выкарыстанне характэрных прыёмаў мантажу, “кадравая” драматургія, з раптоўнымі пераклучэннямі прасторава-часавых пластоў, гранічнай канцэнтрацыяй дзеяння, вылучэнне “буйных планаў”, супастаўленне і накладанне эпізодаў-кадраў, прыём рэтраспекцыі. Патрэцяе, пры індывідуальнай трактоўцы кампазіцыйна-драматургічнай канцэпцыі ў кожнай оперы функцыю аб’яднання выконваюць прынцыпы сіметрыі і канцэнтраванасці.

Разважанні пра оперную паэтыку Сяргея Картэса не могуць быць поўнымі без думак самога кампазітара, які падкрэслівае: «На мой погляд, прастора оперы іматмерная, яна здольная змясціць у сабе ўсе віды мастацтва. І, нягледзячы на перманентныя папрокі ў “безжыццёвасці” жанру, у складаных гістарычных калізіях, вострых пераломных момантах, опера кожны раз адкрывае новыя грані перажыванняў і новыя інтанацыйныя скарбніцы. Неадольная прывабанасць оперы на працягу некалькіх стагоддзяў захоўвае сапраўды гіпнатычную сілу ўздзеяння на ўсіх, хто трапляе ў поле магічнага прыцягнення гэтага жанру».

Пераклад з рускай мовы.

АСАБЛІВАСЦІ МУЗЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ Ў НАВУЧАННІ БАЛЬНАМУ ТАНЦУ

Танец – від мастацтва, у якім вобразы ствараюцца сродкамі пластычных рухаў і рытмічна дакладнай, бесперапыннай змены выразных пастаў чалавечага цела. Танец непарыўна звязаны з музыкай, эмацыянальна-вобразны змест якой знаходзіць сваё ўвасабленне ў харэаграфічнай кампазіцыі, рухах, фігурах [4]. Своеасаблівым і вельмі разнастайным з’яўляецца музычнае суправаджэнне бальных танцаў.

Пяняцца *бальныя* адносіцца да парных непрафесійных свецкіх танцаў, што ўзніклі ў сярэднявечнай Еўропе. Іх адметнасць – у парным або ансамблевым выкананні на танцавальных вечарах, канцэртах, конкурсах. Народная аснова забяспечыла бальным танцам жыццяздольнасць і шырокае распаўсюджанне [1].

Правілы выканання і музычнага суправаджэння бальных танцаў пачалі распрацоўвацца ў 1924 г. у Вялікабрытаніі Імперскім аб’яднаннем настаўнікаў танца. З вялікай колькасці былі адабраны найбольш адметныя з пункту гледжання эмацыянальнага і рытмічнага зместу музыкі парныя танцы, выкананне якіх дазваляла б стварыць глыбокі і цікавы мастацкі вобраз [4].

Музычнасць з’яўляецца адной з асноўных характарыстык танца. Яна заключаецца, папершае, у адэкватнай перадачы ў танцы эмацыянальнага зместу музыкі, па-другое – у яе мастацкім запаўненні [5]. *Рытмічнасць* у танцы характарызуецца чаргаваннем рухаў рознай працягласці. Усе танцавальныя фігуры маюць належны ім, часам даволі складаны рытм. Музычнасць выканання – найгалоўнейшае патрабаванне пры ацэньванні танца, разам з тэхнічнасцю складае аснову паспяховага выступлення. Неадпаведны харэаграфічнай фігуры рытмічны малюнак і асабліва несупадзенне рытмаў музыкі і танца лічацца самымі грубымі памылкамі [7].

Існуюць дзве праграмы бальных танцаў: еўрапейская і лацінаамерыканская. Еўрапейская праграма ўключае *павольны вальс, танга, венскі вальс, слоўфокс, квікстэп*, а лацінаамерыканская – *самбу, ча-ча, румбу, пасадобль, джайв*.

Пры пастаноўцы бальных танцаў прытрымліваюцца пэўных патрабаванняў да музычнага матэрыялу, што выкарыстоўваецца на занятках і конкурсах. Кожны танец мае фіксаваныя музычны памер, тэмп і метрарытм.

Асноўныя характарыстыкі музыкі бальных танцаў пададзены ў табліцы:

№	Танец	Музычны памер	Тэмп (тактаў / хв.)	Метра-рытм
1	Павольны вальс	3/4	28 – 30	84 – 90
2	Танга	2/4 ці 4/4	31 – 33	124 – 132
3	Венскі вальс	3/4	58 – 60	174 – 180
4	Слоўфокс	4/4	28 – 32	112 – 120
5	Квікстэп	4/4	50 – 52	200 – 208
6	Самба	2/4	50 – 52	100 – 104
7	Ча-ча	4/4	30 – 32	120 – 128
8	Румба	4/4	25 – 27	100 – 108
9	Пасадобль	2/4	60 – 62	120 – 124
10	Джайв	4/4	42 – 44	168 – 176

Музыка для танцаў можа быць цалкам інструментальнай або ўключаць вакальнае суправаджэнне.

На занятках бальнымі танцамі навучэнцам неабходна даць апісанне музыкі кожнага з танцаў і гістарычныя звесткі пра яе стварэнне і развіццё.

Павольны вальс заўсёды вывучаецца першым сярод танцаў еўрапейскай праграмы. Ён выконваецца пад музыку з трыма ўдарамі ў такце. Кожны такт пачынаецца з ударнага ліку, а заканчваецца меней акцэнтаваным, што стварае пэўныя цяжкасці для пачаткоўцаў. Танцаў з музычным памерам 3/4, як у вальса, увогуле няшмат (такі самы памер мае толькі венскі вальс) [4].

Гісторыя станаўлення вальса налічвае некалькі стагоддзяў. У 1754 г. у Германіі з’явілася музыка, якая нагадвала сучасныя вальсы і называлася *вальцэн*. Па-нямецку слова *waltzen* азначае *вярцецца* [2; 3]. У XIX і пачатку XX ст. існавалі разнастайныя формы гэтага танца. Напрыклад, былі версіі з неўласцівымі для знаёмага нам вальса памерамі 2/4, 6/8 і 5/4.

З цягам часу адбылося раздзяленне вальса на *павольны* і *венскі*. Тэмп венскага вальса быў досыць хуткім; яго выкананне патрабавала значных фізічных высілкаў, таму кампазітары пачалі пісаць і больш павольную музыку. У канцы XIX ст. у Брытаніі ўтварыўся ўплывоў “Бас-тонскі клуб”, дзе сцвярджаўся новы англійскі стыль вальса. Музычнае суправаджэнне ў гэтым варыянце павольнейшае за сучаснае [4].

Музыка, якая па рытме і характары супадае з сучаснымі мелодыямі *венскага вальса*, з’явілася ў канцы XVIII ст., а танцы, што нагадваюць сучасны вальс, упершыню былі выкананы ў Парыжы ў 1775 г. [4].

Насуперак агульнаму меркаванню, Аўстрыя не з'яўляецца радзімай венскага вальса. Сваю назву ён атрымаў на піку папулярнасці, што ў значнай меры быў звязаны з дзейнасцю венскіх кампазітараў XIX ст. Франца Ланера і Іагана Штрауса. Дзякуючы іх геніяльнай музыцы адбылася развіццё і папулярызацыя гэтага найпрыгажэйшага танца.

Штраус напісаў 447 вальсаў, а таксама іншую танцавальную музыку – полькі, кадрылі, маршы. Яго “Лягучая мыш” і “Цыганскі барон” сталі класікай аперэтакнага мастацтва. У ЗША ён праславіўся як “кароль вальса”. Велізарная колькасць паслядоўнікаў, натхнёных творчасцю слаўтага кампазітара, у тым ліку браты і пляменнікі самога Штрауса, у сярэдзіне XIX ст. пачалі пісаць вальсы.

Такую музыку стваралі Ф. Шуберт, К. Вэбер, Р. Шуман, Ф. Шапэн, Ф. Ліст, І. Брамс, М. Глінка, П. Чайкоўскі, А. Хачатуран, А. Глазуноў, С. Пракоф’еў і інш. Вальсы пісалі такія знакамітыя беларускія кампазітары, як М. Агінскі, М. Ельскі, Н. Орда, Я. Глебаў, Г. Вагнер, Дз. Камінскі, Дз. Лукас, А. Багатыроў, Дз. Смольскі, У. Солтан. Жанр вальса выкарыстаны ў балетах “Князь-возера” В. Залатарова, “Мара” Я. Глебава, оперы “Марынка” Р. Пукста [6].

Танга – музычны стыль, які распаўсюдзіўся ў пасяленнях імігрантаў з Аргенціны і Уругвая. Традыцыйна танга выконвалася секстэтам, вядомым як тыповы аркестр, што ўключаў дзве скрыпкі, фартэпіяна, кантрабас і два банданіоны. Больш раннія формы гэтага ансамбля часам выкарыстоўвалі флейту, кларнет і гітару [16].

Захаваліся звесткі, што танец выконваўся дзвюма парамі, якія адстуквалі рытм з дапамогай кастаньет. Упершыню танга ў яго сучаснай форме было выканана ў Еўропе перад Першай сусветнай вайной у тэмпе 36 тактаў у хвіліну [4].

Агульнавядомае танга “Кумпарсіта” напачатку існавала як невялікі марш для шэсця музычнага аркестра, што належаў таварыству студэнтаў Уругвая. Гэтая мелодыя стала самым распаўсюджаным танга мінулага стагоддзя. Яна і дагэтуль уваходзіць у праграмы абсалютна ўсіх танга-аркестраў і вельмі папулярная ў свеце [9].

Аргенцінскае танга ўзнікла ў апошняй трэці XIX ст. у рабочых прадмесцях Буэнас-Айрэса і Мантэвідэо. З самага пачатку яно было музыкай працоўнага класа, бо музыкаў-прафесіяналаў гэтага стылю тады не існавала.

Многія вядомыя кампазітары пісалі танга: І. Албеніс у творы “Esparña”, Э. Саці ў “LeTango perpetuel”, І. Стравінскі ў “Гісторыі салдата”, Дж. Каг у “Perpetual Tango” [16].

Слоўфокс (навольны факстрот) мае свае карані ў джазавай музыцы. Першапачаткова ён выконваўся ў тэмпе 48 тактаў у хвіліну. Той

факстрот цяпер называецца *рытм*, або *блюз*, або *рытм-н-блюз* [4].

Слоўфокс – нашчадак сцэнічнага танца, распрацаванага ў 1913 г. амерыканцам Гары Фоксам [11, с. 98], ад прозвішча якога і паходзіць назва танца. Суправаджэннем яго выступленняў была музыка ў стылі *рэгтайм*.

Жанравыя рысы факстрота назіраюцца ў творах Дж. Пучыні, Дз. Шаптаковіча; музыцы такіх беларускіх кампазітараў, як В. Помазаў, В. Іваноў, С. Картэс, А. Мдывані, Дз. Смольскі, В. Раінчык і інш. [10].

У 20-я гады мінулага стагоддзя ў Германіі пад уплывам джаз-рытмаў танцавальныя аркестры паступова паскараюць выкананне факстрота ад 32 да 50 тактаў у хвіліну. Гэта прывяло да з’яўлення больш хуткага танца – **квікстэпа**, што разглядаўся як нямецкая разнавіднасць факстрота [4].

Датай нараджэння квікстэпа лічыцца 1923 г., калі аркестр П. Уайтмана выступаў у Вялікабрытаніі. Прыкладам твора, які прыдатны для выканання гэтага танца, можа служыць песня Л. Прыма “Sing, Sing, Sing”.

У канцы XX ст. хуткасць квікстэпа яшчэ больш павялічылася, паколькі сталі выкарыстоўвацца крокі з працягласцю 1/8 такта. У больш ранніх узорах танца былі прыняты крокі, якія маглі рабіцца на “хутка” (адзін удар) і “павольна” (два ўдары). Сёння вельмі ўдалымі лічацца такія кампазіцыі, дзе робіцца некалькі крокаў (да васьмі) за адзін такт [16].

Факстрот можа быць выкананы пад музыку з шырокім дыяпазнам стыляў і тэмпаў (напрыклад, пад музыку квікстэпа і нават джайва), што робіць гэты танец вельмі разнастайным.

Самба – адна з найбольш папулярных у свеце разнавіднасцей музыкі. Яе можна назваць бразільскім музычным стылем, дзе, аднак, адчуваюцца індзейскі і іберыйскі матывы, а таксама моцны ўплыў стараафрыканскай культурнай музыкі. У Афрыцы рытмы, якія нагадваюць бразільскую самбу, выкарыстоўваліся ў рытуалах выклікання багоў. Назва танца паходзіць ад ангольскага *semba (mesemba)* – віду рытуальнай музыкі. На сучаснае выкананне самбы таксама паўплываў бразільскі музычны стыль *choro* [15].

Танец мае вельмі характэрны рытм, прыдатны для гучання бразільскіх народных музычных інструментаў. Першапачаткова ён называўся *тамборым*, *чачалха*, *рэка-рэка* або *кабака*. Раней самба выконвалася ў музычным памеры 2/2, цяпер аддаецца перавага памеры 2/4 [12, с. 24].

У 1930-я гг. група музыкаў, якую ўзначальваў І. Сільва, заснавала першую школу самбы “Deixa Falar”. Яны прыстасавалі гэты музычны жанр для карнавальных шэсцяў. Школы самбы

адкрываліся па ўсёй краіне, і яна хутка набыла статус бразільскай нацыянальнай музыкі.

Самба настолькі шырока распаўсюдзілася, што зрабілася неад'емнай часткай праграмы любога аркестра, які граў на танцавальных пляцоўках пасля Другой сусветнай вайны.

Самба-танец і самба-музыка могуць мець мноства ўвасабленняў. Вельмі папулярнай сярод новых стыляў стала *басанова*, якая была найперш запатрабаванай сярод класам жыхароў Лацінскай Амерыкі. Хіт 1960-х гг. "The Girl From Ipanema" легендарнага кампазітара А. Джабіма можна лічыць класікай самбы [15].

Гэты танец часта называюць паўднёваамерыканскім вальсам дзякуючы яго распаўсюджанасці. Рытмы самбы лёгка відазмяняюцца, утвараючы новыя танцы – *ламбату*, *макарэну* і інш. [4].

Слабыя і моцныя долі ў музыцы звычайна выстукваюцца на барабанах сурда. Другі важны элемент – *saxophone* – маленькі чатырохструнны інструмент сямейства гітары, які ўдала злучае гармонію і рытм. Яго наяўнасць звычайна вылучае сапраўдную самбу сярод іншых разнавіднасцей танца. Самба выконваецца таксама з тамбурынам і акустычнай сяміструннай гітарай [15].

Ча-ча-ча (ча-ча) – сінкапаваны лацінаамерыканскі танец, які паходзіць ад рэлігійных рытуальных афрыканскіх і кубінскіх павольных танцаў. Паходжанне назвы звязана з хуткім і вясёлым кубінскім танцам *гуарача*, а таксама з гукамі музычных інструментаў (найперш маракасаў), што суправаджаюць танцавальную фігуру "шасэ" [4].

Асновай музыкі для танца з'яўляецца гуэра-рытм. Фактычна ча-ча – варыянт танца *дансон*. У ча-ча, як і ў дансоне, саліруе флейта. Ча-ча яшчэ бярэ з дансона размеркаванне тэмбру ў яго інструментаўцы, чаргаванне мелодыі скрыпак з мелодыямі флейты і галасоў. Аднак ад дансона ча-ча адрозніваецца той рытмічнай часткай, што дала назву музыцы і танцу. Само вымаўленне *ча-ча-ча* – гукаперайманне двух хуткіх удараў (кожны на 1/8) і аднаго больш доўгага (1/4).

Музыка ча-ча-ча ўпершыню была прадстаўлена кубінскім кампазітарам і скрыпачом Э. Джорынам. Яна стала вельмі папулярнай дзякуючы творам кубінскіх кампазітараў, якія пісалі музыку для танца дансон, а пасля пачалі працаваць у стылі ча-ча-ча (Р. Руіс, Ф. Рэйна, Р. Эгуэс, Р. Лэй). На развіццё танца асабліва паўплывалі аркестр "Aragon" Р. Клала і Р. Эгуэса, а таксама аркестр Х. Фаярда.

Звычайна музыка ча-ча-ча выконвалася тыповым кубінскім ансамблем *чарангай*, які складаўся з флейты, фартэпіяна, баса, струнных і ўдарных інструментаў. Пазнейшая распаўсю-

джанасць танца адрадізіла і папулярнасць такога музычнага калектыву [13].

Румба народжана з музыкі рэлігійных рытуалаў, яна развівалася на аснове выразных рытмаў і харавых галасоў. Першапачаткова не існавала асобнага падзелу танцаў румба і ча-ча, з-за чаго ўся музыка, што характэрным чынам абыгрывала першую долю (некалькі ўдараў з затакта перад першай доляй), называлася румбай.

З часам гэтыя танцы выразна падзяліліся. Музыка румбы стала больш павольнай, складалася пераважна ў мінорным ладзе і набыла своеасаблівае абыгрыванне першай долі; музыка ча-ча – больш хуткай, складалася як у мажорным, так і ў мінорным ладзе з вельмі выразным і падкрэсленым абыгрываннем першай долі (1/8, 1/8, 1/4 – першая доля: т. зв. *ча-ча-ча* або *ча-ча-раз*).

У сувязі з гэтым многія знакамітыя ў мінулым мелодыі румбы варта лічыць хутчэй прыналежнымі ча-ча; часта немагчыма вызначыць, румба гэта ці ча-ча. Так, напрыклад, знакамітая мелодыя "Кукарача", якая раней лічылася румбай, – ні румба, ні ча-ча з сучаснага пункту гледжання, а самба. Найбольш папулярнай ва ўсім свеце румбай лічыцца напісаная Ж. Фернандэсам "Guantanamera", якая стала класікай. Аднак у наш час яна больш вядомая ў варыянце ча-ча-ча [8].

Румба – гэта танец выхадцаў з Афрыкі, прывезеных на Кубу. Рытм румбы мае карані ў афрыканскіх танцах *чыка*, *юка*, *сан*, *балеро*, *гуарача*, *гуага*, *нанінга*, *мамба*, *бегуін*, *хабанэра* [13, с. 95]. Суправаджальнымі музычнымі інструментамі былі маракас, клавэс, марымбола і барабаны. Складаныя рытмы, што накладаліся адзін на адзін, выстукваліся гаршкамі, лыжкамі, бутэлькамі.

Назва *румба* з'явілася ў 1807 г. Яна, магчыма, паходзіць ад назвы танцавальных груп, што называліся *румбоза-аркестры*.

Першая сур'езная спроба папулярнаваць румбу ў ЗША была зроблена ў 1913 г. Л. Куінам і Дж. Соіерам. У 1923 г. кіраўнік аркестра Э. Колеман запрасіў для працы музыкаў, якія ігралі румбу, а таксама танцавальную пару для яе выканання.

Сапраўдная цікавасць да лацінаамерыканскай музыкі з'явілася ў канцы 1920-х гг. У той час у Лос-Анжэлесе К. Кугат сабраў аркестр, які выконваў толькі гэтую музыку і які пазней быў прызнаны найлепшым сярод падобных калектываў [4].

Узбагачаная джазавымі элементамі румба трапіла ў Еўропу ў 1930 г. праз Нью-Йорк. Першы румба-хіт "Гандляр арахісам" створаны ў 30-я гг. мінулага стагоддзя [12, с. 149]. А папулярная мелодыя румбы "Ла Палома" была вядома на Кубе ўжо з 1866 г.

У Вялікабрытаніі румба стала папулярнай дзякуючы энтузіязму П. Лавэля, вядучага выкладчыка лацінаамерыканскіх танцаў. Ён наведаў Гавану ў 1947 г. і выявіў, што румба на востраве выконваецца з акцэнтам на лік 2, а не на 1, як у амерыканскім варыянце [4].

Пасадобль – адзіны танец лацінаамерыканскай праграмы, які не мае ў сваіх каранях афрыканскіх рытмаў. Ён паходзіць ад іспанскіх народных танцаў.

Музыка пасадобля – іспанскі марш, які заўсёды выконваецца ў музычным памеры 2/4 і пэўным чынам фразіруецца. Найбольш вядомая мелодыя “Esraña Sani” ўключае тры часткі, у кожнай з якіх разгортваюцца асобныя сцэны карыды. Цікава, што кампазітар П. Маркуіна ў свой час пісаў гэтую п’есу не як танцавальную музыку, а як сімфанічны твор [12, с. 160].

Характар пасадобля адпавядае развіццю падзей у час бою з быком. Тры музычныя часткі ствараюць аснову гэтага драматычнага, захапляльнага танца. Першая частка складаецца з 22 тактаў і імітуе гук фанфар, якія абвешчаюць пачатак карыды і пад якія пачынаецца парад удзельнікаў. Другая частка – 17 тактаў – паказвае бой тарэадора з быком. Трэцяя, па працягласці роўная першай, увабляе свята перамогі тарэадора над быком (або наадварот) [4].

Пасадобль – адзіны пастановачны танец, які ўсе танцавальныя пары павінны пачаць і скончыць адначасова, арыентуючыся на пэўныя музычныя акцэнты.

Джайв з’явіўся ў XIX ст. у ЗША. Адны даследчыкі лічаць, што танец мае афрыканскія карані, другія – што ён уяўляў сабой скокі фларыдскіх індзейцаў-семіналаў, якія выконваліся вакол палоннага. Існуе версія, што прывезены з Афрыкі палымяны танец толькі пазней быў пераняты індзейцамі, бо сваім акцэнтам на лік 2 і 4, а не на асноўны ўдар, гэтая музыка выяўляе менавіта афрыканскае паходжанне [12, с. 172].

Папярэднікам джайва быў танец пад назвай *кейкуолк*, які ў 90-я гг. XIX ст. быў ужо конкурсным; яго выконвалі афра-амерыканцы на ўсходзе ЗША. Музыка, што суправаджала джайв, называлася *рэгтайм* (ад *rag* – ‘ануча’, *time* – ‘час’), магчыма, таму, што танцоры апраналі адзенне са шматкоў, або таму, што музыка была сінкапаваная, “рваная” [4].

У 1940 г. амерыканскія салдаты прывезлі ў Еўропу *рок-н-рол*, і гэтая музыка стала вельмі папулярнай, асабліва сярод маладых людзей [12, с. 173]. Аднак спецыялісты называлі такія рокенрольныя рухі, у якіх праяўляліся эмоцыі пасляваеннага пакалення, вульгарнымі і шукалі больш павольны, стрыманы варыянт танца. У выніку англійскія выкладчыкі і распрацавалі джайв [4].

Засваенне такога багатага спектра музычных рытмаў і характараў значна ўзбагачае эстэтычнае развіццё навучэнцаў.

Высновы:

1. У праграму бальных танцаў уваходзяць парныя танцы, што з’яўляюцца найбольш адметнымі з пункту гледжання эмацыйнага і рытмічнага зместу музыкі; выконваючы іх, можна стварыць глыбокі і яскравы мастацкі вобраз.

2. Існуюць патрабаванні да музычнага матэрыялу бальных танцаў: кожны з іх мае свае асаблівасці характару і рытмічнага малюнка, а таксама фіксаваныя музычныя памер, тэмп і метрарытм.

3. На занятках бальнай харэаграфіяй неабходным з’яўляецца грунтоўнае вывучэнне танцавальнай музыкі і гісторыі яе стварэння і развіцця.

Спіс літаратуры

1. **Бальный танец** // Балет : энциклопедия / гл. ред. Ю. Н. Григорович. – М. : Сов. Энцикл., 1981. – С. 56 – 57.
2. **Вальс** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dance.ondv.ru>. – Дата доступа : 17.08.2007.
3. **Вальс** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dancesport.ru>. – Дата доступа : 17.08.2007.
4. **Корсак, В. У.** Навукова-метадычныя асновы навучання вучняў спецыяльнаму вучэбнаму прадмету “Танец” (раздзел “Бальны танец”) / В. У. Корсак // Отчёт о НИР / Нац. ин-т образования; руководители работы А. А. Лукашанец, А. М. Волочко; № ГР 20063636 от 16.11.2006. – Минск, 2008. – 178 с.
5. **Музыкальность** // Словарь терминов бальных танцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : Википедия. – Дата доступа : 01.07.2008.
6. **Назіна, І. Дз.** Вальс / І. Дз. Назіна // Энцикл. літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1984. – Т. 1. – С. 569.
7. **Ритм** // Словарь терминов бальных танцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : Википедия. – Дата доступа : 01.07.2008.
8. **Румба и ча-ча-ча** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : Википедия. – Дата доступа : 01.07.2008.
9. **Танго** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tangoworld.ru>. – Дата доступа : 02.07.2008.
10. **Факстрот** // Энцикл. літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1987. – Т. 5. – С. 380.
11. **Alle Figurenverbindungen für die Startklassen D/C exakt nach dem Figurenkatalog.** – Teil 1 : Standardtänze in English und Deutsch. – 2005. – 133 p.
12. **Alle Figurenverbindungen für die Startklassen D/C exakt nach dem Figurenkatalog.** – Teil 2 : Latein amerikanische Tänze in English und Deutsch. – 2006. – 181 p.
13. **Cha-cha-cha** [Electronic resource]. – Mode of access : http://en.wikipedia.org/wiki/Cha-cha-cha/Cuban_dance. – Date of access : 01.07.2008.
14. **Quickstep** [Electronic resource]. – Mode of access : <http://en.wikipedia.org/wiki/Quickstep>. – Date of access : 01.07.2008.
15. **Samba** [Electronic resource]. – Mode of access : <http://en.wikipedia.org/wiki/Samba>. – Date of access : 01.07.2008.
16. **Tango music** [Electronic resource]. – Mode of access : http://en.wikipedia.org/wiki/Tango_music. – Date of access : 01.07.2008.

Вольга КОРСАК,

кандыдат філалагічных навук, старшы выкладчык кафедры музыкі і харэаграфіі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка.

Наталля ШАРАНГОВІЧ

ПАДАРОЖЖА Ў ПАДСВЯДОМАЕ*

Берлін сёння з'яўляецца неафіцыйнай сталіцай сучаснага еўрапейскага мастацтва. Менавіта тут сканцэнтравалася неўтаймаваная творчая энергія, якая і зацягвае ў свае абсягі майстроў з самымі рознымі эстэтычнымі поглядамі. У гэтым горадзе сёння жывуць і беларускія мастакі Ігар Кашкурэвіч, Алесь Тарановіч. Але з берлінскім мастацкім цэнтрам “Tacheles” цесна супрацоўнічае толькі Алесь Родзін. І, мабыць, невыпадкова зазначае: «“Tacheles” – гэта святая карова ў Еўропе. “Tacheles” розны, шматлікі, непрадказальны, яго складана зразумець, але ён падтрымлівае мастакоў, наталіе іх». У гэтым шматпавярховым будынку працуе своеасабліва камуна эксперыментатараў, на адным паверсе прыжыліся творчыя авантурысты з Японіі і Ірана, Італіі і Беларусі... Тут перамяшаліся заходняя і ўсходняя культуры. Тут Алесь Родзін мае майстэрню, у велізарнай выставачнай зале па некалькі месяцаў экспануюцца яго жывапісныя палотны, а сам аўтар штодзень праводзіць своеасаблівыя майстар-класы для наведвальнікаў: пасярод памяшкання ставіць мальберт і працуе над чарговым творам на вачах публікі.

НОН-СТОП ПАНАРАМА

Мастацтва Алеся Родзіна – з'ява зусім нечаканая для беларускага жывапісу з яго агульнапрынятымі нормамаі. Ён пачаў выказваць свае неардынарныя погляды на свет з першых выставачных праектаў 1970-х гг. Гэтыя працы не сустрэлі разумення. Падаваліся празмерна складанымі, неадназначнымі. У той час у Беларусі панавалі рэтрарэалізм. Алесь Родзін інтуітыўна адчуваў, што трэба пераадолюваць гэты штучны бар'ер, для чаго знайшоў свой асабісты творчы метада – “нон-стоп панараму”, што адпавядае назве адной з вялікіх карцін мастака. Жывапісная кампазіцыя будзеца на разнапланавым адлюстраванні бязмежнай прасторы, у якой адначасова адбываюцца працэсы урбаністычныя, геалагічныя, тэхналагічныя, біялагічныя і г. д. Каб звесці іх у адзіную вобразную сістэму, аўтар абірае высокую, панарамную кропку погляду і выкарыстоўвае амаль манахромныя колеры ў рознай танальнасці.

Так з'явіліся яго незвычайныя для вузказапраграмаваных беларускіх арт-стандартаў

шматзначныя кампазіцыі “Двайны стандарт”, “Ноч неапазнаных істот”, “Мегаполіс”, “Эксперыментальны кантакт”. Мастак адважыўся нават на свой футуралагічны прагноз, стварыўшы жывапісны міраж пад назваю “XXI стагоддзе” задоўга да яго пачатку. Майстру ўдалося вызначыць шырокае праблематычнае кола жывапісных перспектыв і зразумець перавагу свайго сінтэтычнага метада ў параўнанні з творчасцю многіх калег, якія тапталіся на месцы, хадзілі па замкнёным коле ў палоне кансерватыўных абмежаванняў.

Алесь Родзін не спадзяваўся на глыбокае разуменне гледачоў, своечасовую падтрымку крытыкі. Самастойна і паслядоўна трыццаць гадоў сцвярджаў свой творчы падыход да мастацкіх задач. Яго творы нараджаліся доўга і марудна. Тым не менш ён здолеў хутка, па эвалюцыйнай спіралі творчага развіцця, прайсці эстэтычную дыстанцыю постмадэрнізму і стаць у 1990-я гг. адным з самых прыкметных і шырокавядомых беларускіх мастакоў. Жывапісныя палотны Алеся Родзіна ўжо не выклікалі непаразумення, а падаваліся актуальным рэзанансам на гістарычныя падзеі. Завіхрэнні яго вобразнага свету пачалі захапляць і прыцягваць сваёй дынамікай і напружаннем. Яны адпавядалі адчуванням глабальных перамен, якія гледачы маглі больш маштабна ўсвядоміць пад уздзеяннем твораў мастака. Родзін піша ў такіх спрыяльных умовах паразумення з новымі прыхільнікамі сваёй творчасці “Апакаліпсіс”, завяршае цыкл “Сіндром Адраджэння”, дзе падсумоўвае шлях мастацкіх перамен другой паловы XX ст. Палотны разнапланавыя перадаюць нешта галоўнае, чаго доўгі час не хапала ў беларускай эстэтычнай самасвядомасці, – жывы імпульс сучаснасці. Тое, што ў еўрапейскім свеце творчасці заклалі ды перажылі некалькі пакаленняў таленавітых першапраходцаў, беларускі мастак Алесь Родзін успрыняў адзін і паспрабаваў перадаць у сінтэтычнай форме свайго праблемнага жывапісу. Яму ёсць пра што весці дыспут з гледачамі рознай ментальнасці ў новым стагоддзі. Постмадэрнізм – ужо гісторыя. Ён застаўся на апошняй старонцы 1990-х гг. Час ствараць новыя ідэі, перадаваць вобразныя прагнозы. Мастак адважыўся на по-

* Пачатак на апошняй старонцы вокладкі.

Звесткі пра аўтара змешчаны ў № 1.

шукі новага стылю, які адпавядае характару эстэтычных перамен ХХІ ст.

АБСТРАКЦЫЯ

Сваё крэда мастак вызначае наступным чынам: *“Чалавецтва жыве прадчуваннем непазбежных глыбокіх пераўтварэнняў. З маніякальнай упартасцю яно імкнецца да раскрыцця сусветных таямніц і псіхалагічных забабонаў. І хто ведае, як стрымаць тых, хто нібыта ідзе наперад?.. Вобразныя сродкі, пластычныя структуры, фармальныя каляровыя рытмы бадай што бездапаможныя перад раз’юшаным прагрэсам. Мастацтва ж – толькі водгулле гэтай нястрымнай навалы”*.

Творы Алеся Родзіна адлюстроўваюць змаганне супярэчнасцей, што сцапіліся ў віры рацыянальнага і ірацыянальнага супрацьстаяння. Спакусы, антаганізм, вірусы-мікраарганізмы агрэсіўнасці мінулага стагоддзя яшчэ не адступілі ў гісторыю як цёмны і атрутны асадак. У мастака з 2001 г. з’явілася творчая патрэба на пэўны час змяняць месца працы, каб не трапляць пад уплывы розных неадпаведных часу прагматычных настрояў, з якімі мы яшчэ часта сутыкаемся. Яго новыя творы фарміруюць неардынарныя і дынамічныя перспектывы развіцця жывапісу на найбліжэйшыя і найдалейшыя гады. Гэта яго творчы “эксперыментальны квадрат” з вялікім сучасным светам, які жыве цяпер агульнымі праблемамі, здабыткамі, надзеямі.

Першае ўражанне ад работ Алеся Родзіна: гэта не мог напісаць адзін чалавек. Настолькі яны розныя. Абстрактныя палотны ствараліся ў розны час і таму ілюструюць эвалюцыю аўтара. Пра гэта гавораць колер і структура самога жывапісу: у ранніх работах яшчэ можна разгледзець сілуэты чалавечых целаў і некаторую долю “фігуратыўнасці”, у больш позніх – назіраеш сапраўдны хаос. Тон апошніх палотнаў – ці то проста шэры, ці нейкі складана шэры – дазваляе спалучыць колеравым спосабам “космас” родзінскіх абстракцый і яго пейзажы.

ПЕЙЗАЖ

Шмат гадоў пейзажы мастака проста адсутнічалі на выставах. Але ён пісаў іх заўсёды. Пейзажы змяняліся ад фігуратыўных да абстрактных. Аўтар прайшоў шлях напісання іх дробнымі кропкамі, як у пуанталізме (*pointillier* – літаральна з французскага ‘пісаць кропкамі’). Сёння яны існуюць у раўнавазе паміж абстракцыяй і рэалізмам. Зблізу – як набор плям і ліній, на аддаленні – як ландшафты горада або “дзікай прыроды”. У якасці апошняй мастак часта выкарыстоўвае краявіды Лошыц-

кага парку, якія сталі для мінскіх жывапісцаў хрэстаматычнымі. З гарадской натуры Родзін таксама выбірае класіку. Ён малюе Парыж. Але не той, сапраўдны, які мы ведаем па глянцавых адлюстраваннях альбомаў. Мастак піша ўласны горад, які бачыць праз масты. Гэта дзівосна гарманічныя, хвалюючыя работы. З парыжскімі мастамі ў аўтара склаліся ўласныя адносіны. Спакойны шэры колер надае ім рамантычны і ціхамірны настрой. Але гэта першае ўражанне, погляд турыста і падарожніка. Пры найбліжэйшым разглядзе бестурботнасць ператвараецца ў хаос мегаполіса. Той самы, які мы сузіраем у абстрактных палотнах мастака ўжо ў чыстым выглядзе.

А сам Алеся Родзін сваю творчасць вызначае наступным чынам: *“Я пісаў палотны і доўга імкнуўся знайсці хоць мільённую частку адэкватнасці... Пры аптычным змешванні сіняга і зялёнага ўзнікае зусім не жоўты, як я меркаваў, а ярка-чырвоны. І ўсё роўна, вывучэнне колеравых суадносін у пейзажы стаіць на другім месцы... Без сур’ёзнага вывучэння за эксперыментаванне нават і брацца не варта. Палёт духу павінен мець дакладны плацдарм, а натуралістычная ілюзорная сістэма перадачы ім і з’яўляецца. Яе пасля можна адкінуць як адпрацаваную ступень, але на яе лепш абанірацца, як на скрыпучую мыліцу, да канца ўсіх эксперыментаў... Часам свае работы правяраеш музыкай. Гукарад сапраўднай музыкі, музыкі Моцарта, Бетховена, разбіваецца на такія разнастайныя нюансы – і глядзіш: наколькі тваё прачытанне нейкага вобраза ці стану глыбіннае, наколькі яно нюансіравана? Гэта не прамое параўнанне, проста пры пэўнай настройцы пачынаеш адчуваць, наколькі гэтыя зрэзы – колеравыя, лінейныя – набліжаюцца або не набліжаюцца да музычнай гармоніі.*

Праўда, у жывапісе дастаткова сваіх глыбінь, якія складана чымсьці праверыць або патлумачыць. На першапачатковым этапе студыйных работ яшчэ можна раскласці па паліцах: малюнак, лінія, пляма – а далей гэта свет, пра які немагчыма распавесці словамі. Жывапіс трэба адчуваць, ты ў яго ўваходзіш, ён цябе калыхае, паглыбляе ў сябе, ты ў яго пагружаешся з галавой... Гэта як наркотык, без жывапісу немагчыма жыць, калі аднойчы да яго дакрануўся. Напэўна, для мяне гэта спроба зазірнуць туды, за зваротны бок бачнай матэрыі. Разабрацца ва ўзаемадзеянні хаосу і фармальна абмежаванага парадку. Наблізіцца да разумення таго, якім чынам з рытмаў, колеравых плям ствараецца вобраз, які ўвесь час імкнецца ўцячы”.

СКАНВОРД

“Вока” падлодкі	→							
Наплечны знак		Рэзкі, пары-вісты рух		Стан напружання арганізма		Прыродная фарба для валасоў	Перадача выявы на экран	
Аматарка пабалбатаць	→							
Вучань Ісуса, здраднік		Доказ невінаватасці		Адчуванне ў роце		Адмоўны адказ	→	
	↓			Грашовая дапамога				
		Малады чалавек		Злучае поршань і вал		Пасведчанне аб нараджэнні		Другая нота гамы
	→					Лік	→	
Аб’ява	Ацяпляе кватэру	→						
Вялікая булка	Кухонная печ							
	↓						Упартая жывёла	Чорны грыб на бярозе
		Рэшткі збудавання	→	Бежанец				
	→					Насякомае з джалам	→	
		Адчуванне прыгожага		Лацінская літара X		Паслядоўнік індыйскага вучэння	→	
	→			Мусульманскі святар	→			

Адказы

“Вока” падлодкі: **спрэс**. Наплечны знак: **пагон**. Рэзкі, парывісты рух: **рыжок**. Стан напружання арганізма: **стрэс**. Прыродная фарба для валасоў: **хна**. Перадача выявы на экран: **таваруха**. Вучань Ісуса, здраднік: **Юда**. Доказ невінаватасці: **абіт**. Адчуванне ў роце: **смак**. Адмоўны адказ: **не**. Грашовая дапамога: **Малады чалавек**: **юнак**. Злучае поршань і вал: **паштун**. Пасведчанне аб нараджэнні: **метрыка**. Другая нота гамы: **ра**. Лік: **тры**. Аб’ява: **афіша**. Ацяпляе кватэру: **батарэя**. Вялікая булка: **пірог**. Кухонная печ: **піта**. Упартая жывёла: **асёл**. Чорны грыб на бярозе: **чара**. Рэшткі збудавання: **руіны**. Бежанец: **уцякач**. Насякомае з джалам: **аса**. Адчуванне прыгожага: **тут**. Лацінская літара X: **ікс**. Паслядоўнік індыйскага вучэння: **сі**. Мусульманскі святар: **мула**.

Склаў Сяргей СІВЫ.

Установа «Рэдакцыя часопіса “Роднае слова”». Заснавальнік – Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Рэгістрацыйны нумар часопіса 561. 220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад’езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на уваходзе: 43 + званок). Р/р № 3015702170012 у аддзяленні № 527 ААТ “Белінвестбанк” г. Мінска, код 739, УНН 190241571, ОКПО 37551965.

Тэлефоны: галоўнага рэдактара (017) 203-35-17, намесніка галоўнага рэдактара (017) 203-24-69, рэдактараў і галоўнага бухгалтара (017) 203-34-79, адказнага сакратара і загадчыка прыёмнай (017) 203-07-40, факс (017) 203-07-40.
E-mail: rodnaje_slova@tut.by
www.rs.unibel.by

Пап. да друку 8.2.2010. Фармат 60x84 1/8. Папера афсетная. Гарнітура “Minion Pro”. Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 11,02. Ум.-фарб. адбіт. 12,07. Ул.-выд. арк. 13,2. Тыраж 3063 экз. Зак. 331.
Надрукавана ў Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва “Беларускі Дом друку”». 220013, Мінск, пр. Незалежнасці, 79. ЛП 02330/0494179 ад 03.04.2009.

© “Роднае слова”, 2010